

5900

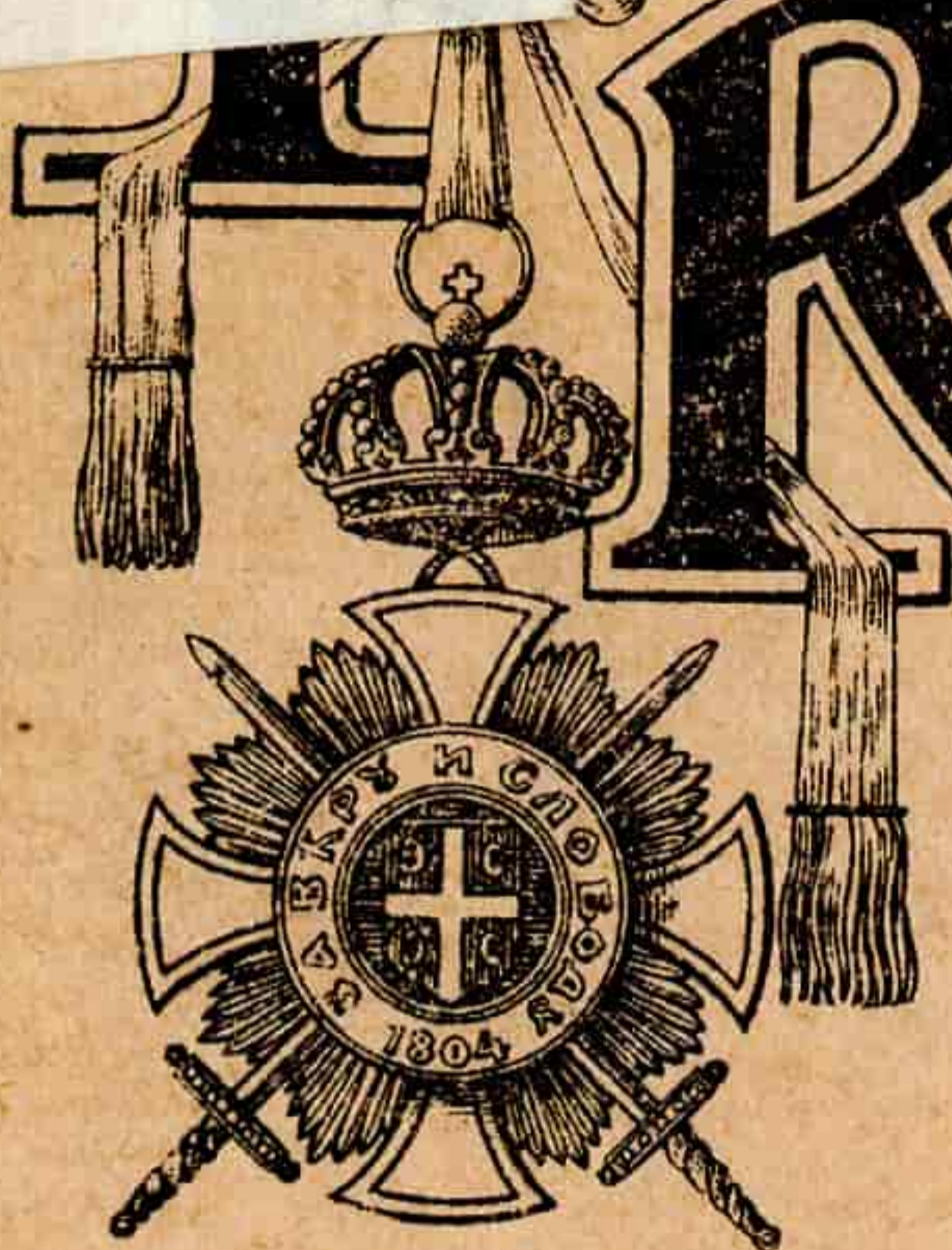
ИНА XXXIX

АВГУСТ

СВЕСКА VIII

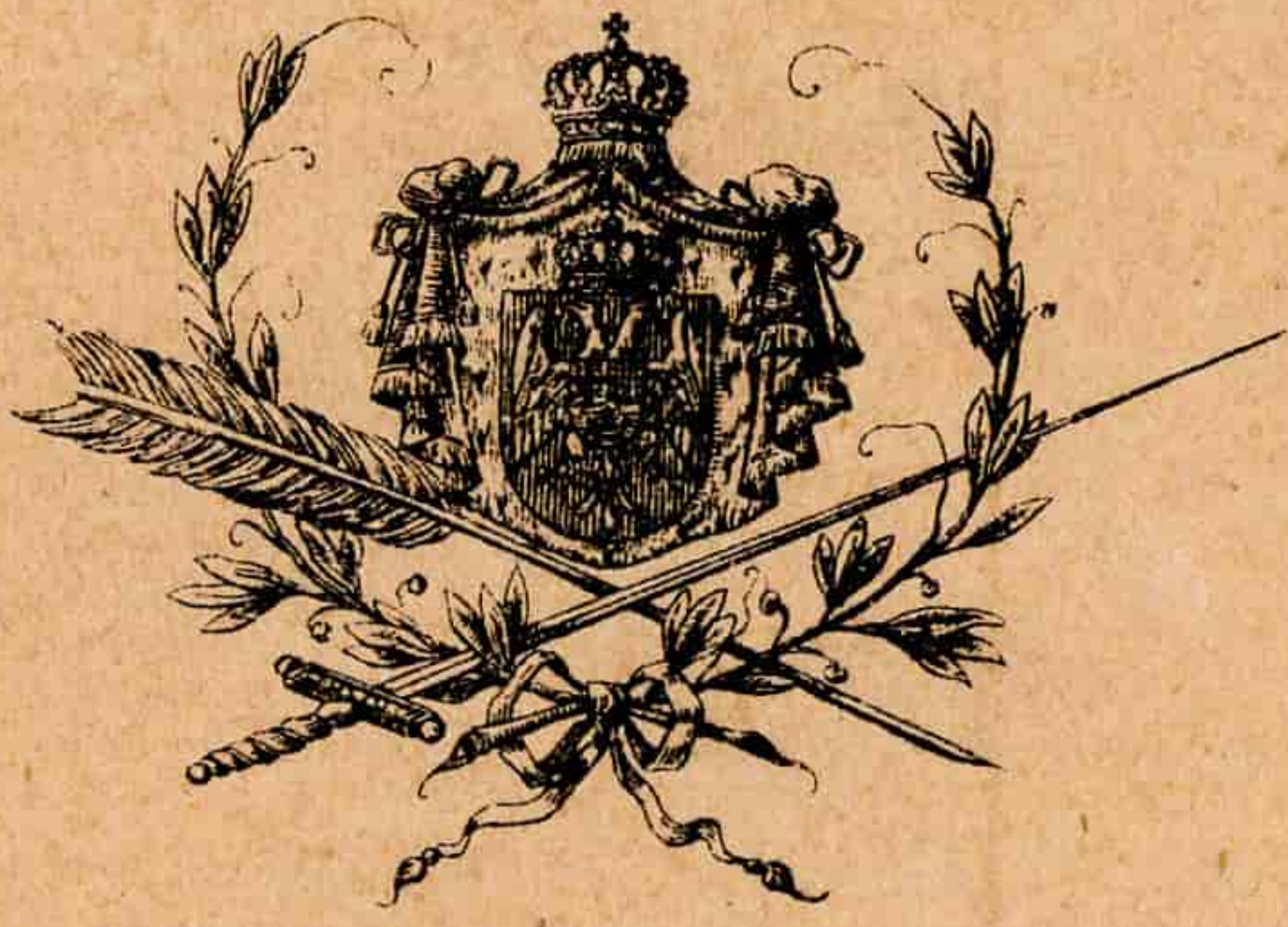
XIII

ВОЈНА РАТНИК

МЕСЕЧНИ ВОЈНИ ЛИСТ

ИЗДАЈЕ МИНИСТАРСТВО ВОЈНО И МОРНАРИЦЕ
УРЕЂУЈЕ ОДБОР У ГЛАВНОМ ЂЕНЕРАЛШТАБУ

УРЕДНИК

ЂЕНЕРАЛШТАБНИ ПОТПУКОВНИК Владимир Цукавац

БЕОГРАД

Графички Институт „Народна Мисао“ А. Д. Добрачина 47.

1923

САДРЖАЈ

	Страна
Јуначни Срби. — Од <i>Ј. В. Лебедова</i> . Превео с француског ђенерал <i>Миливоје Ј. Николојевић</i>	1
Употреба француске артиљерије у одбрани 1919. године: Артилерија 21. корпуса у битци 15. јула. — Од артилер. мајора француске војске <i>Ј. Губара</i> . Превео с француског потпуковник <i>Велимир К. Младеновић</i>	21
Организација телеграфске службе у нашој војсци с погледом на стратегијске и талетичке везе у будућим ратовима. — Од потпуковника <i>Стојана Беговића</i>	32
Нова ратна служба. Неколико напомена. — Од потпуковника <i>Димитрија Р. Живковића</i>	46
Значај хемијске индустрије за рат (свршетак). — Превео и прерадио с француског поручник <i>Д-р Мил. Радуловић</i>	56
Различности :	
<i>О артиљеријској муницији за будући рат.</i> — Од мајора <i>Тадије Н. Мајсторовића</i>	77
<i>Упрошћавање администрације у пуковима.</i> — Од пуковника <i>Мил. Плесничира</i>	83
<i>Јот једном о историји наших ратова.</i> — Од потпуковника <i>Ђорђа Ђирића</i>	89
<i>Тродневна борба на Биртањолту 25., 26. и 27. јануара 1913. и њезин значај за заузеће Скадра.</i> — Од мајора <i>Илије Павићевића</i>	93
<i>Рушење камених мостова, пропуста и вијадуката бризантним експлозивима (са техничког гледишта, са примерима рушења у седам слика).</i> — Од мајора <i>Михајла Р. Алића</i>	100
<i>О делима повреде старешинства у војсци, извршеним од стране присталица назаренске вере.</i> — Од мајора <i>Владе М. Јефтића</i>	103

Новости и Белешке :

<i>Француска.</i> — Овогодишње велике вежбе. — Стварање резервног официрског кора за ваздухопловство. — Издатци на војску. — Кредити за физичку наставу и спортове у војсци. — Посета резервних официра на бојним пољима. — Аутомобилска настава. — Превод пашадијских официра у коњицу и артилерију. — Организација народа за рат. — Органске јединице према војном закону. — Криза у француском војном санитету. — Настава за борбу са гасовима по школама: лична одбрана, заједничка одбрана. — Војни царински кор. — О попуни пешадије. — Број официра према новом војном закону. — Вештачки („препарисани“) хлебови у прошлом рату.	108
<i>Велика Британија.</i> — Бројно стање британске војске за годину 1923—24. — Професионална настава за исписнике. — Посета енглеских кадета на бојним пољима у Француској. — Поморско ваздухопловство.	122
<i>Русија.</i> — „Са обале Неве на Босфорско Приморје“.	122
<i>Североамеричке Сједињене Државе.</i> — Обука резервних официра. — Највећи аероплан за бомбардовање. — Пешачка спрема.	123
<i>Блерија.</i> — Преустројство војске. — Војни буџет. — Стварање рекрутских надлештава. — Рок активне службе.	125
<i>Пољска.</i> — Подизање опустошених крајева.	126
<i>Швајцарска.</i> — Промена у Главном Ђенералштабу.	126
<i>Аустрија.</i> — Спремање подофицира за официре	126
<i>Финска.</i> — Нови закон о војној обвези (рекрутовању).	127
<i>Јапан.</i> — Енглеска поморска политика и јапанско мишљење о њој.	128

Оцене и прикази :

<i>Одбрана Косова Поља</i> (војв. Бојовић). — Од пуковника Светислава Т. Милосављевића (свршетак).	129
<i>Пешадијски потсешник</i> (пук. Драг. Динић). — Од пуковника Милоша Ђ. Станковића.	142

Некролози :

† <i>Ђенерал Павле Бошковић.</i> — Посмртни говор од Ђенерала Миливоја Ј. Николајевића.	144
† <i>Артилеријски мајор Чедомир Петрићевић.</i> — Од Ј. А.	147

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда за време *Европског рата* 1914—1920. године (наставак). . 149

Карте и слике у прилогу:

I. Три скице на једном прилогу уз чланак „Употреба француске артиљерије у одбрани“. — II. Седам слика на једном прилогу уз различност „Рушење камених мостова“.

РАТНИК

RATNIK

МЕСЕЧНИ ВОЈНИ ЛИСТ

<p>Излази месечно у свескама око 10 штампаних табака Штампани рукописи не враћају се</p>	<p>АВГУСТ 1923</p>	<p>ЦЕНА ЈЕ ЛИСТУ : за рез. офицере . . . 96 д. за подофиц. и питомце Војне Академије . . . 30 „ за невојнике . . . 120 „ за иностранство . . . 150 „</p>
--	--------------------------------------	---

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Уредник: Ђенералштабни потпуковник Владимир Г. Цукавац

ЈУНАЧНИ СРБИ.

(*Ј. В. Лебедев*, рус по народности, беше ангажован као офицер у француској војсци одмах од почетка рата. Био је рањен, али по оздрављењу молио је, да буде упућен у Солун. Учествовао је у оном страшном одступању 1915. године и у сјајној офанзиви која је повратила савезнике у Битољ. Он је одржао у Паризу једно врло интересантно предавање у коме је изложио патње и јунаштво Срба. То његово предавање одштапмано је у »Le Monde Slave« No. 2, августа 1917. који дајем читаоцима у преводу, верујући да ће их оно садржином својом јако заинтересовати.)

Сећам се са каквим је осећајима отпутовао наш одред почетком новембра 1915. године за удаљену и мистериозну Маћедонију.

У Маћедонију! Исто као у Средњем Веку ми смо нови Крстоносци; у истини је то крсташка војна коју ми водимо.

Шта нас то привлачи овој удаљеној земљи, немилостивој, ка убилачкој Маћедонији? Љубав према авантурама, наклоност према непознатом? Може бити, али у незнатној мери; ма да су, треба признати, петнајест месеца рата увелико изменили психологију маса. Страх од смрти; бојазан од мучног живота, ужас од нове ситуације беше исчезао. Човек је постао одважнији и привлачи га све што је неочекивано, нарочито после једне године проведене у рововима.

Па ипак та жеља за новостима није играла главну улогу у душама људи који су одлазили за Маћедонију, томе је узрок нешто друго, нешто што је узвишеније и светије.

У Француској постоје две мађијске речи: Белгија и Србија. Француз је горд, он све воле што је гордо, смело, он обожава лепе гестове. Јунаштво је његов идеал. Према јунаштву он негује нарочити култ, а узвишене жртве малене Србије, која је претпоставила пре смрт него да се поклони сили војсака аустро-немачко-турско-бугарских побудиле су у душама Француза силину одушевљења и пожртвовања.

Онај који познаје Француза, његову приврженост родној грудима, његовом огњишту, његовој лепој Француској, само тај може проценити са коликим је одушевљењем он потекао у помоћ Србији.

Ти контингентни можда се више и неће вратити! Али Србија није напуштена и оно што више вреди од живота — част — спашено је. Са таквим осећајима отпутовали су француски војници живахни и храбри, више него то, радосни, овој страни и удаљеној земљи. Па ипак тако блиској, јер је то Србија, мала земља јуначког народа који ће остати легендаран у историји јуначког човечанства.

Маћедонија! земља туге и смрти, земља из које мученици једног малог народа стално позивају у помоћ све који срца имају.

* * *

Са оваквим осећајима су и наше трупе стигле и искрцале се у Солуну.

Грчка, која је изневерила своје доскорашње савезнике Србе и њене старе заштитнике и творце-Савезнике-, ладно нас је дочекала; још више од тога непријатељски. Наши први контингенти и ако исцрпљени и уморни, похитали су одмах после искрцавања Србији која подлеже под ударима непријатељевим, према »Princesse Iointaine«, која је била звезда водиља наше крсташке војне. Позади нас је мобилизована Грчка, а ми данас знамо против кога је изведена ова мобилизација. Напред, између нас и Срба, напредовале су издајничке бугарске трупе. Нас је било шака људи у бескрајним маћедонским планинама. Борбе отпочеше.

Али помоћ стиже много доцкан. Опкољена са три стране српска војска је већ била приморана, после јуначког отпора, да отпочне своје отступање ка Јадрану преко Арбаније, одступање које нема примера по својим тешкоћама и по претрпљеним мукама. И нама је се ваљало повући преко Демир Капије, једином и уском стазом која се серпентинасто уздиже над коритом бурнога Вардара. По непогоди по снегу, по магли борећи се не-

престано одступили смо пред навалом јачега непријатеља до Егејског мора. Тако су се расејале у разне стране снаге Срба и њихових Савезника.

Пошто смо се повукли отпочели смо се утврђивати код Солуна, који је утврђени логор требао да послужи као полазна тачка будућих савезничких операција, и у будућности да прими ону српску војску са којом нам се није дало да се сјединимо на њеном земљишту. У будућности.... али долазе чудне вести о надчовечанским мукама, о ужасним претрпљеним губитцима ове војске за време њеног одступања преко дивљих арбанашких планина, често у средини непријатељскога јој народа. Она одступаше без путева, без исхране, а они који не могаху ићи падаху као жртве зиме, глади умора, или подлегаху разбојничким нападима овога народа. Само они Арбанаси који су били уз Есад пашу лепо примише Србе; не знајући српски језик, а да би их умирили, додириваху прстом прса изговарајући речи „Есад Паша“.

Испред ових несрећних остатака једне јуначке војске била је једна непозната будућност и жалосна садашњост. а позади ње је остала на милост непријатељу њена отаџбина, Србија.

Колико је се Срба могло спасти из једне овакве неприлике? Четрдесет хиљада, веле једни, шездесет до седамдесет хиљада, тврде други, док нам данас није дат службени податак једновремено срећан и жалостан: преостало их је сто двадесет хиљада. Али је ово све што је остало од једне војске од 350.000 људи..., од војске која је водила трећи рат и која је се већ у овом времену борила више од три године дана. То су били они који су преживели, не само исцрпљени непрекидним борбама и надчовечанским физичким напорима које тек сад издржавају, него који су претрпели и велике душевне муке. Још и данас када нам се јавља за реорганизацију ових трупа чудновато спашеним, стижу нам гласови о болештинама и великом броју смртних случајева на Крфу, чему је узрок њихова потпуна исцрпљеност. Каква трагична судбина! Умрети усљед исцрпљености на Крфу гди влада вечито пролеће.

Наши непријатељи су од овог времена објавили да је српска војска уништена, а многима, шта више пријатељима Србије, чинило је се да се она само чудом може оживети, после свих мука које је претрпела.

И ако мало вероватно она оживе, јуначка војска ове јаке и горде расе.

Она оживе, и, само неколико месеци доцније, искрца се у Македонији да постане најјача борбена снага целокупне снаге на Балкану.

Солун, модерна вавилонска кула, испуни се Србима.

*

* *

Њихове силуете уздигнуте, витке и мускулозне, њихов правилан ход јако их је одликовао од местне популације малог раста и врло мале главе. Официри весели, снажни, војници озбиљни тужни излише се као нова бујица која се измеша са масом многих других војника у Солуну. Са свих страна чуо је се српски говор.

Ми их посматрамо и немогасмо веровати нашим очима да испред нас дефиљују пук за пуком, снажним српским дивизијама, потпуно готових за борбу.

Они ће дуго остати у позадини: почетком августа 1916. год. напустиће солунски утврђени логор да одмаршују ка грчко-српској граници, оним светим планинама гди почиње њихова отаџбина.

Скоро ћемо и ми доћи у непосредни додир са њима. Једног дана наша бригада би смењена од Енглеза. Ово је било давно предвиђено и скоро сваког дана енглески ђенерали и пуковници долажаху да осматрају положаје; па ипак брзина којом смо смењени била је једно изненађење.

Увек је тако кад се има да напусти какав положај кога смо дуго држали. Ту смо бавећи се на предстражи, подигли окопе, пошто смо непријатеља протерали даље на север, ту смо имали чаробно пролеће којим смо били очарани, али смо ту за време жарког лета патили и од маларије, којој су многи наши подлегли, због чега је овом куту и дат назив »Маћедонско гробље«.

Енглези који су овде долазили све су прегледали, дивили се и похвалили су.

Ево изненада подиже се у подножју планине логор од шатора; осим мазги има и изванредних коња; свуда видите велике лепе веселе војнике са кратким сукњама, голим коленима, кошуљама каки боје, рукавима засуканим до лаката, краватама исте боје и капама шкотландским. Са лулом у устима, насмејани, којима се дивите и које поздрављате.

У подножју ових плавих планина, у живописној малој вароши са кућама чудновате архитектуре изли се на нас права бујица новости. Румунија објавила рат Бугарској, Аустрији и Немачкој; Грци предали Бугарима читав корпус војске без борбе; у Солуну избила револуција.

Цео свет изгуби главу. Рат је досегао врхунац и јасно окреће точак историје. У најмању руку нисмо залуд трпели и што смо испунили маћедонско гробље. Наши су се ефективи топили, ситуација је била јасна не само са дана у дан, него са часа у час. Болесни су радили на утврђењима, болесни су вођени у напад. Мало у позадини гробља су расла око маћедонских цркава и ширила су се дуж обала Средоземног мора, у Француској, гди

су кадшто долазили они које је рат оставио на милост страшној маћедонској грозници.

Жртве су велике, али плодне. Ова редуцирана али чврсто решена војска спасла је част Савезника, она је показала свету да Србија није напуштена и да је могу врећати и пљачкати. Она је очувала Савезницима Солун и Маћедонију, она је спречила званичну Грчку да баца цео свој народ Немцима у руке, да би се увеличао број наших непријатеља. Она је та која је привукла која је довела Енглеze, Русе, Италијане. Она је та која је дала времена изнуреним Србима да се реорганизују, могућности да понова отпочну напад сасвим близу њихове отаџбине, скоро на српској територији. То је она која је на маћедонском фронту држала приковане стотине хиљада непријатељских војника, која је поништила наду Немаца да ће Бугарима попунити њене проређене редове на другим војиштима. То је она... то је француски војник, весео при свем трпљењу, који је био пиво и душа огромног покрета који је се овог пута извршио на целом Балкану. Непобедни, легендарни поали.

А данас када су црни, најцрњи дани прошли, када је реализовано грандиозно дело, можемо се с поносом окренути, исто тако са сузама, овој другој Голготи која је на оријенту урезала, од Дарданела до Флориде, преко неизмерно великог гробља речи овог написа: „Гинути за Француску“. Данас се њој нуди један други задатак који ће можда бити још тежи; али ма какав да је он и ма како се могао он у будућности да задобије удруженим снагама својих пријатеља, оно што је она до сада већ остварила заузеће бесмртно место у историји.

* * *

Са оваквим смо осећајима ушли у плаве планине и са њима смо прешли њихове гребене. Овде влада једна неизмерна, једна дивља слобода.

На сваком кораку, дуж нагиба, мраморне плоче са натписом: „Пут за Србију“, или „Пут много љубљеној Отаџбини“.

То су изрезале сурове српске руке у планинама у граниту или мрамору, које су саградиле мостове и обориле стогодишња дрва. За 6 дана један српски пук подигао је један овакав пут, који се пење до врхова највиших планинских масива. Тим су путевима прошли и проћи ће батаљони, батерије, возови, војска разних народа која ће допринети ослобођењу њихове земље. Дан и ноћ сељаци су радили на овом путу за Отаџбину. Тамо гди је одјекнуо последњи удар пијука о стену, између две гранитне падине, скрива се уска долиница; треба је само прећи, затим се попети на противни гребен, стрм и го, да би се указала њиховим очима драга им Србија, која је у исто време и близу и далеко. Ево су једном ту доспели..... Са новом жестином снажне руке

ударају гвозденим пијуком, одлећу варнице од стене: тако се то вечито продужава, нови пут се мало помало приближава светој граници. А њихове мисли односе их у Србију.

Ма шта било с оне друге стране уске долине, било да се тако налази непријатељ у заседи; било да се са голог гребена или из пространих шума, из ровова и редута упути живи зид, непријатељ крволочан и опасан! Они су ту, на прагу њихове Отаџбине исцрпљене патњом, рујиниране, опустошене, њихове Отаџбине која их очекује, која их зове, која верује у њих!

Ето зашто су српске мишице могле за шест дана да просеку овај тежак пут; он ће одвести њихове пукове у Србију. Исто тако то је тај пут који ће одвести и нас, Французе, занете осећајима сажаљења, одушевљеном и веселом надом.

Ми смо дошли овим путем којег су Срби подигли. Сви нису отишли, извесне јединице остале су са нама.

Ту смо могли увидети велике особине српског војника.

Прво што нам у очи пада то је њихова нарочита дисциплина, њихова изванредна способност за рад, озбиљност коју уносе у свој посао. Српски војник и без заповести зна шта му ваља радити на овом тешком македонском земљишту. Што се тиче физичких особина сумњам да их има бољих. Валики, агилни, очеличени непрекидном борбом, а пре рата здравим радом у пољима, јасно се одвајају од осталих. На први поглед одмах се мора на њима приметити да они припадају раси снажној и младој.

Али утисак који вам чини војник јесте озбиљност и туга. Њихови свакодневни разговори односе се на патње које они подносе, на опустошену србију, на њихове породице које су тамо оставили. А њихове се наде мешају са тешком меланхолијом. Они знају, они верују да ће доћи дан нове слободе за њихову тешко напаћену Отаџбину; исто тако они знају да је много од њих неће више видети. У душама ових војника, који се једном приближују границама Србије, има нечега узбуђујућег, свечаног и сетног.

Сећам се колико сам се зачудио, када сам једног дана говорећи о квалитету српског војника, добио одговор од српског пуковника:

Шта је то? Требало је видети нашу војску у почетку рата. Данас смо као исцеђен лимун. Цвет народа је погинуо, сва је младеж пала, све је мртво.

У истини, у српској војсци скоро нема младих војника.

Покушао сам да протестирам противу израза „исцеђени лимун“, али ми пуковник са лаким осмехом рече:

Да, да, очевидно. Само ви нисте видели шта је била наша војска пре годину дана. Ево шта су проклетници учинили од нас.

Проклетници, то су Бугари.

Неколико дана доцније могао сам лично видети са каквом су се примерном чврстином кретали у напад ови тако названи „исцеђени лимуни“.

Сунце залазаше за суседне планине, и њихове врхове, бела мунарета, брзе речице обавијаше љубичаста боја. Јесен изумираше на незасађеним пољима, напуштеним. Преко тих поља напредоваху српске колоне скоро све до близу села непријатељем заузетим. Оне застадоше и ручаху. Ту, нешто раније од напада, слушао сам их како с одушевљењем говоре о радосним или жалосним часовима садашњости, прошлости, будућности. О Србији, њиховој драгој Србији тако блиској и тако удаљеној. О! да са каквом љубављу и каквом неизмерном нежношћу говоре они о својој земљи која је тамо близу, врло близу, позади гранитних масива, о њиховој драгој отаџбини за коју су оно поднели толико неиздржљивих мука и за коју ће још, за неколико тренутака, дати свој живот. Умрети у тренутку кад у њу улазе.

Ја сам би обузет чудним задовољством при помисли да ћу се и ја кренути кроз кратко време са овим људима који су тако много пропатили. Нисам у срцу осећао ни злобе ни мржње према непријатељу, нити каквог другог осећања до љубави-сажељења и среће да маршујем са оваквим људима ка селима једва видним у сумраку, да са њима идем у борбу за оно што је човеку најдражије на свету, за Отахбину, за породицу, за њихову слободу. А када је сунце потпуно изчезло позади суседних планина и када је блага ноћ пала на равнице, позади нас почеше топови да грме, а одмах потом колоне се развише у стрељачки ланац дуж ивица села.

„Пољаци врше добро свој посао“, веле Срби говорећи о својој пољској артиљерији, и они их жудно гледају како они добро витром туку камене куће. За трен ока руше се слабе оријенталске грађевине. Само бела мунарета још гордо стоје као и раније, обасјане суседним пожарима. После тога са једне или друге стране села, грме топови и фијучу зрна, то је бугарски одговор, они траже по планинама наше пољаке. Ми се налазимо између две ватре и ми учествујемо, ладно и са интересовањем, одпочетој артиљеријској борби. А када наше и њихове батерије уморене заћуте, ми одједном и брзо полазимо напред. Идући погнуто у стрељачком ланцу, војници маршују кроз кукурузе, заустављају се, крећу што даље, лежу и врло брзо копају рупе за заклоне. Без ларме, без вике, без разговора. Команданти иду дуж низа, од војника до војника; људи су озбиљни, замишљени. Моје срце је разумело да они увек мисле о Србију, оној која се налази позади планине.

Све је мирно и лепо, небо плаво озвездано а планине тако блиске али нејасне, бела мунарета осветљена су црвеном бојом од пожара.

Но кад наше прве патроле стигоше до њихове бодљикаве жице мирна ноћ нагло оживе, поче да тутњи. Суседне планине вишекратно се осветлише, исто као и ивице села и окопа скривених у зеленилу врхова. Разнобројне ракетле уздизале су се кривудујући, артилерија је отпочела да грми, митраљежи су пуцали, зрна су оштро фијукала.

Одпочела је борба. Поред мене један Србин старац и озбиљан копаше заклон на брзу руку. Гледаше ме и рече: Спавај поред мене, ту ће ти бити добро. Пружих се поред њега. Шта си ти? Француски официр, Француз!

Ја сам француски официр, али сам по народности Рус.

Ах! брат Рус.....

За један тренутак ћуташе, затим продужи узев живо у руку свој ашов.

Руси се свуда туку, Руси, изговори одсудним тоном. У Русији, у Француској и овде на Балкану. Велика је она, брате, Русија.

Окоп беше довршен, Србин нагло узе да напуни карабин, да без престанка пуца на невидљивог непријатеља. Престали смо да говоримо, заузети борбом која се развија све јаче.

Најзад нас Срби напустише да оду западно куда је њихова војска у једном изванредном налету кренула напред и већ продрла у Србију.

* * *

Можете разумети са колико сам радости отишао да посетим њихов фронт, кад ми је се указала прилика.

Излазећи из утврђеног солунског логора ишли смо путем којим ће се изводити српска офанзива, пут о коме песма каже: „Ово је једини пут за српске трупе“. Пут славе и пожртвовања.

Далеко видимо Водену, сву белу, затим Острво на обали исто имењог плавог језера и стигосмо у Горничево, гди је српска војска у снажном налету саломила први непријатељски отпор и протерала га северу, ка окопима код Кенали. Свуда видите покидану бодљикаву жицу, окопе и покварене камијоне.

Недалеко одавде Срби су својом природном ладнокрвношћу пропустили један гардиски ескадрон улана да продре у њихову линију за време једног ноћног напада. Немци, ништа не слутећи, напредоваху непрдстано чудећи се да нигде непријатеља не сусретну. Када су једном разумели било је доцкан. Позади њих је грмела српска артиљерија.

Ево граничног камена. Ми смо у Србији!

Бугари су изгладили напис и опомињу на преране наде које брзо изчезавају.

Свуда саме рушевине, жалосни трагови рата. Недогледни возови, аутомобили, логори. Ми смо у операцијској зони српске војске.

Каква мешавина народа... Руси, Италијани, Французи и Срби. Овде су бугарски и немачки заробљеници, који се сло-

бодно крећу. Они оправљају путеве, али је њихов главни „посао“ ,судећи по спољашности, да пријатно разговарају са српским чуварима.

У зору једног јутра стигосмо на Черну. Још из даљине могли смо видети њен чувени лакат, о коме су стално говорили сви коминикеји и новине целог света у току од два месеца. Черна прави свој лакат код села Брода, да одатле скрене северу свом ушћу у Вардар.

У десно светли према сунцу снежна глава Кајмакчалана; мало ближе је „Старков Гроб“; у лево уздиже се кота 1212, а даље, у подножју Киромарице, виде се мунарети свете вароши. То је био Битољ.

Ту се одиграла наславнија и најтрагичнија епизода српске историје. Ту су надчовечанским напорима остатци српске војске остварили немогућност и отерали са неосвојивих положаја моћног непријатеља.

Чернин лакат. Представите себи безкрајне дивље планинске ланце, међусобно предвојене дубоким кланцима са стрмим странама, свуда покривеним шиљатим стењем као бајонети. Свуда сам камен. Никаквог знака вегетације, ни једног жбуна. Овде онде каква сиромашна колиба до које се долази стрмом стазом једва видљивом. Затим опет планине, све више, једна дивљија од друге.

Ове планине одавна држе Бугари и Немци. Њихови стратегијски и тактички кључеви беху утврђени по свима правилима вештине. Посада њихова беше многобројна и јача од нападачеве снаге.

Одмах западно од лакта Черне настаје широка долина. На њеној другој страни, у подножју друге планине, пружа се Битољ, непосредни циљ савезничке офанзиве.

Долина је била брањена чувеним окопима подигнутим код Конали. Ако смо ми нашли у утврђеном солуноском логору утврђења класичног типа војничке вештине, кемалски окопи нису ништа мање значајни. Подигнути по најновијем моделу војничког знања, са окопима и заклонима од бетона, моћни редути са бодљикавом жицом, Кеналски окопи, насавршеније технички израђени, осим осталог, бочно су тукли Чернин лакат. Фронтални напад је скоро немогућ докле је овај масив у бугарским рукама, и ако је Битољ сасвим близу, заузеће његово је неостварљив сан.

Овај тешки задатак, заузимање Черниног лакта, задатак који у почетку изгледа будаласт, Срби су решили. Лудост? Сасвим тако. Како да се изведе напад на ове бескрајно дивље планинске ланце, проитву 10 км. камена које је избацила земљина утроба? Решити се на ово предузеће, ваљало је имати на расположењу не 2 или 3 дивизије, него читаву војску. Па ипак су се Срби на ово решили.

Целокупна офанзива трајала је око 3 месеца. У овом времену извршено је напредовање од 50 км. једна серија утврђених линија беше заузета и део територије српске са Битољом беше ослобођен. Сада се сва Српска војска налази на свом земљишту. У борби они отеше 63 митраљеза, 85 топова разног калибра и много муниције и разног материјала. Губитци нанети непријатељу беху велики. Довољно је рећи да они прелазе бројем снагу са којом су Срби отпочели офанзиву. Заробили су око 9000 људи и ставили ван борбе 55.000, од ког броја 14.000 мртвих.

Али саме цифре ништа не кажу требало је само видети скоро управне планине, посуте стењем које свако за се образује редуит или редуит; требало је видети овај непролазни ланац, утврђен по свима правилима савремене вештине од стране Немаца и Бугара, те да би се могло разумети оно што су Срби извршили.

Како су Немци умели да дресирају Бугаре! Већ код...Брода, на првим нагибима Черне сусрећемо окопе. Све ивице села беху брањене окопима; свака кућа, сваки кутак, најмањи део земљишта беше брањен окопима и бодљикавом жицом. Ови окопи, који су подигнути математичком тачношћу, беху везани са позадином широким рововима. Ваља знати да пре рата Бугари нису имали правилског прописа за израду пољских утврђења! Ови окопи тукли су сву околину, сву реку.

Под жестоком пешачком ватром, под митраљезима и непријатељском артилеријом, Срби су прешли Черну, газећи воду до појаса, и пошто су је прешли, појавили су се пред утврђеним селом Бродом, које се налазило на обали реке.

Није мање славан од овог прелаза реке марш једног српског коњичког пука који је се кретао у напад противу Битоља! Бугари су осули баражну ватру, неколико људи погибе, али пук продужи своје наступање. Један од коњаника остаде да транспортује своје рањене другове у позадину. Пет пута је наредник Савелић доспевао у смртоносну зону, за које су време Бугари, у немоћној поамности, просипали њихову ватру.

Од Брода окопи су подигнути десно и лево у правцу долине. Они су нанизани дуж планинског нагиба, затварали су све теснаце и јаруге, крунисали све врхове, скривали се у редутима. Неизмерни редови, неизмеран број окопа по неизмерним планинским гребенима.

Овде су и војнику и команданту потребне специјалне особине Сваки камен, свака стена може задобити врло велики тактички значај, а иницијатива сваког водника има одлучног утицаја на исход борбе. Шефовима се такође отвара пространо поље за маневровање. Не располажући знатним људским снагама, он не може у својим операцијама успевати једино својом интелигенцијом и прорачуном, јасном проценом, затим отимањем главних непријатељских тачака, дејством противу његових комуникација,

опкољавањем. Тешкоће су скоро непребродне: тотална безпутност ових стрмих планина, недовољност средстава потребних за издржавање, удаљеност основичних тачака, оскудица резерава, недостатак ма чега што треба имати на лицу места и често непогодно време.

Војници изнурени овом безпримерном офанзивом, пошто су месецима провели, без снаге, у рововима прве линије под кишом, снегом и ветром, усред камења, без дрва да наложе ватру, борећи се и једновремено градећи путеве у стени, доводећи артиљерију на положаје својим плећима, често заспе у стрељачком ланцу под артиљеријском ватром. И увек они напредују, протерујући пред собом деморалисаног непријатеља. Око половине другог месеца Бугари, обузети паничним страхом, повукли су се северу. Њихови многобројни пукови били су уништени и они би побегли, према исказу заробљених бугарских официра, још даље од Скопља, да их нису Немци задржали који су хитно дошли на овај фронт. Овај страх од српске војске био је код Бугара тако велики, да су Немци били приморани да у редове деморалисаних Бугара унесу своје кадрове.

Срби су извршили извесне операције невероватном брзином. Неосвојим положај Чуке узет је у борби од 2 дана, 28. и 29. октобра. Вис 1212, који имађаше облик змаја из прича о вештицама, и који је на више страна скоро управан, држао је се само 4 дана. И тако бујни српски елани који су се истицали врло далеко унапред, остављајући са стране и позади њих опасне непријатељске положаје, окупирали су ове само једном мишљу, напредовањем. Пред њиховим очима је само Битољ и они њему маршују као хипнотизовани.

По заузећу коте 1212 Срби су се брзо пробрили кроз теснац до села Брника, оставив далеко позади њих на десној обали Черне вис Груниште. Овај моћни масив, изванредно утврђен, био је поседнут од једног бугарског и једног немачког пука, са тешком артиљеријом, пољском и брдском. Затварајући Черну он доминира њему леву обалу и не само да туче наше комуникације, него и позадину наших истакнутих делова већ стиглих у Брник. Да се продужи покрет унапред беше немогуће.

Заузеће Груништа беше поверено једном пуку дринске дивизије и добровољачком пуку Војводе Вука. Војвода Вук! Име српског народног јунака, најславнијег, најомиљенијег беше Војин Поповић. „Вук“ је његово ратно име.

Он је као мало сиротно дете доведен из Маћедоније и ступио је у Војну Академију. Али мирнодопски живот тог времена, остати трупним официром, немогаше подносити бујна природа човека који сањаше о уједињењу његове родне Маћедоније са мајком Србијом. То беше у времену турског господства. Он

напусти и ступи као прост комита у чету. Ускоро он постаде вођа те чете добив име Војвода Вук.

Балкански рат разви војнички тлаент Вуков и његова јуначка дела су одиста изненађујућа. Ја ћу навести једно. Сваки се опомиње, извесно, Кумановске битке гди је, противно мишљењу својих ђенерала, Престолонаследник Александар ступио у бој против целокупне војске, једним убрзаним маршем са неколико својих дивизија. Ова је се битка завршила најсјајнијом победом, али је њен почетак био више него критичан. Борбу беху ангажовали добровољци Вукови, који су цео дан исту издржали на својим плећима, преваривши Турке вештим маневром, те су дали времена регуларним српским трупима да стигну на бојиште.

Војводин пук беше састављен од најхрабријих војника српске војске који тражаху да служе под командом славног команданта. Ту је владала савремена дисциплина. Његова је девиза била: „нема немогућности“. Добровољачки пук беше напред, нападаше на најопасније положаје. После борбе на Кајмакчалану он је нападао Груниште; борба је трајала 20 дана. На овој тачци бранили су Бугари и Немци са једном нарочитом енергијом и жестином.

Видео сам ове висове окружене неколиким редовима са блиндираним заклонима опточеним бодљикавом жицом. Српски нападни ровови, којих има ретко и који су мале дубине, пужаху се ка моћним редутима. И шта више кад се зна исход не може се веровати да је ова жалосна гомила камења, да су ови растурани мали ровови могли разбити јаке одбранбене линије од бодљикаве жице, окопе, редуте; да су могли, под данашњом ужасно јаком ватром, достићи свој циљ и прогнати артиљерију управљену противу њих. Ипак су они напредовали, продрли, узели су све врхове и ухватили заробљенике и оружје.

У овој очајној борби погибе Вук. Прво му је граната здробила лакат. Пошто је превијен понова је отишао у борбену линију, он понова командује у борби. Али неколико минута доцније једно зрно разнело му је слабину.

Последња жеља Вукова била је, да се његови остатци пренесу у његову родну земљу. Његове последње речи су: „заузмите Груниште“.

И добровољци су освојили Груниште, али од њих неостаде скоро нико.

Зашто гавран загракта и прну
поврх виса код села Груништа?

Биће крви, биће разбојишта,
Јер се спусти по камену црну
Страшна рука у Војводе Вука.

Ту настаде врисак од пушака,
 Ту полеже четник до четника,
 Ту тисуће паде насилника,
 Ту погибе јунак до јунака
 Силног пука у Војводе Вука.

Три јуриша бише и одбише,
 Кад четврти бити започеше,
 Кад бомбама душмана разнесе,
 Кад соколи каме повадише.....
 Клону рука у Војводе Вука.

Веселисе, Бугаријо љута,
 Нема више онога јунака,
 Ни његова шлема, ни миздрака,
 Спасена си по стотину пута
 Силних мука од Војводе Вука.

Тако је на једној стрмој стени, над реком Черном, умро јунак српски љубимац, а његове очи у последњим тренутцима гледале су другу српску славу, Кајмакчалан, кога Срби називају „Српски Вердун, одајући тиме једновремено част племенитој Француској и свом сопственом јунаштву.

Кајмакчалан је био стратегијски кључ од бугар. положаја, непролазан масив од 2.500 м. висине. Још и данас Срби не могу да објасне како су га могли узети. Један сведок напада описује овај догађај:

„Понова је завладала тишина. Одмах „У р а“, дивље, необуздано и страшно разлеже се као грмљавина кроз густу јесењу маглу. Ово страшно „У р а“ прво и последње које је се чуло при заузећу Кајмакчалана произвело је такав утисак на који смо навикли, то беше крик народа покороног и рујинираног који, дошав до прага свог опустошеног огњишта проговара гласом очајног човека: „Непријатељу, ја још живим, бежи са мог огњишта“.

Овај је глас, изгледа, пренеразио непријатеља много више него сва артиљерија која толико дана, боље рећи недеља, просипа на његову главу кишу артиљеријских зрна. Када су стигли на врх Кајмакчалана нашли су лешине“.

Шта се може додати овим речима?

* * *

Са пренеражењем и ентузијазмом прешли смо ове чувене положаје, пратили смо фазе бораба које су се овде изводиле и не можемо веровати нашим очима. Одиста, нису ли то само лепи снови, или бајке?

У овим малим пустим окопима на стрменитим планинама може се видети оно што чини основну црту народа и војника српског, његова не саломљива воља.

Ово су људи снажне расе, људи који не знају за немогућност, људи решени да умру или да победе и који су победили умирући. Да, ова моћна воља, несломљива, која је утиснула неизгладиви печат на озбиљно лице српског „хероја“, овде се види на сваком кораку.

А ова већ изузетна воља још је више учвршћена развијеним патриотизмом.

Изгнана војска, војска која у себи оваплоћава сву Србију њену прошлост, њену будућност и њену садашњост, досегла је своје свете границе, преко које војничке очи виде Отаџбину опустошену и осрамоћену. Тамо, позади неприступних планина њихова су дела, мајке, жене, породице, куће, села, и вароши, њихова слобода и независност, све што им је драго, много - љубљена Србија. И војска је продрла као бујица, као неодољива навала.

Шта мари сви да погину. Србија ће оживети. Последњи крик умирућег војника одјекнуће као обећање слободе, а удаљене планине ће пренети као одјек глас Српског топа; они ће казати Отаџбини да су њени синови готови, сасвим спремни.....

Пред таквим беспримерним и чистим еланом, непријатељски окопи тако брижљиво подигнути нису могли одолети: пред таквом вољом Бугари нису могли а да не одступе.

Лево од нас у висини лети јато црних гавранова, које се лагано спусти на земљу. То су лешеви бугарски. Од њих скоро ништа не остаде. Остатци униформе које леже поред њих, чизме на ногама од скелета опомињу нас да је тај био војник пре кратком времена. Смрт и самоћа свуда окол: жалосни људски остатци. Рат је овуда прошао.

Чујте шта вели један Србин са каквим су осећајима Срби ушли у ову свирепу борбу, са којим су они продрли на земљиште своје Отаџбине.

„С оне друге стране планине је наша драга Србија. Нарочито дубоко осећање обузма наша срца, нашу свест и уноси нам неодољиву жељу да доспемо на другу страну под ма каквом ценом тамо гди су наше куће, гробови наших предака, очева, браће, деце. Ми имамо осећање да ће нам тамо смрт бити много пријатнија него ли живот у иностранству, у изгнанству. Ми верујемо у успех, исто као што верујемо и у наше право. Ах! како смо ми много трпели, како смо много подносили!... Све то исчезну одједном као дим, као мисао замењена другом. Носталгија нас све обузима, тешко притискује нашу душу, наше срце, нашу савест, нашу крв и захтева последњи атом нашег бића. Ми желимо да смо тамо ма по коју цену; ми желимо да видимо

нашу Отаџбину слободну и велику. Ах! мајко, оче, жено, децо где сте? ми хоћемо к вама. Ми се боримо ради вас, ми смело идемо у смрт да би ваш живот био бољи, слађи, слободан. Ви трпите, ви се бринете за нас, ми то знамо, ми то осећамо. Ох! Боже мој..... ми хоћемо..... ми напредујемо“.

Најзад, вели, када после жестоке борбе Бугари беже „наши војници лете позади њих, као да имају крила, жељни ваздуха њихове земље, њихове драге Србије“.

„Излазеће сунце обасјава својима зрацима врхове високих планина. Артиљеријска ватра, понова отворена, сеје панику у непријатељским рововима. Ми напредујемо без отпора. Одједном, мој пријатељ Душан, кога ми много волимо, и кога увек слушамо застаде и нешто прстом показиваше, леже и узвикну: „Србија“.

„Сасвим махинално као да је се имала извршити његова заповест ма шта било, ми гледамо, а један корак у назад, приметисмо камен који обележава границу, праг наше Отаџбине, наше Србије“.

„Сви клекнусмо, скинусмо капе, прекрстисмо се и пољубисмо земљу, свету земљу Србије. Плакасмо од радости а преко наших суза којима оквасисмо свету земљу изговорисмо искрену ратну молитву:

Србијо, нежна мајко
Прими нас у твоја наручја.

„Многи од нас имађаше свећа, извадисмо их као по команди, запалисмо их и убодосмо их у земљу око и испред нас. Затим као један дигосмо наше пушке и изговорисмо ову свету заклетву

Ми ти се заклињемо, Србијо, наша мајко,
Да те нећемо никад напустити,
Бранићемо те до последњег даха.

Душан остаде увек прострвен по земљи, приљубив своје усне на њу. Неко га додирну, позва га, Он се не миче, некретан је у својој љубави према земљи, за своју родну груду. Ми га звасмо подигосмо му главу. Гледамо у његове очи. Беху затворене, његове усне натопљене земљом његове Отаџбине. Непријатељско зрно погодило га је посред чела“.

* * *

Овај патриотизам и ова љубав Отаџбини испуњава сву душу српских војника. Ма гди да су, ма шта да раде, свакад и свуда мисле на њу. Сва њихова поезија, сва њихова књижевност, њихове новине и њихове књиге, њихови разговори и њихове песме говоре само о њој, само о њој.

Једно вече после борбе која је трајала целог дана, бесмо у друштву српских официра и саслушчсмо неописаним задовољс-

ством причу о војводи Х..... који је до нас дошао преко немачке линије.

Војвода, најчувенији командант српских комита, причаше своје изванредне доживљаје за време његовог пето-месечног бављења у Маћедонији поседнутој од Бугара, он нам описа жалостан живот народа, насиље непријатељево.

„Сто година наше управе не би могло изјавити у Маћедонији онај ефекат што је произвела бугарска доминација за једну годину. Они су доказали, Бугари, да су странци за овај народ, да нису Словени, да имају страх од Маћедоније позади њих. Тако су они одвели 10.000 породица у Бугарску. Пропаганда њихова уведена некад у Маћедонију и која је створила „Бугараше“ пропала је и ови су се данас окренули нама, Србији. Тако из зла изашло је добро. Само је Маћедонија постала мирна, тужна. Нема више песме, смеха, веселости“.

Војвода ућута за тренутак.

„а моју породицу која је трпела од зиме и глади одвели су у Бугарску. Мог оца, старца од 85 година убили су. Све што сам имао опљачкали су“.

Понова ућута.

„Оно што је најгоре, продужи он а очи му се засветлише, то је да се нећу моћи никад осветити Бугарима, никад, никад нећу им моћи вратити оно што су оно мени учинили. Никада се моја рука неће подићи на жене, децу старце“.

Симпатичан жагор и опште одобравање са свих страна, најзад почеше да певају меланхоличну песму о њиховој земљи: „Тамо далеко!.....“

* * *

Једна од карактерних и најупадљивијих црта је ових војника који су толико претрпели њихова великодушност, њихова хуманост према њиним родитељима. Каква мржња треба да пламти у њиховом срцу према Бугарима који су им заболи нож у леђа, за непријатеља који је дуж Србије посејао гвожђе и ватру, који их је прогнао из њихове земље! Међутим, гледате трупе беспослених заробљеника које, у место да раде, спокојно разговарају са њиховим српским чуварима. Упоредите начин поступања Срба, њихову храну, њихово држање са ропством чак и у Немачкој.

Ова добродушност, једна од најмаркантнијих црта словенске природе, изазива врло често сцене које су једновремено и комичне и дирљиве. Дешава се да Србин, Варобив једног Бугарина, открива са усхићемем да његов заробљеник носи чарапе везене тачно по моделу њиховог села. У Маћедонији и Србији свако село има своју шару. Заробљавајући ове срећни победиоц пита свог непријатеља:

Ти си био у мом селу?
 Да, прошао сам кроза њ.
 Да ли си видео моје?

Не пада му на ум да су ове чарапе плод пљачке, да је његов заробљеник можда један од оних који су рушили његово село, осрамотили његове ближње.....

Он је срећан, нуди свом заробљенику дуван, хлеб, све што има и водећи га официру он гордо изјављује:

— Он је био у нашем селу. Он носи чарапе нашег села.

Посматрајте сцене рањених који иду амбуланти. Два рањеника маршовали су цео дан као другови, стигну мети, седају и одпочињу разговор:

Колико имаш хлеба? пита Србин.

Ништа одговори Бугарин.

Како то, зар вам неваљалци Немци не дају ни хлеба! — И он части рањеног свог заробљеника „Француским“ хлебом, конзервама.

Виде се заробљеници у српским шињерима, у српској обући.

Слично поступање од стране Бугара и Аустријанаца према Србима не би ништа зачудило, јер су они ти који су освојили целу Србију и уништили читаву нацију. Они немају разлога за мрзост. Али оно што је сваком за дивљење то је држање Срба према њиховим целатима. Држање не изоловано и индивидуално, него од масе српских војника. Кадшто се са чуђењем чује Србин позива бугарског заробљеника:

Еј, брате, дођи амо.

Чујмо шта вели српска песма спевана у последњем рату, коју пева сва војска, све што је изашло из Србије.

„Тамо далеко, далеко преко мора,
 тамо далеко је моје село,
 тамо је Србија

Тамо далеко на обалама плавог Дунава,
 тамо је моја љубљена дрга.

На пустом Крфу усамљен седим ја
 и тужно певам живела Србија“.

Ова му песма говори у хиљаду варијената о Србији, о ономе што је он у њој остаио меланхолична као стара руска мелодија у њој има само љубави и туге, ништа друго до најчистијег патриотизма, најузвишенијег. Какво упоређење може се учинити између ове песме и нове бугарске химне, сву прожету мржњом и осветом: „Савезници лупежи,“ или немачка песма „Химна мржње“...Сукобиле су се две расе, два морала, два карактера.

* * *

Једног снежног и мрзлог јутра пођосмо са командантом на реви пукова који су освојили незаузимљиве планинске положаје. Они су под оружјем, изванредни пукови, сјајни остатци непобедне војске, са њиховим заставама, свечани и тужни. Напред, са стране, позади њих уздижу се положаји које су они отели, искидане стене гранатама, ровови, гробови њихових другова, гробови њихових непријатеља. У даљини се профилије Кајмакчалан. Један од ових пукова, пре неколико месеци, суделовао је са нама у једном нападу. Ту познајем све официре и скоро сваког војника..... Колико их је данас мало остало!

Али ови који су остали снажни су као стена и иста несломљива воља чита се на њиховом лицу. Пуковник им је проговорио неколико узбудљивих речи о њиховој слави, о Отаџбини, о пршлости и будућности Србије. И показа руком планине, планине које се напред уздижу и које још треба освојити. Бескрајан низ планина.

Мирна и озбиљна лица ових смелих људи, лица на која је утиснута нека врста свечане туге. Тада није више протекло од 20 дана од страшне борбе на Черни, од надчовечанских напора; сјајан остатак непобедне војске увек је на стражи, он је непоколебљив, готов на нова дела, за нову Голготу.

Пред нама имамо неизмерну моралну снагу која се може уништити, али која се не може ни савити ни поколебати. Они који су остали живи од једне срчане расе драгоцени су. Они се не могу проценити. Када најзад савезничка војска буде ушла у праву Србију, нико други неће моћи реорганизовати народност ослобођењу до само они који су од јунака преостали. Зато их ваља чувати по сваку цену, сачувати их у име правде, народности, у интересу општем. То је све што је од цвета народа претекло, у њима лежи залога будућности. Они су ти који имају око себе да сакупе све народне живе силе, и да створе Велику Србију.

Срби су дали све. Они су дали више него су то могли.

* * *

У Чернином лакту измешала се братска крв савезничких народа. Чувена кота 1050, гди се данас пролива талијанска крв, видеала је на њеном темену српске, француске и руске пукове. Ту су они заједнички умрли и ту су они заједнички победили. У овим је се борбама саградила велика слава 2-ог bis зуавског пука, чији су се неодољиви напади урезали у успоменама оних који су били сведоци тих догађаја. То је био први француски пук који је прво садејствовао са руским, а потом са српским

трупима. Нема ни једног Србина који не мисли на њих са ентузиазмом и благодарношћу.

Пук је већ дуго био у првим борбеним линијама и учествовао је у јаким борбама, када је добио наређење да се придружи руским трупима. Ево шта о томе прича ђенерал Дитрис, командант руских трупа:

„Имали смо да нападнемо буграске окопе северно од Негочана када стиже зуавски пук. Налазећи да је уморна после бораба које је издржао и после мучног марша, оставио сам га у резерви. Али, сутрадан, командант пука, потпуковник Шисел изјави ми, да ни он ни његов пук неће да остану у резерви, онда када сви Руси буду били напред. Морао сам да се одазовем овој жељи и сутра дан је Шисел погинуо“. Напади пука били су изненађујући. Један од њих довео је више од девет стотина заробљеника.

Зуави и скоро сва француска артиљерија узели су учешћа у борбама код Битоља и у Чернином лакту.

Руски пукови са лудом храброшћу пошли су на напад противу још нетакнуте одбране од бодљикаве жице. Њихови маршеви на Биглу, на неприступачну планину, превазилазе сваку имагинацију. Ту су војници маршовали не добив леба већ четврти дан. Али главна снага целокупног овог напада били су Срби.

Маћедонијо, Маћедонијо... Када човек на те мисли колика су неизмерна гробља пред нашим очима. Колико нас је тамо закопала ужасна маларија. Гробља француска, српска, енглеска! Сад су се још додала гробља руска и италијанска. Ове опште муке за општу цел, за узвишени идеал — за ослобођење српске земље — здружило је савезнике нераскидним везама.

* * *

Има међу њима још једна моћна веза, то су српска деца.

Сећам се када ми једног вечера на врху дивље српске планине, где беше подигнут један шатор пуковника српског команданта, у борбама очврсталог, овај рекао:

„Добио сам писмо од моје мале ћерчице. Она је у Француској у једном француском лицеју. Пише ми: Оче, одговори ми на Француском. Ево она ме гони да учим под старост“.

И пуковник ми показа њено писмо, речник и граматику, а у његовим очима заблисташе сузе.

Несрећна српска деца растурила су се по свима савезничким земљама, али их нарочито има у Француској. Какве су невоље она претрпела! Страшно одступање преко Арбаније, гди су погинули њихови очеви и мајке, гди су погинули од глади и зиме десетинама хиљада несрећника; гди се пред њиним наивним очима јасно представљао сав бес који је људе захватио, гди су они морали да поднесу све беде које су убијале и опробане ратнике

Овај драгоцени нам део Србије, који је се могао спасти, део најдражији, мајка Француска примила је на своје огњиште Више од три хиљаде деце растурали су се по школама и можда им њихова нова мати моћи дати утехе њиховим детињским срцима, да се претрпе док не дође дан њиховог повратка у Србију.

Али од свих ових мука ове спашене српске деце још су свирепије муке оних који су у Србији остали... Како је тужно и жалосно детињство оне деце без очева, деца која су видела понижење њихове отаџбине, која су шта више лишена свог материњског језика, деца која су пала у руке Бугара, која су гладна и трпе зиму...

За сада смо у немогућности да им притекнемо у помоћ...

Али кад дође тај час, када разбојници који су освојили њихову отаџбину буду прогнани, када слобода и правда, када сунце истине и љубави буде Србију поново обасјало, пашће у део целокупном човечанству да изврши дужност, о којој су говорили умирући српски војници, „ми хоћемо да видимо нашу Отаџбину слободну и велику сразмерно великим жртвама које смо поднели“.

Сви ће имати дужност да створе овој деци моћну Отаџбину, њихову Велику Србију, у којој више неће ризиковати да по други пут претрпе невоље које су већ преживели. Србија је толико претрпела, толико дала општој ствари, да су њене патње постале наше, њене бриге наше бриге, и треба имати вере да речи „Велика Србија“ неће остати празне фразе, као и да ће сва српска деца, ма гди се она данас налазила, моћи по вољи живети и у радости у њиховој новој пространој домовини.

Срби су ово заслужили својим претрпљеним мукама.

То је будућност. Али шта за садашњост... Опомињем се последњих дана проведених на вису Груништу. Далеко испред мене уздизаху се небројене стеновите и пусте планине. Све што сте могли погледом обухватити били су само планински масиви, један виши од другог, један дивљији од другог. Овде онде налазе се жалосни остатци бораба. У сред камења лежаше једна рука, из лакта очупана, поцрнела. Извесно време обузе ме очајање. Како ће се прећи ова огромна пространа планинска пустиња коју не можете сву ни очима сагледати! Али ја гледах позади мене. И тамо су висови, планине већ освојене, све такође непролазне, исто тако дивље као и оне које треба тек освајати. Далеко у лево назирала је се света варош Битољ, а у десно види се врх гордог Кајмакчалана. Снег је као покровом покрио све ужасе борбе изведене на овом месту и он бљешташе при сунчаној светлости, чист и неокаљан у својој белоћи. Чист и неокаљан, као што је вечита слава Срба...

Превео Ђенерал

Мил. Ј. Николајевић

УПОТРЕБА ФРАНЦУСКЕ АРТИЉЕРИЈЕ У ОДБРАНИ 1918. ГОДИНЕ

Артиљерија 21-ог корпуса у битци 15. јула

Модерна доктрина о употреби артиљерије у одбрани заснована је на темељу операција око Вердена.

Све до 1916. године француска артиљерија имала је прилике да на разним бојиштима опроба дотадање поступке о употреби артиљерије у одбрани, борећи се са противничком артиљеријом, која је била куди камо мања од артиљерије коју је противник био увео у борбе код Вердена. Али од фебруара месеца 1916. па до јула месеца исте године француска артиљерија беше се ухватила у коштац са таквом многобројном и моћном артиљеријом, да је са врло тешким мукама могла да одговори своме задатку. Тешкоће су биле савладане а искуство из верденских операција било је тако плодно, да је француска артиљерија не само могла поставити на сигуран темељ доктрину о употреби артиљерије у одбрани, него је та доктрина остала непромењена све до краја рата. Тако скупо стечене поуке сређене су и издате 1916. године под насловом: „Употреба артиљерије у одбрани“.

Ова инструкција одредила је *баражно гађање* као главни вид дејства артиљерије у борби, али у њој је нарочито било истакнуто и гађање звано — *артиљеријска противприпрема*. У то време још се мислило да је баражно гађање сасвим у стању да заустави непријатељске нападане трупе, али од тада артиљеријска противприпрема постаде најглавнији вид дејства артиљеријскога у одбрани, јер је овом гађању био постављен циљ не само да заустави, него да *наједанпут* укочи непријатељске трупе, пре но што би почеле напад.

Руковођена овим прописима, француска артиљерија је дејствовала у операцијама 1916. и 1917. године. 1917. године ови прописи узети су за основ инструкције о употреби великих тела у одбрани, па су спровођене и у великим биткама у пролеће 1918. године. Те велике одбранбене битке крунисане су неоспорном победом францускога оружја, а тиме су дале уједно и доказ о оправданости прописа, на темељу којих је написана доктрина о употреби артиљерије у одбрани.

* * *

Нико не спори да су суштаствени фактори немачких успеха марту и мају 1918. године били: њихова бројна надмоћност у артиљерији и тајност при довођењу артиљерије на бојишта. Чудновато је међутим, како су Немци могли постићи тако велике успехе, када је према њима била у одбрани артиљерија са доктрином нарочито добро прилагођеном условима борбе, а по броју толика и по каквоћи таква; како то захтева модерна одбрана.

Можемо се, дакле, питати: дали узрок француским неуспесима не лежи у томе, што није постојала сагласност између циља, доведеног артиљерији, и начина који је смишљен ради одбране фронта?

Да артиљерија у одбрани буде употребљена онако како ваља, непходно је потребно да постоји једна дубока зона терена, која се протеже испред прве непријатељске линије и иде уназад ка браниоцу, све до испред масе браниоцеве артиљерије. Ма да баражно гађање није било сасвим осуђено, неоспорна је истина да је оно у важнијим дејствима увек настрадало, кадгод је извођено у односу на једну линију, која при томе није повијана по терену. *Ратно искуство је доказало: да артиљерија, ма како била моћна, није у стању да заустави непријатеља на једној извесној одређеној линији.* Артиљерија може успети да заустави непријатеља само онда, ако десеткује нападане трупе, вршећи узаstopце серије гађања са смањивањем даљине. Због овога артиљерија мора бити увек спремна за оваква гађања, ради тучења терена који буду заузеле непријатељске трупе. Да би пак артиљерија могла извршити овакав задатак, она мора имати испред себе простора за овакав рад. Командант мора тачно да одреди главни положај за одбрану, али инструкција од 1917. године дозвољава, да се командант може одлучити да прими битку на другом положају, ако непријатељ располаже за напад са великим снагама. Ово друго решење било би извлачење максималне користи од артиљерије за наведене случајеве.

Мора се међутим признати да је, у времену извођења ових одбранбених операција, француска војска нерадо гледали на својеволјно напуштање првог положаја, и за многе официре целина положаја била је готово исто таква догма у коју се несмелу дирати, као и догма неповредљивости, државне границе.

Није дакле узрок »Инструкција о употреби великих тела у одбрани«, што је било противуречности између прописаног начина о употреби артиљерије и главне идеје о извођењу одбранбене битке, него је узрок лежао чисто у борбеним обичајима и навикама војске и потчињених команданата.

Да се разбију ове навике код војске и код команданата требало је времена, и оне су се развиле тек после двеју првих великих

одбранбених битака 1918. године. Свима је после ових битака било јасно, да је први положај под моћним ударима непријатељским неизбежно морао бити поплављен непријатељским трупима, па ма како био густо поседнут од стране браниоца. Па зар онда није очигледно, да је боље, чим се утврди неизбежна опасност од једног тако моћног напада, да се отпор одбране пренесе на положај, који нам нуди све добре изгледе, да сачувамо своју снагу необрњену све до тренутка, док не нападне непријатељска пешадија?

БИТКА У ШАМПАЊИ

15. јула 1918. године

Командант IV. француске армије у почетку месеца јула предосећао је да ће његова армија имати да издржи главни немачки напад.

За то је он извео одбрану на тај начин, што је довео у сагласност *облик битке са дејством артиљерије*

По решењу овога команданта остављен је празан терен од неколико километара дубине између IV. армије и непријатеља. Главна корист од овакве одлуке била је та, што су са обзиром на такву битку и издата наређења артиљерије, те је ова могла у потпуности да искористи своје маневарске особине.

Главни фактори францускога успеха били су изненадна појава француске артиљерије, која је дошла у појачање, и методична промена система непрекидне ватре — ватре без застоја.

У даљој студији видеће се, како је био смишљен и извршен маневар артиљерије у једном од корпуса IV. армије.

Ситуација. — Од 21. јуна. 21. армијски корпус са трима пешадијским дивизијама држи фронт од 20 км., између Сип д'Оберив и виса Менилскога.

Непријатељ се показивао особито миран. Према 21. корпусу су три немачке пешадијске дивизије, и то: 228., 30. и 7. резервна дивизија — све из армије фон Ајнема. Ове дивизије нису вршиле никакве препаде. Непријатељска авијација не показује се готово никако.

Са стране француске вршена су фотографска снимања помоћу аероплана, и из тих снимака увидело се да непријатељ, почевши од 29. јуна, врши знатне припреме око Таира и око виса Менилскога, да врши камуфлирања и да је поставио много бројне топове у близини првих линија. 2. јула сазнало се тачно да ће напад почети између 6. и 9. јула, али се није могло тачно сазнати фронт напада. Тада је 21-ви корпус добио појачања овим редом: најпре 42. американску дивизију, па 46. пешадијску дивизију и многобројне батерије.

Распоред трупа. — Командант IV. армије решио је да за главни положај за одбрану узме један положај, који је био на 3—4 км. од првих линија. Овај главни положај посешће готово све трупе. Испред 1. положаја, који је сада постао *предстражни положај*, остављена је свега по $1\frac{1}{2}$ чета на сваки одсек пука пешадијскога, а на име:

$\frac{1}{2}$ чете у *линији редута*. Водови ове получете послали су на прихватну линију, са задатком да их помоћу извиђача обавесте о упаду непријатеља у 1-ву линију. Та одељења имала су наређење да се повуку на линију редута, чим буду извршили улогу осматрања.

Једна чета је одређена за посудање *отпорних тачака*, које су се налазиле између главнога положаја и првога положаја. Ова чета имала је задатак да сигналимa даје потребне знаке о непријатељу и да образује отпорне тачке, у циљу раздвајања нападних стрељачких стројева и принуђавања непријатеља да напусти своју баражну артиљеријску ватру, и да тако буду истерани да се по групама крећу по теренским удубљењима, који већ туче француска артиљерија.

Војници из $\frac{1}{2}$ чете на линији редута, као и они са отпорних тачака, морали су остати на својим местима, борећи се до краја.

Позади *главнога положаја*, 42. американска дивизија и 46. цешадијска дивизија поселе су 2-ги положај, који је сачињавао тако звани — *баражни положај*.

Пласирање артиљерије. — Артиљерија је била потпуно ешелонирана по терену. Све батерије, осим неколико мање покретних, биле су пласиране позади главнога положаја. Један знатнији део артиљерије из појачања стављен је такође на расположење корпусу, под условом да и ове батерије могу узети учешћа у одбрани 2-ог положаја под најбоље могућим условима. Услед оваквога захтева ова артиљерија, а по готово пољски топови, није могла узети учешћа у против-припреми, али зато она ће моћи потпуно учествовати у одбрани главнога положаја.

Предузете су све могуће мере опрезности да непријатељ не сазна о доласку појачања. У овом циљу пласирање је вршено ноћу, а испред места — где ће се радити — постављени су камуфлаже, па је забрањено било и свако кретање по положају за време дана.

Ни једна батерија из артиљерије за појачање није смела отворити ватру пре почетка општега напада. Међутим свака од њих је извршила припрему са највећом бригом и у топографском и у балистичком погледу. Већина од ових батерија из појачања била је пласирана на отвореном пољу, на местима која су била обележена пикетима, а само некоје од њих поселе су биле још недовршене ампласмане, у којима до тада није било никога. Најзад батерије које су морале узети учешћа у дневним гађањима,

морале су вршити ова гађања не са оних места са којих ће се борити на дан напада, него и са других места. — Највећа је пажња обраћена на избор муниције и упаљача, према томе како ће се употребити у разним фазама битке. Поред оруђа били су штокави муниције за 4 борбена дана. У току битке батерије ће утрошити од ове муниције $2\frac{1}{2}$ или три борбена дана. Командант води рачуна да се попуна благовремено изврши и дотури муниција за један дан више, те да се спречи и та околност, ако непријатељ буде обновио напад.

Јачина артиљерије. — Артиљерија 21-ог корпуса била је састављена овако:

Пољска артиљерија.

18 дивизиона пољских 75% батерија, од којих су 4 америкаанске.

Тешка кратка артиљерија.

21. батерија кратких Шнајдерових 155% хаубица, од којих је 6 америкаанских.

- 1. дивизиом 8 Пфунтовних (око 120%).
- 1. дивизиом 220% брзометних.

Тешка дугачка артиљерија.

- 2 батерије 95%;
- 8 батерија 120%;
- 9 батерија 155% дугачких;
- 9 дивизија 105%;
- 2 дивизиона 155% „Фију“ великомоћни.

Тешка моћна артиљерија.

- 1 батерија 19% америкаански;
- 1 батерија 32%;

Ове моћне батерије командант армије ставио је на потпуно расположење корпусу.

Рововска артиљерија.

- 2 батерије 58% (1 француска и 1 америкаанска).

Обе ове батерије имале су задатак да појачају одбрану главнога положаја на граници 43-ће и 13-те пешадијске дивизије. Задатак им је био да гађају зону у којој се непријатељ могао сакупљати невиђено са стране француске, а ту зону би међутим тешко могле тући хаубице 155%.

Најзад, ноћу 14-15. 219-ти аутомобилски арт. пук пласирао се на одсецима 13-те и 170-те пешд. дивизије.

Армијски корпус имао је укупно око 500 оруђа, од којих је већина била са великим или приближно са великим дометом.

Распоред артиљерије — Ова артиљерија од 500 оруђа била је овако распоређена:

Дивизијска артиљерија. — Сва пољска артиљерија и тешка кратка артиљерија придате су дивизијама. Свака дивизијска артиљерија добила је нарочито 1 дивизион великих калибара (220% брзаметни или 8 пфунтовни) да би могла тући брдовит и пошумљен гробен, који је вододелница између реке Ена и Сипе.

Одсек 43-ће дивизије био је подељен на 3 пододсека, а сваки од њих био је поседнут са поједним пешадијским пуком. Пре доласка појачања у артиљерији, сваки од ових пешадијски пукова помаган је од једног пољског 75% дивизиона. Командант дивизиона и командант пука били су заједно.

Артиљерија дивизије која је дошла имала је задатак, да на првом месту осигура одбрану баражнога положаја; али, пошто је могла бити употребљена и за одбрану главнога положаја, дивизиони за појачање били су пласирани тако, да би сваки могао дејствовати на свој пододсек пешадијскога пука. Сваки од ових дивизиона, без обзира на старешинство, био је стављен под команду одговарајућег команданта дивизиона дивизијске артиљерије 43. дивизије. На тај начин пукови од 2 дивизиона 75% топова служили су за помагање одговарајућег пешадијскога пука, а били су под командам команданта који је боље познавао пешадију. На овај начин била је постигнута боља веза између пешадије и артиљерије. Исто тако дивизион хаубица из артиљерије за појачање био је стављен под командом органскога команданта дивизиона из дивизијске артиљерије 43. дивизије. Цео такав пук од 2 дивизиона био је непосредно под командом команданта дивизијске артиљерије, јер се зона дејства овим хаубичким дивизионима протезала на цео одсек дивизијски.

Тешка корпусна артиљерија — Ову артиљерију сачињавале су три подгрупе, зване — *дивизијске подгрупе*, јер је свака подгрупа имала задатак да интервенише на одсеку једне дивизије са којом је ради тога у тесној вези. На тај начин сваки командант дивизије имао је под руком једну прву резерву у моћној ватри ових оруђа, коју је могао непосредно употребити, чим се укаже потреба.

Подгрупе корпусне артиљерије биле су састављене овако:

деснокрилна подгрупа:

2 батерије 120%;
4 батерије 155% дугачких;

Централна подгрупа:

2 батерије 95%,
3 „ 120%
3 „ 155% дуг.

Левокрилна подгрупа:

3 батерије 120%
2 „ 155% дуг.

Четврта подгрупа — названа *подгрупа оруђа великога домета* — састављена је била из свију модерних оруђа (105% и 155 „Фију,,). Задатак ове подгрупе био је да дејствује на цео одсек корпуса, те је стога под непосредном командом корпусне артиљерије. Брза концентрација моћне ватре била је могућа против оних тачака, одакле је претила опасност; а тако исто, било је могуће тући и позадину.

Дејство артиљерије пре битке.— У почетку месеца јула корпусна обавештајна артиљеријска служба закључила је из аеропланских фотографских снимака, да нису на месту ни непријатељска артиљерија ни муниција, дакле, — да непријатељ није спреман. Али 12. јула констатовано је да непријатељ довршује последње припреме, и да је према томе напад неизбежан.

По мери како су добијани извештаји о непријатељу, тако је француска артиљерија увођена у дејство, које је постојало из дана у дан све јаче. Артиљерија из појачања избегава да гађа.

Вршена су ова гађања:

Гађање за спречавање. — Ова гађања вршена су и дању и ноћу и онда, када се услед рђавога времена није могло вршити осматрање из аероплана. Гађани су сви путеви и пролази, који су се стицали ка 1-ом положају. Утрошак муниције био је обичан, т.ј $\frac{1}{2}$ борбеног дана за пољску 75% артиљерију, а $\frac{1}{2}$ борбеног дана за тешку дугачку артиљерију.

Гађање за рушење свију нових фортификацијских радова, који су откривени помоћу фотографских снимака, као н. пр. батерије, слагалишта муниције и материјала. Од 7. до 15. јула дневно су по 12 слагалишта дизани у ваздух.

Гађање против бивока, зона или важних пролаза. Гађање је вршено у границама располагања са иперитним зрнима.

Системи артиљеријске ватре предвиђени за саму битку. — 14. јула IV. армијски корпус извршио је један препад, заробљени су неки немачки војници и од њих се сазнало, да се непријатељске трупе масирају за напад и да ће гађања за припрему битке почети 10 минута по поноћи 15. јула. Због свега овога француска артиљерија је, почев од 23 часа 14. јула, са свима оруђима, која су била слободна, вршила гађања за спречавање, стављајући под ватру најближу и најдаљу околину, рачунајући од 1-ог непријатељскога положаја. Ова гађања нису дуго трајала, и престала су, чим је непријатељ отпочео припрему напада.

На реду је да се упознамо са обзирима, који су налагали усвајање оваквог система ватре ради дочека нападних трупа:

1. — Искуство из великих ранијих битака показало је да непријатељ организира подилажење положају тако, да још у почетку припреме буде масиран сав противу препрека од жица, које одмах почиње да сече маказама.

2. — Француска артиљерија бројно је била много слабија према немачкој, која располаже са више од 2000 оруђа. Услед овога француска артиљерија није могла ући у борбу са тако многоборјном артиљеријом. Боље, је, дакле, да се француска артиљерија сва посвети уништењу непријатељске пешадије.

3. — Напуштање првих француских линија и својеволјно повлачење до приватног положаја створило је зону од 3 км. Непријатељ ће се морати кретати *отворено* по овој зони и са дубоким постројима, а ово ће бити тај тренутак, када ће се моћи уништити његове трупе у току самога наступања. Али да би се ово могло урадити, потребно је потпуно се одрећи баражних гађања испред главног положаја. На место баражних гађања морало се прићи гађањима на *дубоку зону*, управљајући ватру на *нападну масу*, коју ће непријатељ развити. Оваква ватра била је зараније регулисана и саображена кретању нападних трупа. Према овоме ова гађања мораће се вршити *на тражење пешадије помоћу сигнала*. Сигнаlima ће се тачно прецизирати колико је далеко наступио непријатељ. Ове сигнале даваће објавничка одељења са првог положаја и са положаја редута.

Дејство артиљерије за време непријатељске припреме

Непријатељ је почео врло живу припрему у 10 минута по поноћи 15. јула. Али, на 10 минута пре ове припреме, француска је артиљерија отворила *против-припрему*. Ова против-припрема извршена је на појас терена, где се претпостављало да је непријатељ извршио концентрисање нападних трупа. Дубина овог појаса била је 1000 до 1200 метара, те да се обухвати и линија која је била претрпана са непријатељским батеријама.

Пошто је фронт био широк а француске батерије нису тако многобројне, да би се у противприпреми могли постићи дејство масом, ова је извођена у свакој дивизији на тај начин, што је вршена једно за другим концентрација ватре за време од 30 минута испред одсека сваког пешадијског пука. У концентрисању ватре учествују сва оруђа дивизијске артиљерије и одговарајућа подгрупа оруђа великог домета.

Дејство артиљерије за време напада. —

Непријатељске групе су пошле на напад око 4 часа. На неколико минута пре овог напада Французи су отворили ватру по утврђеном распореду № 1. (сл. в.) Било је предвиђено 5

оваквих ватрених распореда, и сваки је одговарао једној извесној ситуацији нападачевој.

Сваки ватрени распоред састојао се из ових гађања:

а) *Гађање за заустављање*, које је вршила пољска артиљерија. Ово гађање састојало се из једног правога баражног гађања и из гађања за чишћење терена по дубини 600 метара уназад. На слици 6. обележене линије означавају ближу границу свакога од ових гађања.

б) *Концентрично гађање*, које је вршила тешка кратка артиљерија, гађајући свака свој дивизијски одсек по узастопним деловима.

Сва су ова гађања вршена шрапнелом или темпирним гранатама, или експлозивним гранатама са тренутним упаљачем.

Ближа граница ватренога распореда № 1. била је на првој непријатељској линији. Било је предвиђено да ово ватрено дејство траје 10 минута и о томе су извештени пешаци, па се после аутоматски прешло на ватрени распоред № 2. Ближа граница овога распореда је на 200 метара испред Француске прихватне линије, па се онда — када пратећи непријатељски бараж изврши први скок — гађање из заустављање ближи Француској прихватној линији.

Ватрени распоред № 3 са својом ближом границом је на 200 метара испред линије редута.

Ватрени распоред № 4 штити отпорне тачке које су после деташоване чете. Гађање за заустављање састојало се из два дела т. ј. око ових отпорних тачака образован је ватрени обруч и вршена су гађања по дубини између ових обручева.

Ближа граница ватренога распореда № 5 била је на 200 метара испред главнога положаја. Отпорне тачке неће бити тучене донде, док не падну непријатељу у руке, а тада и њих обухвата овај ватрени распоред.

Сваки ватрени распоред вршен је на тражење пешадије помоћу ракетла, које су биле различите од једнога до другога ватренога распореда. Осом овога начина, пешадија је морала и другим средствима да потврди ово тражење нпр. бежичном телеграфијом, подземном телеграфијом, оптичким путем и тд.

Функционисање ових ватрених распореда била је онако, како је било предвиђено. Непријатељски стрељачки стројеви одмах у почетку били су растројени и стрелци су почели да се хватају уз саобраћајнице.

У 6 часова био је ватрени распоред № 4, а око 6.30 часова ватрени распоред № 5 био је пред главним положајем.

У 9 часова било је утврђено, да је главни положај остао у целини узимајући код вароши Перт, где су извесни делови непријатељски били успели да се увуку кроз саобраћајнице.

Против ових делова извршена су гађања у форми ватрених обручева, па су на тај начин били изолисани, против нападом најурени а неки заробљени.

Око подне главни положај био је на целом фронту очишћен од непријатељских делова.

Похватани заробљеници дали су податке: да су 6 елитних дивизија које су нападале, претрпеле око 50.% губитака, а 3 дивизије у непосредној резерви претрпеле су око 20% до 30% губутака.

Немачки утицај је дакле скрхан.

Резултат непријатељског гађања

Не узимајући у обзир исртакнуте делове, на чији су губитак Французи раније пристали, остали губитци у 21-ом корпусу били су незнатни.

Исто тако остале су *неоштећене* и батерије из појачања, ма да су оне биле пласиране на терену сасвим новом за њих. Напротив оне батерије, које су се пласирале у ампласманима тек започетим, биле су систематски гађане, и ако из тих ампласмана није никада гађано.

Најзад батерије које су раније већ ту биле и чије је положаје познавао непријатељ, делом су подухваћене врло жестоком ватром. Није било међутим, могуће да ове батерије не гађају пре почетка напада. Око 8 часова 12 минута артиљеријски пук изгубио је услед непријатељске ватре 9 топова тј. 25% од својих оруђа.

ЗАКЉУЧАК

Битка је свршена и француски успех био је сјајан, Без сумње да је у добијању овога успеха француска артиљерија играла главну улогу. Дејство артиљерије било је тако оштроумно уређено, да се овај пример може сматрати достојним озбиљнога разматрања. Али овај маневр, који је успео 1918. године, данас се не би смео дословно применити.

Артиљерија за свој успех дугује томе, што је брижљиво преправљен улаз у дејство артиљерије из појачања, што су батерије брижљиво сакривене од непријатеља, што је била отворена интимна веза између пешадије и артиљерије, што је командовање добро организовано и најзад, што су се разне групе одликовале приметном еластичношћу у гађању.

Али овај историјски пример даје нам и једану другу поуку.

Французи су били победиоци у одбранбеној битци 15. јула па су затим победили офензивном битком, која се свршила 11. новембра 1918. године. Није невероватно да ће се једнога дана појавити истоветне околности, тј. да непријатељ понова испадне, и да ћемо се морати у почетку рата борити дефанзивно у једној

или више битака из којих треба изаћи као победилац, па онда прећи у офанзиву.

Претходни пример показује, да је на одбранбену битку од 15. јула била потребна знатна артиљерија (25 оруђа на 1 км. фронта), која је учевидно била бројнија од артиљерије коју су Французи уводили у дјество у многим нападним операцијама последња 2 месеца прошлога рата.

Густим распоредом у артиљерији могуће да се располаже одмах по мобилизацији, и то можда на извесним доста широким фронтovima. Услед овога, још за време мира организација артиљерије и њен ефектив мора да је такав, да артиљерија може сигурно извршити надмоћну улогу, коју ће од ње још у почетку новог рата тражити главни командант.

У времену када се дискутују друга важна питања, питање о артиљерији мора се сматрати животним питањем државе, па га као такво и на време решити.

С француског

Вел. К. Младеновић,

арт. потпуковник

ОРГАНИЗАЦИЈА ТЕЛЕГРАФСКЕ СЛУЖБЕ У НАШОЈ ВОЈСЦИ

с погледом на стратегијске везе у будућим ратовима

Значај у стратегијском и тактиком смислу у савременом ратовању тако је огроман, да од тога у многоне зависи правилно командовање и успех операција. Данас се слободно може рећи, да ће и најспремнији и највештији команданти губити бојеве и битке, ако у важним моментима не буду имали правилно организоване везе. И заиста ратна историја потврђује нам, да су и у ранијим временима многи бојеви и битке изгубљене и многе жртве пале само зато, што није било веза, па су нам то исто потврдили и минули ратови.

На основу оваквог схватања важности веза сасвим је оправдано, што команданти захтевају од својих надлежних органа да им ови у свима приликама и под најтежим околностима огарантују сигурне везе. Они то с правом траже као једну неопходну потребу за командовање, и њихово није како ће се те везе поставити и с техничке стране. Та техничка страна ствар је надлежних стручних органа, и она је баш главни узрок, због којег су често везе неправилне и несигурне; а није ретка ствар, да су и немогуће. Надлежни стручни органи стално су у борби са том техничком страном, која им врло често онемогућава извршење задатака, доводећи их тиме у врло незгодан положај у очима њихових команданата.

Код оваквог стања настаје питање, да ли је заиста савршена техника толико заостала, да се њом не могу користити стручни органи, те да својим командантима апсолутно и у свима приликама осигурају везу, која је за њих и општи успех тако важна и неопходна? На ово питање позитивни је одговор: да савремена техника није у застоју, већ напротив тако је усавршена, да надлежним стручним органима пружа довољно средстава, којима могу увек постићи свој задатак и у свима приликама огарантовати сигурне везе, које се у савременом ратовању траже; ну ово само тако, како је изведена правилна организација свих тих средстава како у миру, тако и у рату. Техника дакле у погледу одржавања стратегијских и тактичких веза

пати само од рђаве организације и примене њених средстава. Па кад све стоји само до правилне организације техничких средстава, питање је, да ли се онда сме дозволити та рђава организација, те да она буде узрок многим жртвама и неуспесима у савременом ратовању? Природно је да се не сме, и да се морају придржати све мере, да се организација правилно изведе.

Поред осталих средстава, којима се служи војска за одржање веза у стратегијском и тактичком погледу, најважнија су техничка средства телеграфске службе, у којој заузима највидније место: електрична телеграфија и телефонија жична и бежична. (Под бежичном телеграфијом не треба разумети само радиотелеграфију, која је само једна грана бежичне телеграфије. Бежична телеграфија у правом смислу речи обухвата сва техничка средства, која омогућавају предавање телеграма без употребе жица — линија. Према томе у бежичну телеграфију спада и телеграфија кроз земљу, оптичка телеграфија и т. д.).

Са обзиром на ово, код свију војсака на првом месту мора да буде правилно изведена организација телеграфске службе, па да се може рачунати, да ће, допуном и осталих средстава, везе у свима приликама бити задовољавајуће. Не буде ли тога, неће бити ни поузданих веза: што је најглавније, остаће се без њих у најважнијим моментима. Команданти ће бити у незгодном положају и од својих стручних органа слушаће као и у досадањим ратовима увек исто: „Није се могла веза подићи, јер није било потребног и обичног људства.....; није било материјала...; материјал рђав...; доцкан стигао...; нема преносних средстава...; и т. д.“ — дакле, чуће само оно., што је последица рђаве организације телеграфске службе.

Главна чињеница за правилну организацију телеграфске службе јесу:

- 1.) Мирнодопска формација телеграфских јединица;
- 2.) Мирнодопска обука и настава;
- 3.) Мирнодопско наоружање;
- 4.) Ратна формација телеграфских јединица и установа;
- 5.) Ратно наоружање ; и
- 6.) Однос између мирнодобске и ратне формације и прелаз из једне у другу.

Да видимо како стоје ове чињенице сада код наше војске?

Пре свега мора се истаћи, да је садашња наша организација телеграфске службе резултат несређених прилика после дугогодишњег ратовања. Одмах после ових ратова саме прилике су створиле ову организацију, јер се и под таквим приликама морало нешто створити. Ну како се прилике у свима земљама па и код нас већ сређују, то се мора приступити и правилној организацији телеграфске службе, јер садашња наша организација створена силом околности и прилика после минулих

ратова, има велике недостатке, да се од ње не може много очекивати ни у погледу тактичких, ни у погледу стратегијских веза у будућим ратовима. Ово нам јасно потврђује стање напред изнетих главних чињеница за правилну организацију телеграфске службе, како је оно сада код наше војске, на име:

1.) *Мирнодобска формација телеграфских јединица*

Код нас постоји од стручних телеграфских јединица у свакој армијској области по једна телеграфска чета. Од ових чета и резервиста треба да се у рату формира:

а) Телеграфска команда са својим штабом, I. и II. телеграфским одељењем и радиографским одељењем;

б) Телеграфско-телефонска станица Врховне команде;

в) Главна механичка радионица Врховне Команде;

г) Телеграфска одељења за све армије; и

д) Телеграфска одељења за све дивизије.

Поред овога ове чете треба да даду и све стручно за радиотелеграфију, радиотелефонију и телеграфију кроз земљу пешадијским пуковима за везе у предњим деловима, а за тим и стручно људство авиацији за радиотелеграфију и радиотелефонију на ваздушним лађама. Исто тако извесно људство мора се узети и за формирање телеграфског одељења Врховне Команде и армијских телеграфских инспекција.

Ако се погледа у формацијско бројно стање мирнодопских телеграфских чета и формацијско бројно стање поменутих ратних јединица и установа, видиће се, да ове чете ни из близа нису у стању ово задовољити. Наравно, да ће се онда недостајући број попунити као и до сада неспособним пешацима и храниоцима без икакве стручне спреме. Тако пак формиране ратне јединице нису способне да одговарају свом задатку, јер од њих траже брзо подизање веза под најтежим околностима, нарочито при брзим покретима, што ће се моћи да изврши само тада, ако су формиране само из стручно спремног и практично извежба-ног људства. Отуда није никакво чудо, што везе нису постигнуте на време, чему следује прост одговор: „није било спремног људства за рад“.

Поред овога, мора се имати и резервно стручно телеграфско људство како за допуну губитака, тако и за образовање телеграфских и телефонских одељења појединих одреда, који се често на време рата формирају за разне задатке. Од куда ће се тада ово људство добити, када оно недостаје и за редовне јединице предвиђене ратном формацијом.

Из овога излази као прво и неопходно потребно, да се мирнодопско формацијско стање бројно појача сразмерно према ратној формацији и потребној резерви, јер се од садањег стања не може ништа очекивати за будуће ратове.

2.) Мирнодопска обука и настава.

Техничка средства телеграфске службе даће само онда користити и бити правилно примењена, ако са њима рукује људство са стручним знањем, јер су лаици у том погледу само од штете. Дакле и за примену ових средстава у рату потребни су стручни официри, подофицири остало људство; а то стручно знање треба им дати мирнодопском наставом и обуком.

Данас није довољно подићи линију и везати телефон, јер се само тим средством не могу одржавати увек сигурне везе. Данас се морају познавати и користити сва техничка средства телеграфске службе, где поред телефоније долази и: жична телеграфија обична и брза; радиотелеграфија и радиотелефонија за везе на земљи, мору и ваздуху; телеграфија кроз земљу; радиотелеграфија и телефонија за разне сврхе као: станице за прислушкивање, радиогониометарске станице и т.д. Сва ова средства примењују се за везе како у стратегијском смислу, тако и у тактичком до самих предњих ровова, те их морају стручно познавати сви они, који ће њима руковати. Данас и пешадијски официр — командир пуковског телефонског одељења, поред телефона и телеграфских линија, мора познавати и радиотелеграфију, јер ће у своме рејону имати и такве станице за везу.

За ову обуку, поред наставе у телеграфским четама, која се већином своди на најобичнију обуку војника, морају се имати и специјалне официрске и подофицирске школе, где ће, пролазити и нарочито одређени официри и подофицири из других родова оружја, који ће и за време рата руковати везама.

Ма да имамо у нашој војсци неколико спремних официра, који би се могли употребити за наставнике у овим школама, такве школе нашом садањом организацијом телеграфске службе нису предвиђене, те у том погледу од садање организације не можемо ништа очекивати.

Обука и настава у нашим телеграфским четама такође не може да одговори савременој потреби. Ове чете, растурене по армијским областима, остављене су више или мање неискусним командирима, који често ни сами немају довољно стручне спреме, те се и код њих целокупна обука људства своди на подизању телеграфских веза и нешто обука телеграфиста за рад на обичним телеграфским апаратима из области жичне телеграфије. Врло се мало изводи обука из бежичне телеграфије на застарелим типовима апарата, и то у већини случајева само из оптичке телеграфије и нешто из радиотелеграфије. Како су пак ово једине чете у нашој војсци, из којих треба да се добије целокупно стручно људство за све видове жичне и бежичне телеграфије и телефоније, то им савремена обука ових чета мора да огарантује потпуно спремно људство и то:

а) За инсталацију и рад обичним жичним телеграфом;

- б) За инсталацију и рад брзим жичним телеграфом;
- в) За инсталацију и рад жичним телефоном и телефонским централама;
- г) За инсталацију и рад радиотелеграфским и радиотелефонским већим станицама за везе у стратегијском смислу;
- д) За инсталацију и радиотелеграфским и радиотелефонским станицама мањим за везе у тактичком смислу;
- ђ) За инсталацију и рад радиотелеграфским и радиотелефонским станицама за везу ваздушних лађа;
- е) За инсталацију и рад осталим техничким средствима бежичне телеграфије, где долазе: станице за прислушкивање, радиогониметарске станице, телеграфија кроз земљу, оптичка телеграфија и т. д.

Кад се све ово има у виду као и остале неповољне околности у погледу наставе и разни расходи, очевидно је, да наше овако формиране телеграфске чете, не могу ни из близа обучити људство за све ове видове телеграфије, те се од такве организације не могу ни очекивати спремне ратне јединице, које ће бити у стању да изврше своје задатке, и да командантима осигурају неопходно потребне им везе.

Из овакве организације мирнодопске наставе и обуке, ево бледе слике ратне телеграфске команде. — Ова поред штаба има I. и II. одељење за жичну телеграфију и радиотелеграфско одељење за бежичну телеграфију, и има задатак да подржава везе врховне команде са позадином и напред са армијама.

За њено формирање добија по неколико кадроваца из сваке армиске телеграфске чете, а остале обвезнике са територије I. армиске области, међу којима ће се наћи извесан број људства које је служило у телеграфским јединицама, а остало биће пешаци и храниоци.

Вредност и спрема ових кадроваца са изнешеном наставом у садањим телеграфским четама биће таман толика, да се може неки од њих одабрати за телеграфисту, а остало ће се употребити за линијске послове. Вредност и спрема малог броја резервиста, који су служили по телеграфским јединицама, биће иста као наведених кадроваца. Пешаци и храниоци, који ће бити у великом броју, неће имати никакву спремност и биће способни само за посилне, стражу и грубу радну снагу. Дакле ова стручна команда имаће, (поред извесног броја државних телеграфиста, на које се много не може рачунати, пошто морају остати на рад на својим мирнодопским местима), од војне организације неколико спремних телеграфиста и неколико спремних војника за подизање линија, и са тим људством она треба да одржава сигурне везе Врховној Команди. Кад се пак зна, да сигурна веза Врховне Команде може бити само употребом свију техничких средстава телеграфске службе, где поред обичне телеграфије и телефоније

долази и брза телеграфија и радио телеграфија и телефонија, јасно је, да је она немогућа, јер нема обученог људства за рад.

Нарочито је интересантно радиотелеграфско одељење ове команде, које формацијом треба да има неколико радиотелеграфских станица за бежичне везе, које су врховној команди често неопходно потребне. Ово одељење за рад тим станицама неће имати стручно људство, већ људство, од пешака и храниоца и можда неколико кадроваца, који неће бити способни, сем за обичну послугу. Наравно, да онда тим станицама нико неће моћи радити, већ ће се вући без икакве користи само као терет војсци, јер мирнодопском организацијом телеграфске службе није припремљено сигурно људство за њихов рад.

Слично овоме биће и са осталим одељењима, армијским и дивизијским; а о радиотелеграфским везама код пукова и у предњим деловима не може се ни говорити. Ко ће то стручно људство дати, кад се оно у пешадијским пуковима не обучава; а људство из стручних телеграфских чета неће бити, као што се види, ни за радиотелеграфска одељења Врховне коменанде, армијска и дивизијска.

Исто тако из овакве организације неможе се добити стручно људство ни за радио-авиатичку службу у погледу примене радиотелеграфије и радиотелефоније код ваздушних лађа и артиљерије.

Слично овоме биће стање код коњице, те се потпуно оправдано може рећи, да се и тактика и стратегија имају лишити једног од најглавнијих техничких средстава за брзо добијање веза, као што је у савременом рату радиотелеграфија и радиотелефонија.

На импровизирање какве обуке у току самога рата не може се рачунати, јер ма да ће ова обука у извесним приликама и бити могућа, она се мора ограничити само као потребна за допуну стручних знања, која произилази усавршавањем техничких средстава и у периоду самога рата; а евентуално и за обуку резервног људства. Међутим од телеграфских јединица тражи се одмах по огласу мобилизације инсталација веза применом свију техничких средстава, које се морају на време подизати коришћењем највеће брзине и напрезања под најтежим околностима, те и ове морају одмах имати потпуно спремно и практично извежбано људство за све видове жичне и бежичне телеграфије, како за примену у стратегијском смислу, тако исто и у тактичком.

На основу изложеног и организација у погледу мирнодопске наставе код телеграфских чета мора се тако извести, да се обука за све видове жичне телеграфије потпуно извоји од обуке за све видове бежичне телеграфије. Другим речима, са обзиром на примену савремених техничких средстава за везе, мора да постоје засебне јединице за жичну телеграфију и засебне јединице за бежичну телеграфију. У једној јединици обука за све видове

жичне и бежичне телеграфије за рок службе од 1½ година апсолутно је немогуће.

Да би се пак огарантовала савремена стручна спрема код ових јединица (жичних и бежичних), све оне морају бити на истом месту формиране у миру у једну телеграфску команду, на челу које ће се налазити стручни телеграфски официр за све видове жичне и бежичне телеграфије с тим, да овај официр поред теориске спреме има и дугогодишњу праксу, — дакле, и да је практично прошао кроз све видове војне телеграфије и на свима положајима како у миру тако и у рату.

Поред овога телеграфска служба у погледу мирнодопске наставе биће само онда прилично организована, ако све стручно људство буде једнообразно обучено, те да у везама средствима телеграфске службе, почев од Врховне команде па до предњих делова, влада потпуно јединство. Мрежа техничких срестава телеграфске службе у савршеном ратовању за везе, како у стратегијском, тако и у тактичком смислу, јесте управо један разгранати нерв, којим се диригује из једнога центра. Целокупна та мрежа само ће онда правилно функционисати, и у њој ће бити испуњен принцип јединства, ако сви њени функционари имају исте погледе на целокупну службу, како у погледу њене примене, тако и у погледу њеног вршења, а то се може постићи само једнообразном наставом и обуком у мирном времену.

И овај разлог јасно потврђује, да мирнодопске телеграфске јединице, у којима се изводи мирнодопска обука, морају бити сконцентрисане у једну телеграфску команду, чији ће командант надзиравати и давати правац целокупној настави како у погледу савремене стручности, тако и у погледу једнообразности.

Као што се види, од садање наше организације у овом смислу не може се ништа очекивати, јер садање 4 телеграфске чете, растурене по армијским областима, не могу организовати наставу за све видове жичне и бежичне телеграфије ни у погледу њене стручности, ни у погледу њене једнообразности.

3.) Мирнодопско наоружање

За ово наоружање, којим се изводи настава, постоје сада разни модели телеграфских и телефонских апарата, који су делом заплењени од наших непријатеља, а делом заостали из нашег наоружања са Солунског фронта.

На овај начин спрема је и сувише разноврсна, јер се код сваке чете налазе разни системи појединих апарата; а с друге стране и не постоје сви апарати за жичну и бежичну телеграфију, који долазе у савремена техничка средства телеграфске службе, и који се у савременом рату морају применити и за стратегијске и за тактичке везе, ако се жели, да ова буде увек омогућена и потпуна.

Према овоме не само што се неће постићи једнообразна обука већ се уопште неће постићи готово никаква, пошто ће људство, обучавано на старим моделима заосталог наоружања, добити у рату сасвим нове моделе апарата ратног наоружања, које није никад ни видело. И онда у место да се одмах отпочне са извршењем ратних задатака у погледу одржавања веза стручно спремних јединица, мора се људство тих јединица, тек тада обучавати на новим апаратима. Таква обука и сувише је површна како у руковању овим апаратима, тако и у погледу њихове практичне примене, и код такве обуке недовољно спремном људству апарати отказују послушност, а тиме се и везе или потпуно прекидају или постају несигурне. То је у колико се односи на телефон и обичан Морсов телеграф; а шта ће се тек рећи за апарате брзе телеграфије и за разне апарате бежичне телеграфије, које у опште сада и немамо, те се на њима и не врше тако рећи никаква обука. Од куда ће се добити стручно људство за рад на тим апаратима, кад се зна, да се сви они у савременом рату морају применити као главна техничка средства телеграфске службе и за стратегијске и за тактичке везе, те да ове буду у свима приликама сигурне и на време постављене. Наравно, да неће бити људства, те се неће моћи ни та средства применити, већ ће остати по старом, да се целокупна техника телеграфске службе сведе само на телефон, и ако је искуство доказало, да се њиме не можа увек на време сигурна веза поставити и одржавати. На тај начин остајаће се без веза само зато, што нису искоришћена сва техничка средства телеграфске службе, јер ова није била у миру правилно организована. Техника је дакле дала средства, да се у свима применама може одржавати сигурна веза, ну само је потребно правилна организација, те да се та средства могу увек да искористе.

У овом погледу имамо довољно искуства код наше војске из прошлих ратова. Саме прилике у нашој држави у ранијем времену нису дозвољавале бољу организацију телеграфске службе, те је и наша војска од техничких средстава у прошлим ратовима за све своје стратегијске и тактичке везе искоришћавала у главном телефон, који је и тада са тешком муком, благодарећи енергичном заузимању тадашњих надлежних фактора, набављен за наоружање наше војске. Последица тога свакоме је позната, на име: да смо имали везе само тада, ако смо дуже стајали на једном месту, те је било времена да се подигну солидније телеграфске линије, или ако смо у покрету наилазили на готове инсталације и линије. При мало бржим покретима на терену, где није било никаквих линија, у већини случајева везе није ни било, и ако су оне биле од неопходне потребе. Телефон ту није могао помоћи, јер се са подизањем телефонских линија није могло стићи; а и ако се кад стизало, тако подигнуте линије биле су несолидне, те и везе нису

биле сигурне, да се на њих могло увек рачунати. Под таквим околностима, и поред крајњег напрезања и пожртвовања надлежних стручних органа и осталог људства, војска са својим командантима долазила је врло често у веома незгодан положај, што не би било, да је наша војска поред телефона располагала и осталим организованим техничким средствима, која су у стању, да и под таквим приликама, дакле и при најбржим покретима, осигура неопходно потребну везу.

Истина је, да су поред телефона у извесним приликама делом примењивања и извесна средства из области сигнализације и оптичке телеграфије, ну њихова примена била је и сувише скучена, нарочито у погледу оптичке телеграфије, те се може рећи, да је и од ње било извесне користи само у приликама, ако се стајало дуже на једном месту. Узрок је овоме, што људство за примену оптичке телеграфије није било довољно спремно ни практично извежбано, а нарочито у погледу брзог постављања и међусобног изналажења оптичких станица за време кретања.

Морсов телеграф за везе већином је употребљиван у позадини коришћењем државних телеграфиста. Даље напред са особљем војске употреба му је била толико скучена, да се може слободно одбацити као да није ни била, чему је главни узрок било неспремно људство.

Од осталих техничких средстава било је и неколико већих радиотелеграфских станица, које су у извесном периоду, док су биле у рукама спремних људи, дале извесне користи. Ну у већи случајева на њима је радило неспремно људство, те се и нису могле искористити да су често биле само на терету. На Солунском фронту осетио се извесан напредак и код наше војске, и то поглавито применом радиотелеграфије у служби авиације, благодарјећи француском стручном људству, које нам је притекло у помоћ, док нисмо успели да у неколико и наше људство спремимо. Остала средства техничке телеграфске службе, а нарочито на пољу бежичне телеграфије, код наше војске у опште нису била никако примењена.

Дакле, као што се види, може се рећи, да је од техничких средстава за везе код наше војске у прошлим ратовима служио једино као добро организовано средство, и да главни узрок, што у прошлим ратовима није било увек сигурних веза у нашој војсци, а нарочито при брзим покретима, јесте, што наша војска није имала сва техничка средства телефонске службе, која су у савременом рату неопходно потребна.

Данас се више не сме рећи, да се није имала веза услед брзих и и других покрета, јер је данашња техника дала позитивна средства за одржавање веза и у таквим приликама, те је само потребна њихова правилна организација.

У овом смислу, поред већ изложеног под 1) о мирнодопској формацији телеграфских јединица; под 2.) о мирнодопској обуци и настави и под 3.) о мирнодопском наоружању, излази као неопходно потребно, да се благовремено изберу и устали модели ратног наоружања за све видове жичне и бежичне телеграфије, па да се одмах потребна количина стави на расположење мирнодопским телеграфским јединицама за њихову обуку. Не би имало разлога, да се и сада чека на усавршавање технике и да се наоружање набавља у последњим моментима, те да људство у рату добије модел апарата за рад, на којима у мирнодопској настави није обучавано. И ако је раније постојала бојазан у овоме смислу на пољу бежичне телеграфије, која је била стално у току усавршавања, сада после прошлих ратова ово је питање пречишћено, и јасно се испољио најсавршенији систем како за будућу примену у погледу општег саобраћаја, тако и социјално за припрему код војске.

Истина је, да тешке финансијске прилике не дозвољавају увек да се набави целокупно ратно наоружање, те се ово врши по партијама, па ипак не стоји ништа на путу, да се модели одмах испитају и устале за нашу војску, па по њима набављати онолико и колико се када може, кад је већ то питање за правилну организацију телеграфске службе од велике важности. Ако се овако не буде радило, већ се према приликама и по потреби буде набављала спрема по партијама, без обзира на напред утврђени модел за наоружање, онда се никад и неће имати једнообразна спрема, нити ће се организовати једнообразна и сигурна обука у миру, те да се у рату добију обучене телеграфске јединице способне одмах за своје задатке.

4) *Ратна формација телеграфских јединица и установа*

Поред тога што ратне телеграфске јединице морају имати људство у потребном броју и довољно обучено, оне морају имати и довољно преносних средстава за брзо дотурање људства и материјала на место рада.

Сем тога, поред наоружања наших јединица, које се своди на најнужнију меру, јер телеграфске јединице морају бити и мобилне, морају се имати згодно размештена слагалишта на армијским територијама и код Врховне команде, која треба да имају довољну количину материјала на све видове жичне и бежичне телеграфије са потребним радионицама за оправку искварене спреме, а поред тога и довољан број брзих преносних средстава, да се тај материјал може брзо пренети на место потребе.

Искуство ратно показало је, да врло често наступају такве прилике, да се материјал мора у најкраћем времену дотурати појединим јединицама и на поједина места. Ту отпадају све административне процедуре у погледу наређивања издатака и

издавања материјала, услед чега и ова слагалишта за осталу ратну спрему; а с друге стране непосредно потчињена органу за управљање телеграфском службом у дотичној армији, односно врховној команди, дакле шефу телеграфске службе.

Нашом ратном формацијом релативно предвиђен је довољан број људства, а са малим додатком и довољан број преносних средстава по јединицима, сем извесних специјалних секција за специјалне службе које би се морале додати, као што су секције за прислушкивање, секције за радиогониметарске станице, секције у ваздухопловству и т. д. Ну како се мирнодопском формацијом и обуком не осмотрава стручно људство за ове јединице, то се од њих не може много очекивати било да остану непопуњене, било да се попуне људством из других родова оружја, које овим јединицама није ни од какве користи за њихове задатке.

Организација за брзо дотурање материјала на потребна места у опште није изведена, јер не постоје специјална засебна слагалишта телеграфско-телефонске спреме ни код армија, ни код Врховне Команде, нити постоје средства за брзо дотурање материјала. Исто тако нема ни довољан број радионица за оправке, јер једна механичка радионица, предвиђена код Врховне Команде, није довољна за све. На овај начин без потребног материјала ни везе нису могуће; а ако се не дотури брзо на одређено место, ни везе неће бити на време. Дакле или ће се остати у опште без везе, или ове неће бити на време, и чуће се увек исти одговори: да се нема материјала, да није стигао на време и т. д., — чуће се увек узроци као последице рђаве организације.

Са обзиром на ово, нашом ратном формацијом мора се предвидети и људство и комора за специјалне секције као и специјална слагалишта телеграфско-телефонске спреме код Врховне команде и армија, које ће стојати непосредно под дотичним шефовима телеграфа за брзо преношење материјала као и потребне радионице за оправке.

Мирнодопском пак формацијом и наставом мора се загарантовати, да све ратне телеграфске јединице и специјалне секције добију људство како у предвиђеном броју, тако и стручно спремно

5.) Ратно наоружање

Материјал за ратно наоружање мора бити најсавршенијег типа, најбољег квалитета и једнообразан.

Ништа неће помоћи ни потпуно обучено људство, ни довољне количине материјала, ако је он рђав; а нарочито у ратним приликама, где је изложен квару у великој мери, и где су прилике за његово поправљање веома незгодне. Колико је било подигнутих веза на време, али оне нису правилно функционисале само због рђавог материјала, свакоме је познато из личног искуства у прошлим ратовима.

Из ових разлога сви модели за ратно наоружање морају бити свестрано испитани и опробани од стране стручњака; па да се онда приступи набавци за наоружање наше војске за будуће ратове, наравно користећи у колико се може и материјал, који се сада већ има. Нарочито је у овоме погледу важно за материјал бежичне телеграфије, која је у последњем периоду начинила велики прогрес у погледу усавршавања, поглавито на пољу војне примене, те да се изабере оној систем, који даје највеће гаранције за будуће искоришћавање.

б.) Однос између мирнодопске и ратне формације и прелаз из једне у другу

Поред досадањег излагања, да однос између мирнодопске и ратне формације буде такав, да ратне телеграфске јединице добију од кадроваца и ислуженика људство како у потребном броју, тако и потребне стручности, веома је важна ствар у погледу правилног распореда целокупног људства при прелазу из мирнодопске формације у ратну, те да то људство по ратним јединицама буде распоређено са обзиром на њихову стручност и способност.

Свака ратна јединица, не само што има у своме саставу више секција, које се у погледу стручности и способности људства међу собом разликују, већ и саме те секције — свака за себе — треба да буду састављене од одговарајућег броја људства различитих категорија у погледу њихове стручне спреме и способности. Према томе и распоред људства по ратним јединицама и секцијама треба да се врши од стране конисије, у којој су служили, и која познаје стручну спремину сваког свог ислуженика, те да га и распореди на одговарајуће место.

Од наше организације у овоме погледу не могу се очекивати повољни резултати, а нарочито у односу формирања телеграфске команде, за коју даје свака мирнодопска телеграфака чета по неколико кадроваца, а остали се распоређују од обвезника са територије I. армијске области, које распоређују команданти војних округа.

Код оваквог стања армијске телеграфске чете, свака по свом нахођењу, даће одређени број кадроваца без обзира на њихову стручност и категорију, каква је баш тој телеграфској команди потребна. Пуковски окрузи распоредиће обвезнике такође без обзира на њихову категорију у погледу стручности и способности, каква је телеграфској команди потребна, јер стручност тих обвезника не познају. На овај начин телеграфска команда имаће људство, које неће одговарати по категорији и стручности, какво је телеграфској команди потребно, те је онда природно, да и та команда неће бити способна за своје задатке; а то је другим речима: да Врховна Команда неће имати осигуране везе.

Према овоме једна је гаранција, да ће ратне телеграфске јединице имати одговарајуће спремно људство по категоријама, ако се поред осталог изведе таква организација, да све мирнодопске јединице буду груписане у једну телеграфску команду, која ће за све телеграфске јединице и установе наше војске распоређивати своје ислуженике, чију стручност познаје, те ће их и најбоље распоредити по категоријама на одговарајућа места у ратним јединицама. Тако распоређени обвезници од стране мирнодопске телеграфске команде, а у циљу брже мобилизације одмах по огласу ове, иду непосредно у мобилизацијско место својих јединица.

Из свега до сада изложеног излази, да се од садање наше организације телеграфске службе створене силом околности после дугогодишњег ратовања не може очекивати увек сигурна и поуздана веза у будућим ратовима ни у стратегијском ни у тактичком погледу, услед чега је неопходно потребно, да се одмах приступи правилном организовању наше телеграфске службе, како би се тиме нашој војсци осигурале у будућим ратовима у свима приликама правилне и сигурне везе, које су сада тако важне за командовање и успех операција. У том смислу потребно је:

1.) Да се садашње мирнодопске телеграфске чете, растурене по армијским областима, издвоје из армијског састава, и да се формира једна општа телеграфска команда ван армијског састава, која би се састојала из:

а) Штаба;

б) потребног броја чета за све видове жичне телеграфије са таквим саставом, да се загарантује образовање свих ратних јединица и установа;

в) Потребног броја чета за све видове бежичне телеграфије таквог састава, да се загарантује образовање свију ратних бежичних секција и специјалних одељења за целокупну нашу војску. Овде спада и стручно људство, које би се придавало за бежичну телеграфију и пешадију, артиљерији и авиацији;

г) Школе, официрске и подофицирске за обуку официра и подофицира свију родова оружја;

д) Механичке радионице за разна испитивања, обуку механичара и оправку мирнодопске спреме;

ђ) Слагалишта материјала за мирнодопску наставу као и материјала и спреме за ратно наоружање телеграфске команде. Спрема и материјал за ратно наоружање осталих телеграфских јединица чувала би се у њиховим мобилизацијским местима.

2) Да се настава у школи, официрској и подофицирској, као и у четама жичним и бежичним тако формиране мирнодопске телеграфске команде подигне на степен савремености под надзором команданта, те да се загарантује како стручна спрема

целокупног људства за примену свију техничких средстава телеграфске службе у рату, тако и неопходно потребна једнообразна обука.

3) Да се од стране стручњака изаберу модели наоружања за целокупну спрему, и да се потребна количина набави одмах и стави на расположење телеграфској команди за извођење наставе.

4.) Да се ратна формација допуни и специјалним секцијама за специјалне задатке, и да се предвиде специјална слагалишта телеграфско-телефонске спреме са механичким радионицама како код Врховне Команде, тако и код свију армија. Ова слагалишта морају бити засебна и стајати непосредно под дотичним шефом телеграфа, и у своме саставу, имати поред потребног људства и материјала, и потребан број аутомобила за брзо разношење материјала.

5) Да се наша војска снабде једнообразним савременим и најбољим материјалом за ратно наоружање.

6) Да распоред кадроваца и обвезника по свима ратним телеграфским јединицама и установама врши телеграфска комисија.

Што се тиче наше коњице, ова у мирном времену има своја нарочита телеграфска одељења за обуку људства и формирање својих ратних телеграфских јединица и установа за све своје везе како у стратегијском, тако и у тактичком смислу.

У савременом ратовању сва техника средства телеграфске службе морају се у пуној мери применити и код коњице, код такође организација телеграфске службе има сличне недостатке које су напред већ изнете за нашу војску. На основу тога, све што је до сад изложено за правилну организацију телеграфске службе, важи и за коњицу, изузев официрских и подофицирских школа, пошто би и коњички официри и подофицири за своје стручно образовање пролазили кроз школу телеграфске команде. Исто тако нису потребна ни специјална слагалишта телеграфско-телефонске спреме за коњицу, јер би се ова чувала у већ постојећим ратним слагалиштима, у којима ће се чувати телеграфско-телефонска спрема за целокупну војску.

Оваквом организацијом телеграфска служба биће способна да, допуном и осталим средствима, загарантује у рату у свима приликама увек сигурне, поуздане и правилне везе нашој војсци и у стратегијском и у тактичком погледу, те да се због тога не доводи у питање успех операција; а од каквог ће значаја то бити за општу корист по нашу војску и нашу државу, свакоме је познато.

Инжињер. потпуковник

Стојан Беговић

НОВА РАТНА СЛУЖБА

Неколико напомена

Нова ратна служба представља стварно нашу досадању ратну службу, у коју су унешене новине из великог светљког рата. Налазим да је добро урађено, што је узета као основа наша досадања ратна служба, јер су — мислим — сви учесници наших последњих ратова стекли уверење, да смо у рат ушли са одличном и потпуно савременом службом.

Знатне техничке новине, које су се појавиле у великом светском рату, изазвале су потребу извесних измена и допуна у нашој старој ратној служби, како би остала и даље на савременој висини. Нова ратна служба обухватила је у главном све новине последњег рата, износећи о њима она гледишта, која за сада важе у војној науци. Ова гледишта нису још устаљена, појмови о корисности и примени најновијих техничких средстава нису расчишћени ни у оним војскама, које обилују тим средствима и врше непрекидне опите са њима. Због овога је вероватно, да ће будуће издање наше ратне службе донети нове измене, а нарочито ће се морати више позабавити питањем о загушљивим и отровним гасовима, што је знатан недостатак њеног садањег издања.

Немајући за сада довољно модерних техничких средстава на расположењу ради течења свог искуства, принуђени смо да користимо искуство оних војсака, које су у том погледу у бољим околностима од нас, и да чекамо да се прво код њих устале гледишта о новинама, па да их после и ми применимо подешавајући их према нашим приликама. У овоме погледу биће од користи да наши официри прате страну литературу и предавања у школама већих војсака, третирајући преко „Ратника“ све важније новине, а нарочито у сучајевима кад оне не одговарају гледиштима изнешеним у новој ратној служби.

Налазећи, као што сам то већ поменуо, да су гледишта на новине из последњег рата, изнете у садањем издању наше ратне службе за сад савремена — ја ћу се у овоме чланку задржати на примедбама друге врсте.

Често се пута чује примедба, да је наша ратна служба сувише опширна и велика — гломазна, због чега је незгодно

њено ношење за време рата. Критикујући њену опширност, многи се позивају на немачку ратну службу и захтевају да и наша ратна служба буде обима немачке ратне службе, у којој су изнета само главна начела без икаквих објашњења. Ова је примедба неоправдана. Дубоко сам уверен да су и они, који су израдили нашу ратну службу, која би задржала само важнија начела, али ови критичари заборављају да је потребно имати пре свега официрски кор, који ће та начела моћи разумети и правилно их применити — другим речима за немачку ратну службу потребан је и немачки официрски кор. Високи ниво спреме немачког официрског кора — нарочито у погледу спреме — захтева не само сад, већ и за дуже време у будућности, да наша ратна служба буде знатно опширнија од немачке. Могли би се извесни одељци као на пример одељак о вези, скратити изостављањем техничких детаља, али се тиме не би много добило.

Тачка 202. наше ратне службе захтева једно објашњење. У ставу трећем те тачке стоји: „Маршевске колоне и одреди у опште добивају своја имена по странама којима су упућени...“ Ова одредба није довољно јасна, нарочито за називе маршевских колона у одступном маршу. Ја је тумачим овако, а која се креће лево — лева колона. Ово се не слаже са појмовима који су владали код нас у тактици до рата, кад су се називи колона одређивали увек у односу на правац ка непријатељу, због чега у одступном маршу она колона, која се креће стварно с десне стране има назив лева колона и обрнуто. Неодређеност ове одредбе, која је преписана из старе ратне службе, као и њено неслагање са појмовима из тактике, изазвала је објашњења на ђенералштабним путовањима која су вршена после рата.

Мислим да би, ради јасности ове одредбе, требало додати у трећем реду после свршене заграду и запете: узимајући за основицу правац кретања, ако се жели да се у одступном маршу назива десном колоном она, која се стварно креће десно — или додати: узимајући за основицу правац ка непријатељу, ако се жели обрнуто.

Ако се усвоји прво — као природније, онда би у тачци 202. требало изменити и други став, према коме за обележавање „десног“ и „левог“ бока и побочнице служи као основица увек правац ка непријатељу, јер би иначе изашло да десна колона даје леву побочницу и осигурава леви бок и обрнуто.

Као закључак из свега овога излази: Ако се жели да се у одступном маршу назива десном колоном она колона, која се стварно креће десно, онда се други и трећи став тачке 202. могу заменити овим ставом: За обележавање „десног“ и „левог“ бока, колоне, побочнице и т. д. за време маршевања служи за основицу

правац кретања, а у свима осталим случајевима правац ка непријатељу.

Ако се усвоји друго гледиште, онда у трећем ставу тачке 202. после завршене заграде додати: узимајући за основицу правац ка непријатељу.

Ја сам за прво, пошто ми изгледа природније.

На страни 108, према тачци 7. маршевске заповести одређује се место одмора, ако се према ситуацији може предвидети. Мишљења сам, да је боље одређивати време почетка и свршетка одмора, ако се према ситуацији може предвидети, па да се свака јединица одмара тамо, где се је у томе времену затекла — разуме се по себи да су мања померања увек дозвољена. Налазим да је ово боље због тога, што у току марша може наступити ма из којих разлога застој у кретању, због чега се може десити да не достигнуемо место одређено заповешћу за одмор у време, кад би смо желели да буде одмор. У том случају командант би био принуђен, или да мења место одмора за поједине делове маршевске колоне или, ако се остане при истом месту, да одмор буде доцније но што се мислило и но што би требало да буде.

Осим тога, ако се хоће да одређује место одмора, онда се мора у заповести назначити место за сваки део маршевске колоне: коњицу, предходницу, главнину, побочнице, заштитницу, трупну и поједине степене колонске коморе. Код великих јединица, као што је наша дивизија, за главнину треба одредити просторију на којој ће бити одмор, а командант главнине одређује на тој просторији место одмора за поједине јединице из главнине.

Изгледа ми да се избегавају горње незгоде, као и да је много простије, ако се одреди време почетка и свршетка одмора, па се сваки део маршевске колоне и свака јединица у главнини одмора на месту где се затекла у том времену. Ако се жели да обезбеђујући делови овладају до одмора каквим важним положајем или тачком, онда се њиховом команданту може то нарочито нагласити.

На страни 113. у тачци 394 десила се једна случајна омашка коју треба исправити. Наводи се да војска може становати на 3 начина, а по том се излажу 4 начина.

На страни 234. тачка 2. (предња трупа предстраже) заповести за предстражу нејасна је. С леве стране означаје се за сваки одсек командант и трупе које улазе у састав тог одсека, а с десне стране у тексту треба понова означити команданта и јачину трупа. Осим тога није јасно изражено каква треба да буде форма те тачке, што може изазвати забуну код официра при писању заповести у улози команданта предстраже.

Мислим да по облику и садржини та тачка треба да гласи овако:

2. Предња трупа предстраже.

а) Десни одсек
Командант Н. Н.
(Изређати трупе и дати укупну јачину)

б) Леви одсек као и за десни одсек.

2. Предња трупа предстраже:

а) Десни одсек: границе; место потпорнице (код мањих јединица прихватнице односно мртве страже); приправност њихова; правци у које нарочито треба слати патроле; мере за одражавање везе са суседним деловима и т. д.

б) Леви одсек као и за десни одсек.

На страни 283 у тачци 923. и на страни 308. у тачци 1013 говори се о задржавању извесног дела артилерије у резерви. Цео тај II одсек говори о нормалном току једног напада, па према томе може се извести као закључак, да ће се у нападу нормално редовно задржавати један део артилерије у резерви. Овакав се закључак може с правом донети и због тога што у члану 1013 нема никакве ограде као на пр. ако је нарочито потребно, изузетно и т. д. Осим тога у борби ће готово редовно бити извесног дела непријатељске артилерије, који се неће моћи у почетку открити, па према томе на основу тачке 1013 нове Ратне Службе треба готово редовно имати део артилерије у резерви.

Ако се није мислило на овакав закључак и ако се није хтело да изнесе гледиште, да се при употреби артилерије у боју одређује готово редовно један њен део у резерву, онда је требало друкчије стилизовати ту тачку и опширније проговорити о том доста важном питању.

Обрнуто, ако је се мислило на горњи закључак и хтело да изнесе горње гледиште о употреби артилерије, онда се ја не слажем са таквим начином употребе артилерије у нападу, у колико се то тиче дивизије и мањих здружених одреда.

У Тактици Ђ-штабних потпуковника Дим. Р. Живковића Алек. Димитријевића, део II, страна 252 и 253, говорено је детаљније о томе питању и изнети су разлози за то, да се начелно не одређује артилерија у резерву. Ја нећу да понављам овом приликом те разлоге, већ ћу само проговорити неколико речи о томе да је заиста потребно, да се задржи неколико батерија у резерви, како би се после изненадно употребиле противу непријатељске артилерије која се у почетку још није могла открити — као што се препоручује тачка 1013. Нове Ратне Службе.

Код дивизија и других мањих одреда, чији је борбени фронт 4—5 и мање километара, не постоји потреба за задржавањем извесног дела артилерије у резерви, а најмање та потреба постоји у нападу, јер је иницијатива рада у рукама нападача и он врши груписање и постављање артилерије према своме плану за напад. Ако се појави нека нова непријатељска батерија, отварање ватре против ње врши се простим померањем путања пласираних батерија, које се налазе у осматрању.

Па и изненадност ватре биће на овај начин боље задовољена. Као што сам већ напоменуо, нападач у погодном времену — најчешће ноћу — врши груписање и пласирање своје артилерије према своме нападном плану. Од пласираних батерија — нарочито контра-батерија — у почетку борбе према појављеним циљевима отвара ватру само најнужнији број батерија, а остале остају у осматрању. Чим се појави нови циљ — ново откривање непријатељска батерија — одређена батерија у осматрању простим померањем снопа отвара ватру на њу. Батерије у осматрању које су у погодном времену пласиране и добро маскиране, отвориће много брже ватру и пре могу изненадити непријатеља својом ватром, но батерије из резерве, које треба да се пласирају на положај осматран непријатељском авијатиком и балонима. Ако пласирање ових батерија буде примећено од стране непријатеља, што је доста вероватно код савремених средстава за извиђање и осматрање, онда не само да ове батерије не могу произвести никакво изненађење, него и њихов излазак на положај може бити доведен у питање, или ће бити принуђен да за своје пласирање чекају ноћ, што ситуација увек неће дозвољавати.

На основу свега овога мислим да код дивизије и здружених одреда начелно не треба одређивати артилерију у резерву.

Код већих јединица (код нас армија) нејасност ситуације — нарочито у одбрани — често ће изазвати потребу да се један део артилерије остави у резерву, јер се због велике ширине борбеног фронта концентрација ватре и поправка погрешног груписања артилерије не може вршити маневровањем путањама, већ пласирањем нових батерија из резерве. Ако се у овим случајевима не остави један део артилерије у резерви, онда често пута можемо бити принуђени у току борбе да извлачимо и рокирамо пласиране батерије, а то је теже и незгодније него пласирање батерија из резерве.

Код дивизије и здружених одреда ово ће бити изузетно, кад им је ширина борбеног фронта велика, као што је то случај при одбрани река.

У погледу облика заповести треба такође учинити једну исправку. На страни 216. у обрасцу заповести за предходницу други део те заповести — почев од тачке 4. — писан је преко

целе стране, а на страни 221., у обрасцу заповести за заштитницу и на страни 108. у обрасцу заповести за марш, тај је део заповести писан на десној половини стране. У обрасцима заповести за одбрану и напад (страна 345. и 351.) тај други део писан је такође преко целе стране.

Не видим разлоге за ову разлику у форми заповести, због чега мислим да је то случајна грешка која је потекла поглавито због тога, што није једно исто лице радило целу ратну службу, а коју грешку треба исправити, јер се неко може држати строго прописаних образаца и у том случају треба да мисли како треба коју врсту заповести писати.

Мислим да није потребно доказивати од колике је користи да се пропише један облик заповести и колико се тиме добија у погледу олакшања писања саме заповести као и да се тиме постиже већа краткоћа, јасност и боља прегледност заповести.

Питање је какав треба да буде облик заповести?

Ја сам више за онај облик, где је други део заповести исписан само на десној половини стране — само са једном допуном. Та би се допуна састојала у томе, што би се у обрасцима заповест за марш, предходницу и заштитницу избацио наслов „Подела трупа“ и што би на левој половини другог дела заповести било назначено у висини сваке тачке десне половине нашта се та тачка односи.

Тако на. пр. други део заповести за одбрану (стр. 350 и 351) треба да буде по моме мишљењу оваквог облика:

8.) Обезбеђење

8.) С фронталне стране сваки ће се командант одсека обезбедити засебно својим предстражама на линији...*) одржавајући тесну везу са суседним одсецима.

При јачем нападу непријатеља повући ће се предњи делови предстраже на главни положај у састав својих јединица, пошто испуне свој задатак.

За обезбеђење десног бока послаће командант десног одсека пола чете пешадије са два митраљеза на тачку..... те да служи као ослонац коњичком ескадрону и осматра у правцу...**)

*) Овде је додато на којој линији треба да буду предстраже, да би било сагласности у реду команданата одсека.

***) У ову тачку ушле су тачке 8, 13 и 17 из поменуте заповести.

9.) Време извршења распореда.

9.) Трупe одсека, главнина артилерије и општа резерва да буду на означеним местима и у одређеном распореду 25. октобра до... часова.

10.) Утврђивање.

10.) На одсецима — главне линије одбране, предстражног положаја и на предњим тачкама — предузети хитно утврђивање самим трупама. Висове..... и село..... утврдити као јаче ослоне тачке по упуствима референта инжињерије.

Трупe у резерви удесиће за одбрану шуму..... вис..... и село..... Пионирски батаљон поправиће путеве..... и потребне прелазе за артиљерију и возове, а по том ће утврдити као ослону тачку вис..... са шумом.....*)

11.) Везе.

11.) Командир телеграфског одељења везаће дивизиски штаб са мојом осматрачницом и помоћиће десном одсеку у постављању веза.

Дивизиска телеграфија и бeжична станица биће на.....

12.) Завојиште

12.) Завојиште ће бити на раскрсници путева.....

(Ако су потребна два завојишта, онда означити ко ће образовати које завојиште — једно болничарска чета, а друго једна пољска болница — на ком месту за који одсек).

13.) Пољске болнице

13.) I. и III. пољска болница поставиће се код..... II. пољска болница на жељезничкој станици..... као прихватна станица за пријем и даљу евакуацију рањеника.

14.) Борбени део I. степе на колонске коморе.

14.) Поставиће се код раскрснице путева.....

*) У ову тачку ушле су тачке 10 и 11 из поменутих заповести.

1 одељење за пешадиску
муницију,

2 одељења за артиљериску
муницију

15.) Трупна комора

16.) Колонска комора

17.) Место команданта

15.) Поставиће се поред пута
и у шуми код.....

16.) Остатак I. степена у
шуми..... II. спетен дуж пута код
.....

17.) Ја ћу се налазити са ди-
визиским штабом у..... а кад поч-
не борба на мојој осматрачници
на.....

Достављено:
(Изређати и т. д.)

Командант, Ђенерал,
Н. Н.

Мишљења сам да облик другог дела заповести треба да буде овакав што налазим, да је ово много прегледније, те се лакше може наћи у заповести оно што се тражи.

У обрасцима заповести за напад тачка 4. страна 345. и заповести за одбрану тачка 5. страна 349. имамо нов назив „Главнина артилерије“. Овај назив даје оној групи артилерије, која остаје под непосредном командом команданта дивизиске артилерије, која прима на себе поглавито улогу контра артилерије и која предсавља моћно средство у рукама команданта дивизије за утицај на ток боја, а нарочито за стварање ватрене надмоћности на главном правцу дејства.

На нашој вишој школи употребљава се за ту исту артилериску групу назив „дивизиска артилерија“ а може се назвати и „општа артилериска група“.

Од свију ових назива најнезгоднији је по моме мишљењу назив главнина артилерије.

Пре свега назив „Главнина“ у опште не постоји у борбеном (бојном) распореду ни за друге родове војске, па налазим да не треба без велике потребе уводити тај назив ни код артилерије, а по моме мишљењу та потреба не постоји. Изгледа да је главни разлог за одбацивање назива „Дивизиска артилерија“ био тај, што није само та артилериска група дивизиска артилерија, већ дивизија припада и она артилерија, која је додељена појединим нападним колонама, односно одбранбеним одсецима, па према томе не може се само тој групи дати назив дивизиска артилерија.

Овај разлог тешко може издржати критику. Познато је да постоји у бојном распореду назив армиска и корпусна артилерија (у војскама где има корпуса) за ону артилериску групу, која стоји непосредно под командом команданта армиске, односно корпусне артилерије. И овде би се могло поставити питање зашто се само

ова група назива армиском (корпусном) артилеријом, кад армији припада и она артилерија, која се налази код појединих дивизија, јер командант армије може сву артилерију једне дивизије (случај кад се она налази у армиској резерви), или њен део, употребити за појачање артилерије друге које дивизије у армији. Дакле, сва артилерија припада армији и командант армије располаже њоме по своме нахођењу, па ипак се назива армиском артилеријом само она група, која је непосредно под командом команданта армиске артилерије, и то не због тога што само она припада армији, *већ због тога што она ради за рачун целе армије*. Према томе и она артилериска група, која је под непосредном командом команданта дивизиске артилерије треба да носи назив дивизиска артилерија, *зато што она ради за рачун целе дивизије — за цео дивизиски фронт.*

Најзад, мени изгледа да називима армиска, корпусна, одсечна артилерија најбоље одговара назив „дивизиска артилерија“ јер је заиста назив „главнина артилерије“, у низу горњих назива, потпуно депласиран.

Исти је случај, само у мањој мери, и са називом општа артилериска група.

На основу свега овога ја налазим да за ову групу артилерије треба задржати назив „дивизиска артилерија“,

У обрасцу заповести за напад тачка 5. страна 345. и заповести за одбрану тачка 6. страна 350. није назначен командант опште резерве. Незнам да ли је ово случајна грешка или је то намерно изостављено, али мислим да је потребно одређивати команданта резерве — нарочито у случају кад се резерва састоји из разних јединица, као што је то у поменутих обрасцима за заповест. Командант дивизије мора да има једно лице, које ће упућивати сва наређења која се односе на резерву и које ће регулисати детаље за извршење тих наређења. Тако на пр. командант дивизије одрђује место резерве у одбрани, односно правац кретања у нападу, а командант резерве одређује детаљно где ће се која јединица из резерве поставити на одређеној просторији, односно регулише детаље у погледу реда и начина пребацивања резерве на одређеном правцу кретања.

Ова два примера, а могло би се још доста навести, очигледно показују потребу да се увек означаје командант резерве, који — разуме се по себи — нема право употребе резерве, већ само да у духу добивених наређења регулише детаље за њихово извршење.

У обрасцу извршне заповести за напад, страна 347. изгледа ми да треба тачку 3. на други начин стилизовати и скратити. Пре свега кад се теорно утврди да главнина артилерије, односно дивизиска артилерија, врши поглавито улога контра артилерије,

онда је излишно помињати то и у заповести, као што је излишна и напомена „да концентрише што већи број оруђа на делу фронта где се потреба укаже“. Осим тога, ако се устале и употребе изрази „нормална и евентуална зона дејства“, онда се може избећи и оно објашњење „да помаже напад дивизије на фронту од... до... а по потреби да дејствује и на делу од... до..., јер ће бити довољно да се команданту дивизиске артилерије одреди нормална и евентуална зона дејства, подразумевајући под нормалном зоном ону просторију, на коју може сва или највећи део дивизиске артилерије да концентрише своју ватру, а под евентуалном зоном просторију, на коју може концентрисати ватру њен мањи део.

Најзад незгодно је одређивати дивизиској артилерији (главнини артилерије) положај, који треба да заузме, већ је боље одредити просторију на којој ће се она пласирати. Ово због тога што ова артилериска група има у своме саставу оруђа разног калибра и домета као и разних путања (што ће нарочито бити случај кад она буде ојачана делом армиске артилерије), па је природно да су услови за њихово пласирање различити, због чега се не могу пласирати на једном положају, већ на широј просторији. Ово захтева и начело да се распоред артилерије врши по дубини, као што је то и напоменуто у Ратној Служби тач. 920.

Према свему овоме та тачка треба да гласи овако:

Дивизиска артилерија поставиће се на просторији..... са нормалном зоном дејства од..... до..... и евентуалном зоном дејства од ..... до.....

Ова примедба важи у главном и за тач. 5. обрасца заповести за одбрану.

На стр. 413. први став тачке 1365 нејасан је, јер се не види на који се вид артилерије односи, одредба, да се муниција редовно слаже код оруђа, а мунициске каре иду у заклон. Вероватно да је овде нешто изостављено.

На стр. 459 нису у сагласности тачке 1516. и 1518. јер је у првој тачци предвиђено да се профијантски део трупне коморе попуњава непосредно из слагалишта кад је трупа удаљена од ручног слагалишта *до пола дана марша*, а према другој тачци профијантски део трупне коморе попуњава се из дивизиске профијантске колоне, кад су трупе удаљене од ручних слагалишта *више од једног дана марша*. Не види се како ће се попуњавати профијантски део трупне коморе кад је трупа удаљена од ручног слагалишта између пола и једног дана марша.

Најзад, још неколико ситнијих ствари, које треба исправити. На стр. 22 у чл. 89. треба реч „тркач“ заменити са „ордонанс“, пош

пошто је та реч употребљена на свима другим местима у Ратној Служби; на стр. 161. у тач. 522. употребљен је израз „осигуравање“ и „обезбеђење“, а на страни 202 „обезбеђивање“ — треба за овај појам усталити један назив; тачка 1451 понавља исто оно што је већ казато у тач. 1412. —

Б.-штабни потпуковник,

Димит. Живковић

ЗНАЧАЈ ХЕМИЈСКЕ ИНДУСТРИЈЕ ЗА РАТ

IV. Продукт за таласе

Таласи су облаци шкодљивих гасова великог пространства формирани над самом земљом и ношени ветром на терен који је заузет од непријатеља. За ту сврху се могу употребити само врло шкодљиви продукти, дакле густина паре и ниске тачке кључања. Са војничке тачке гледишта, пуштање једног таласа захтева врло велики предходан рад, да би се сместио велики број боца са гасовима у добре прикривене заклоне. Понекад је потребно чекати доста дуго, докле се не укаже ветар погодног правца и брзине; брзина већа од три метра у секунди производи врло брзо разређивање гаса, докле је брзина мања од 1 метар у секунду опасна по трупе које пуштају талас, јер се може догодити да се гас поврати.

Немачки је талас од 22 априла 1915 год. јасно показао да је хлор за ову употребу изврсно средство. Упоредиван је са другим продукtima, али му ни један није био раван. Опазило се и то, да би се требало служити, било провидним таласима, како би се отворило, по разним начинима изненађење, било непровидним, у којима се не би видело на 1 метар пред собом који би изолишући подпуно борце, изазивали страх и панику.

Да би се направили непровидни таласи, употребљавала се смеша хлора и једног хлорида који даје дим. Прве су операције на фронту изведене код Француза тек у фебруару 1916. услед: слабог располагања течним хлором. Почетком 1917. год. је Фосген био употребљен у таласима.

Питање таласа је изазвало сасвим нове проблеме, који су изискивали интимну колаборацију хемичара, метеоролога и официра. Хемичари су нарочито морали да изуче промену концентрације са удаљењем тачке одакле се пуштају таласи, а са метеоролозима су одређивали утицај ветрова на разређивање гасова.

Таласи су били, нарочито употребљавани за време опкопних војни и то у 1915 и 1916. год. Са француске стране је извршено до 20 пуштања. Неки су се таласи протезали у ширини на фронту од 8 километара; за свако је овако пуштање било потребно

око 6.000 боца, од којих свака садржи 240 тона продукта; таласи су чинили жртве на 10-15 километара у дубини.

Од врло великог су значаја била и физиолошка истраживања у испитивањима нових отровних продуката. Није било довољно само утврдити, да продукти препарирани од хемичара имају таква штетна својства, већ је требало пронаћи читаву серију нових метода да би се одмерила разна физиолошка дејства, а за ово је био потребан врло велики рад науке, која је довела до открића једног извесног броја нових дела.

Израда загушљивих гасова је потребовала велике количине течног и гасног хлора и брома; јодни се продукти нису толико употребљавали, пошто су били ретки и врло скупи. Француска индустрија, као што смо видели, није располагала ни течним хлором ни бромом. Требало је пре свега, решити проблеме хлора и брома. Већ је у августу 1915. год. произвођено дневно 30 тона течног хлора, а у 1916. и 1917. год. до 50 тона дневно; до 11. новембра 1918 год. су француске фабрике произвеле 24.000 тона хлора, од овога је једна половина течног хлора, а друга је половина хлористог креча. Што се тиче брома, његова је укупна производња била 850 тона.

За израду Фосгена су била употребљена два метода:

а.) реакција Oleum -а на тетрахлорид карбона, и
 б.) директна комбинација хлора и оксида карбона (CO) у присуству једне катализујуће материје. Први метод остављен 1917. године и доцније се производио само по другом методу. Целокупна је производња била 16000 тона.

Цианхидрична киселина винсенита фабрикована је на два начина:

а.) акцијом сулфуричне киселине на фeroцијанир натријума: и
 б.) акцијом сулфуричне киселине на цијанир натријума. Целокупна је производња Vincenit -а била 4.000 тона.

Акролеин је добиван класичним методом, т. ј. дезибратацијом глицерина помоћу калијумовог бисулфата. Израђено је око 200 тона.

Хлоропикарин је добиван дејством Хлористог креча на покричну киселину. Продукција 500 тона.

Бромацитон је добиван дејством брома на ацетон у присуству натријумовог хлората, сулфуричне киселине и воде. Продукција 500 тона.

Израда иперита (сулфураетила дихлорног) је, као и израда хлора и брома, велики успех Француске хемијске индустрије. Сумпор је долазио из Италије, а један део тетрахлорида из Сједињених Држава. Целокупна је продукција 2.000 тона. Продукција је постала јача од потражње француске артилерије.

Многобројни несретни случајеви су се десили при справљању иперита, чија је продукција врло опасна. Али је у њему војска нашла скупоцено оружје, којим је дефинитивно заустављена немачка офанзива. Појава овог продукта у француској мунисији је изазвала врло велико изненађење у непријатељским редовима.

И при пуњењу граната је имала хемија да реши доста нових проблема. Извесни су продукти, као фосген и винсенит, могли да буду директно постављени у саму гранату, дакле су захтевали да буду одвојени од метала једним слојем инертне материје. Тако су морале гранате, да би се могле пунити тим продуктима, да буду обложене изнутра кошуљом од олова или стакла.

Осим тога стављање оваквих продуката у гранате је било врло опасно, као и сама израда загушљивих гасова. Те операције захтевају специјалне предострожности, нарочито што се тиче фопена и цианхидричне киселине требало подићи потпуно нове инсталације. Инсталације за пуњење граната фосгеном је изискивала хлађење на 10° смесе за пуњење на 0° саме гранате.

Све напред изложено нам може дати само напора непотпуну идеју огромног напора који је требало уложити, да би се решио проблем који је тако брутално наметнут, подлим нападом Немаца 22. априла 1915. год. Немачка која је врло добро познавала сву слабост француске хемијске индустрије, рачунала је да ће са њом брзо свршити рат гасовима. Али благодарећи интелигенцији и патриотском пожртвовању, Француска је била у могућности да се одржи пред непријатељем много боље снабденим, да га превазиђе и најзад да га туче на терену хемије загушљивим гасовима, помоћу којих се непријатељ надао да добије рат.

IV. Хемија и Ваздухопловство

Као што смо већ имали прилике да то видимо, обично се и и не помишља на оно што ваздухопловство дугује хемији. И ако сваки зна да су балони напуњени понајвише водоником, ипак је мало оних који знају да нема ни једног дела ваздушног апарата чији би рад могао да буде осигуран без интервенције хемичара. Метали и смесе који сачињавају моторе или друге металне делове, есенције и зејтини за помазивање, лак боје и субетације за премазивање балона и крила авијона и т. д., све те материје, чији је квалитет од главног значаја не само за правилност и сигурност лета, већ и за његову могућност, произилазе директно од хемије, према томе, има великог удела у конкети ваздуха. Исто тако је ваздушна фотографија, која је играла у рату главну улогу, проблем хемије.

I. Гасови за балоне

а.) Водоник (Hydrogenium)

За време рата су балони били пуњени водоником, који се добијао из три различита извора 1.) Електролизом; 2.) Дејством силицијума на растворе калијума или натријума костичног; 3.) Ферментацијом (врењем.-При изради ацетона, биохемијским методом, добијају се велике количине водоника.)

б.) Хелијум. Постоји на сунцу, на земљи и производи се се непрекидно од радијума (произилази од спонтане дезинтеграције радиоактивних атома). Хелијум је час хемијски инертан, који постоји, као и остала 4 гаса из исте фамилије: неон, аргон, криптон, ксенон, у ваздуху атмосфере, а показано је да се налази у малим количинама, као и она 4 гаса горе наведена, у свима подземним гасовима (grisous, gaz volcaniques, gaz de sources thermales.)

Хелијум је неупаљив. Његова је густина два пута већа од густине водоника и најлакши је од свију гасова до сада познатих после водоника. Имао би непобитну супериорност над водоником за пуњење балона. Моћ пењања била би скоро исто толико велика, (92%) брзина дифузије, а према томе, губљење кроз омотач балона је много мања, могућност пожара запаљивим гранатама била би сасвим уклоњена и било би могуће поставити у балонима моторе који би били у додиру са њим.

Пуњење балона хелијумом изгледало је многим исто тако невероватно као калдрмисање улица дијамантима. У 1918. год. отпочела индустријска производња хелијума ликефакцијом (претварањем у течност) природних гасова помоћу течног ваздуха. 5.000m³ хелијума је имало да буде испраћено у Европу у моменту када је примирје било подписано. Може се рачунати да ће пуњење балона хелијумом ући у праксу и тако ће се путовање балонима вршити са много већом сигурношћу.

II. Метали

а.) Челик. Измишљене су најсрећније механичке комбинације: мотори у виду V, мотори у виду звезде, ротативни мотори и т. д., али је непобитно, да се успеси авиације, већим делом, морају приписати побољшању квалитета употребљених метала. Требало је, да би се сачувала надмоћност у ваздуху, ићи све брже, пети се све више и моћи понети све веће терете. Постигнуће ових резултата је било у вези са концентрацијом моћних и лаких мотора, а ови су се могли добити само употребом материјала велике чврстине.

У томе истраживању бољег метала се и огледа сва важност улоге хемичара, као неопходног сарадника металургисти: анализирајући челике, дозирајући разне саставне делове нове смесе

која се имала створити, а који би јој дали такве и такве особине, као: тврдоћу, жилавост, отпорност, да се не квари при високим температурама експлозивних гасова и т. д., изучавајући за сваки део апарата челик, који би био најподеснији према условима температуре и механичког рада који се морао добити.

Нарочито су употребљени у ваздухопловству врсте челика назване „специјални“, због присуства извесних елемената (никела, крома, силицијума, манганеза и т. д.) који им дају нарочите особимне. У овим се врстама челика могу, мењајући композицијом, остварити више својстава, која се не налазе у обичним врстама челика, и добити челик који ће бити погоднији за одређену употребу. Тако су добивене врсте челика које имају обично контрадиктуалне особине, као тврдоћу и одпорност, врсте челика које се врло мало оксидишу, врсте челика које имају врло велику тврдоћу, али слабу одпорност и т. д.

Челик са никелом. — Унашање никела у челик повећава његову граничну чврстину, еластичитет, моћ дужења и одпорност. Обично се производи челик који садржи у себи никела од 0.25-25% челик који би садржавао много никела је тешко израдљив и мало употребљив.

Челик са кромом. — Кром даје једино тврдоћу. Челик који садржи 2 а 2.5% крома је врло тврд, али мало одпоран. (лако се ломи при малом ударцу.)

Челик са тунгатеном. — Додавањем веће количине тунгетена (4-12%) добија се метал који има магнетне особине; употребљује се за израду магнета.

Челик са силицијумом. — Челик са 1.5% силицијума употребљује се за израду федера.

Челик са никел-кромом. — Додавањем крома челик добија, као што смо видели, само велику тврдоћу, а додавањем још и никела и извесну одпорност. Према томе за какву су употребу ове смесе намењене, мењају се пропорције саставних делова, а могу се додати и извесни други елементи.

Челик са кром тунгастеном. — Ова је смеша врло тврда чак и при високим температурама, али има слабу одпорност; израда је доста тешка. Употребљује се за израду справа које служе при раду са челиком.

Из ово неколико примера се јасно види сва важност хемијских истраживања за добивања разних врста смеса, које би имале потребне особине: тврдоћу, одпорност, еластичност и. т. д. Тако су могли бити саграђени апарати који су давали максимум безбедности и имали максимум моћи.

в.) алуминиум и његове смесе. —

Због своје лакоће алуминиум је нашао у ваздухопловству врло велике примене, нарочито се за време рата индустрија алуминијума знатно развила. Употребљен је за оклопе чврстих

балона, а нарочито за аероплане. Ушао је у конструкцију мотора динамо машина, динама за осветљење, динама за бежичну телеграфију и т. д.

Врло су важне смесе алуминијума, које су пре рата једва биле познате, а за време рата служиле за израду многобројних делова аероплана. Нарочито је употребљена смеша позната под именом: *duraminium* (aluminium 93.9, бакар 3.70, манганез 0.61, цинг 0.25, магнезијум 0.43, силицијум 0.58) која је врло еластична, одпорна слому и тврда, дакле има све особине које интересују конструкторе.

III. Разне друге материје.

а.) Есенција за моторе. — Мотори аероплана су употребљавали за време рата есенције које су добиване из Азије и Америке. Есенције из Азије су произишле од петрола из Персије, Суматре и са Борнеа. Прве две су добијане фракционираним дисципацијом грубог петрола. Есенција са Борнеа је била као остатак приликом прављења експлозива: Бензин који се употребљавао за израду фенола, намењеног за справљење мелинита, као и толиен, који је служио за израду толита, су произишле већим делом из петрола са Борнеа; бензин при сулфонацији и толиен при нитрацији су давали један остатак који је садржавао нарочито засићене циклине карбире (циклохексан и т. д.); овај остатак, неутрализован и ректификован, је давао изврсну есенцију за ваздухопловство. Дobar је квалитет есенције био капиталан за добро функционисање мотора, стога је подвргаван детаљном прегледу. Потребно је било да есенције не садржавају у себи бензиног зејтина или шисте (*schista*), сумпорних једињења, киселина, воде и да пропорција ароматичних корбира буде слаба. Есенција која би била најбогатија у кабрима са ниском тачком кључања су биле употребљене преко зиме (есенција из Персије, мање богате преко лета).

б.) Зејтин за подмазивање. — И они су морали да имају извесне особине. Тачка смрзавања је морала бити ниска, да би могли остати у резервоарима увек у течном стању, исто тако су морали добро издржавати и високу температуру. Употребљавану су различити зејтини: минерални, вегетални, анимални. За постигнуће свега овог потребно је било предузети многобројна хемијска и физичка испитивања.

Мотори су обично расхлађивани циркулацијом воде, али је било потребно да се та вода не смрзне на великим висинама, а за време заустављања мотора. Давана је извесна количина алкохола или глицарина, али како је потрошња ових продуката, за време рата, била већа од производње, требало је пронаћи друге продукте који би их могли заменити. Био је предложен и усвојен формијат натријума, супстанца која се лако производи

и чији се раствор од 270 gr. на литар не мрзне на 20° и не шкоди металима.

с.) Субстанце за премазивање аероплана. — Те су субстанце најобичније на бази ацетоцелулозе, која поред особина непропустљивости, има још и ту, да добро растегне платно и да га прилепи на делове који су испод њега, те да тиме знатно увећа њихову механичку одпорност. Раствор ацетолулозе у смеси ацетона и бензилног алкохола даје, по испарењу на отвореном ваздуху, провидну покожицу, докле раствор ацетолулозе у самом оцетону даје, под истим условима, белу покожицу.

Производња ацетоцелулозе у Француској у 1914 год. је била неколико тона месечно, а у 1918. год. је достигла просечно по 50 тона месечно (целокупна производња свију савезника била око 95 тона месечно.) Ацетоцелулоза је мање упаљива од имтроцелулозе. Нерастворљива је у води, алкохолу метиничном и етиличном, етузу и бензину, а раствара се на обичној температури у ацентону, мрављој киселини, сирћетној киселини, формијатима метала и етила, анилину феколима, бензиличном алкохолу и тд.

У 1915. год. је пронађен биохемијски метод за препарирање ацетона, ондијско кестење, покварена зрна (кукуруза, пиринча) су стављања после кувања под дејство специјалних бактерија. Наступало је врење, које даје, поред знатних количина водоника и угљеног гаса, и смесу бутиличног алкохола и оцетона, који се издвајао фракционираном дистилацијом.

Платна која су премазивана субстанцама које смо горе изложили, после сушења су биле лакирана и тиме је покожица заштићавана од атмосферске влаге (нитроцелулоза није хигрокопична).

Било је потребно да се заштите платна и од сунчаних зракова и да се прикрију аероплани или бар да буду једнолике боје, стога су платна лакирана жутом бојом а нарочито каки.

Рат је јако развио индустрију лак боја и субстанца за премазивање.

V. Хемија и Камуфлажа

Прикрити трупе и њихове покрете пред непријатељем, прикрити материјал, радове и свако-врсне инсталације, сачињава у офанзиви, главни услов за успех, а у дефензиви, потребу која се појављује сваког тренутка.

Организација камуфлаже пре рата 1914. год. није узимата у обзир и прошло је извесно време, докле се није схватила њена важност. најзад је заузела видно место у рату.

Као и све специјалности вештине рата, камуфлажа је, да би достигла већи степен савршенства, изискивала учешће скоро свију наука, а нарочито Физике и Хемије. Примена хемије и овде је играла најважнију улогу. Камуфлажа је

нарочито применила два врло важна метода: употребу вештачких облака, који могу да створе прави застор испред трупа за маскирање и примену, на униформама, на материјалу и инсталацијама, комбинација различитих боја које имитирају природне пејзаже.

I. Вештачки облаци

Употреба димљивих субстанца, да би се приктрили маневри рата, примењена је први пут од Немаца у поморској битци код Јутланда (31. маја 1916. год.); под заклоном огромних вештачких облака флоте адмирала Von Shler-a је, гоњена ескрадрама адмирала Jellaoe и Beatty, побегла и измакла поразу.

Употребљена је смеша сулфуричног хлорихидрина ($\text{SO}_2 \text{ HCl}$) и сулфуричног анхидрина (SO_3), која даје одмах, у компакту са ваздухом, под дејством присутне водене паре, беле густе димове; продукат је ситан негашени креч и реакција је давала потребну количину топлоте брзу вапоризацију (испаривање). Изгледа да је ова смеша била једина димљива субстанца коју су Немци употребљавали у рату на суву и на мору. Осим овога продукта који је изврстан, али доста неугодан за персонал и који нагриза метале; осим хлорида титана, етена и арсеника чији је дим употребљаван, као што смо видели, за реглажу гађања отровним гранатама и у гасним таласима; осим фосфора чије сагоревање у ваздуху даје беле димове (фосфоричног анхидрита) савезници су употребљавали читаву серију других продуката.

Показало се, да су хлориди метала: алуминијума, цинка, гвожђа, баца и т. д. могли да дају димове, под погодбом да буду употребљени у виду паре при високим температурама. Смеша хлорида етена са гасом амонијаком се показала као врло моћна димљива субстанца, много боља од ова два хлорида употребљена на само.

У рату са гасовима, димљиве субстанце су служиле, бар у почетку, да би се припремили оправдани таласи позади застора од дима. У опкопним нападима, трупе које су полазиле на јуриш обично су их употребљавале да би им се могле не приметно приближити. Још су те исте субстанце употребљаване у одбрани од аероплана.

На војним зградама било је апарата за пуштање димова, тиме је доста велики број зграда био спашен. Исто тако су се употребљавале смесе које су давале димове, а које су постављане на апаратима који пливају и бацане са лађа у море у случају потребе. На тај је начин брод био независан од тачке пуштања облака.

Нарочито су у последњим месецима рата, када су се почела употребљавати јуришна кола, димљиве субстанце учиниле врло велике услуге. Али су јуришна кола морала да буду заштићена

покретним застором, који се померао у колико су кола ишла напред. Ово је постигнуто *димљивим гранатама* које је артиљерија бацала испред јуришних кола, а и ова су могла да бацају такве исте гранате. Употребљавале су се нарочито као димљиве субстанце фосфор и сулфурични хлохирин, чија је производња била лака и којима се располагало у великим количинама. Тако су могле да буду успешно употребљавана јуришна кола.

Да би се прикрила светлост из топова, нарочито приликом ноћног гађања, увлачена је са бездимним барутом касица са битартратом калијума. Немци су употребљавали хлорир калијума.

II. Питање униформе

Још у почетку рата је примећено да су немачке трупе биле врло *слабо видљиве*, докле су француске трупе, са *јасноћом* њихових традиционалних боја... биле на далековидљиве. И са ове тачке гледишта се могла констатовати *неуморна припрема за рат* — карактеристика немачке расе. Француска је морала присиљена ситуацијом, а лишена црвене боје ализирина, коју је она увозила из Немачке, да усвоји боју хоризонт плаво. Виднија преко дана, него што би требала да буде боја тачно изабрана, хоризонт плава боја постаје врло јасна под утицајем извесних светлости нарочито рефлектора. Осим тога плава боја дејствује јако на фотографску плочу и олакшава много снимање са аероплана трупа сакупљених или у маршу. Све рђаве стране плаве боје Немци су избегли израдом боје *feldgrau*. Под микроскопом се утврдило да се немачки штоф састоји из разних жица: белих, зелених (као јабука) или боје великог цвета. Резултат је боја пепељасто зелена која се слаже са сваким тереном.

Предузета истраживања, да би се открила немачка униформа, нису била бескорисна, јер је том приликом саграђена једна обојена плоча, која је намештена испред окулара оптичких инструмената, дозвољавала да се добије много јачи контраст између предмета различито обојених. У прво је време ова плоча дозвољавала да се разликују на далеко ратници једно од других, пошто немачка униформа није мењала боју, докле је униформа какі добијала црвену боју, а хоризонтно плава боја је постојала отворено зелена. Помоћу те плоче су се могли открити људи прикривени на дрвећу, камену и т. д., одкрити камуфлаже или земља која је скоро прекопана. Пажња је била привлачена, тако рећи и против воље онога који посматра, на све предмете од више различитих боја, којима је плоча давала јаснији изглед.

Окулари свију оптичких инструмената су били снабдевени овом плочом, којом је било знатно олакшано разликовање аероплана савезничких од непријатељских.

III. Камуфлажа материјала и инсталација.

Да би се прикрио материјал, инсталације и сваковрсни радови, камуфлажа је нарочито употребила мреже и металне заклоне са обојеним жицама. Употребљавана су такође платна изцртана и обојадисана. Требало је потпуно приметити изглед пејзажа, запазити лажно дрвеће, оживети лажне батерије, а то се није могло остварити без врло велике потрошње сваковрских боја. Сав тај материјал, врло јако упаљив, требало је учинити неупаљивим. Осим тога је требало решити и друге проблеме: учинити непропустљивим шаторска платна и покриваче склоништа. и т. д.

Да би се прикрила артиљерија употребљаване су просте мреже за риболов, које су предходно биле обојадисане и учињене неупаљивим; с места на место је везиван по који снопчић рафије да би се направио застор различите густине и боје. У недостатку рафије су употребљавана влакна од дрвета, која су за време мира служила за израду женских шешира.

Све горе побројане материје су имале једну велику ману, а та је да их је по готову немогуће учинити неупаљивим и чак под дејством врло јаке ватре, оне се троше без пламена, остављајући велику количину пепела. Али је требало предходно декорисати, а потом наново обојити.

Јака платна су била обично малена, докле су слабија бојадисана истим бојама као и рафија. Немци су употребљавали платна од хартије, у која су могла да се унесу боје и несагориве субстанце. — За бојадисање платна и рафије је употребљаван нитрозонафтол и нафтин, потом боје са сумпором назване „пироген“ које су биле мрачне и без великих промена и нису дозвољавале каумфлажу одговарајућу земљишту. Ипак су и ове боје учиниле велике услуге и до краја рата су биле заједно употребљаване са нитрозонафтолом и нафтином.

Идеја, да се употреби нитрозонафтон и нафтин, је била одлична и може се тврдити, да је са тачке гледишта солидности и сјаја боја француске камуфлажа била боља од Немачке, ма да су Немци били господари у науци и индустрији боја. Употребљаване су соли никела, цинка, кобалта и тд. те су на тај начин добијале разне боје: лепа зелена боја, жута црвена и тд.

Нитрозонафтол је произвођен у доста великим количинама, али није било исто и са нафилином. Осим тога нитрозонафтол је почео да проузрокује различите појаве код радника као: јак свраб, грозницу и фликтене и стога је био забрањен. Са нафилином се нису дешавали такви случајеви, али њега није било у довољној количини. Мешањем нитрозонафтола са биаулфитом је добиван раствор нафтина и тиме су отклоњени несрећни случајеви код радника.

Осим тога је требало камуфлажу подешавати према годишњим временима: пролећу када је све покривено травом, и јесени, када све жути.

Још у почетку рата се истакао један проблем камуфлаже врло хитне природе, а то је да се вешто прикривају трупе добро обојеним шаторима. Решено је да се шатори обоје у какі, пошто је та боја слична земљи.

Платна употребљавана за камуфлажу су била већим делом измалана. То су били прави украси која су евентуално служили да се из основа измени изглед једне зграде, моста или пејзажа. У почетку су се употребљавале боје са зејтином, али због многобројних пожара, који су се дешавали понекад и спонтано услед јаке оксидације ланеног зејтина, те су боје са зејтином биле замењене другим бојама. У последње се време употребљавао серум од вола, који су кланице могле да лиферују у неисцрпним количинама, и који је мешан са формалом и сулфатом крома, давао врло добар фиксатиф.

Готово сви елементи употребљени за камуфлажу су били јако упаљиви, а ово се могло избећи на два начина: било да се ти елементи учине неупаљивим, било да се употреби материјал природно неупаљив. Прво се постизало натопљеним блатом у неупаљиву течност и спречавањем да се та неупаљива течност елиминира прањем воде (кишом). Како је тај проблем доста компликован и тежак то је питање остало нерешено и изискује нова изучавања.

Да би прикрили земљу избачену из опкопа и утврђења,, Немци су се више служили природним средствима; употребљавали су парчад траве,, или засађивали траву семеном. Обично је потребно 1 кг. семена на 100m².

VI Хемија и Интендантура

Полет и морал трупа зависи у доста великој мери од тога како су оне храњене и неговане; најбоље наоружање би било без икакве користи у рукама војника изцрпљених глађу. Интендантура је имала да одговори озбиљним задацима, као што су: исхрана, одевање и сваковрсна опрема војске. Брзином и редом којим се извршила француска мобилизација, зачуђен је не само противник, већ и сами Французи; један део похвала, које је јавно мишљење приписивало организаторима војске, мора да припада и Интендантури.

За време рата смањивање производње као и тешкоћа увоза су отежавали знатно њену улогу која је иначе врло озбиљна. Али и поред свега тога Интендантура је одправљаља увек своју улогу.

Још за време мира је Интендантура знала да оцени и искористи саучешће техничара, а нарочито хемичара. Улога хе-

мичара је у овој важној грани војне делатности, била доста мање значајна него ли у другим, као нпр. у рату са гасовима.

У лабораторијама је испитивана храна која је реквирирана, као и она која је запљењена од непријатеља. У почетку рата је снабдевање француске војске вршено на доста примитиван начин. Стока је следовала војску и клана је на отвореном пољу, где није могла да буде обрађена пажња на модерну хигијену. На тај начин је стока, услед дугих транспорта, замарана и прилично мршавила, а понекад и страдала од болести, јер ни услови за стоку нису могли бити повољни. Осим тога $\frac{1}{5}$ део није могао бити искоришћен (кожа, лој, црева и т. д.); коже су чак шта више биле бацане. Доцније су установљене фабрике за топљење лоја и других одпадака и за њихову прераду у продукте који би се могли употребити. Тако је лој прерађиван за јело, за подмазивање кола, кожа, оружја и т. д. На тај начин, не само да је искоришћени оно што је раније бацано, већ су искоришћавани одпадци који су брзим трулењем представљали опасност по хигијену војске.

Крв је сакупљана, као и други одпадци, и употребљавана је за нађубравање земљишта (свежа је крв мешана са раствором сулфата гвожђа и на тај начин добијана једна смеша боје угасито браон, која се лако суши и не квари, а која је добра за нађубравање земљишта.) Старе кутије од конзерви су искоришћаване за израду тетраклора етена, који је употребљаван за гасове.

Многобројна питања, која су се односила на конзерве меса, риба, поврћа и т. д., су била детаљно испитивана у лабораторијама за изучавање. Питања су била једно за другим решавана, нарочито што се тиче истраживања највишег степена стрериализације, утицаја топлоте на хемијску композицију меса, композиција атмосфере у којима конзерава, реакција етена (калаја при заливању кутија, примењена модификација, са тачке гледишта сварљивости, услед дужине чувања, састав буљона, рок трајања конзерава и т. д.

У недостатку зејтена је проучено питање добијања зејтина из кошчица од кајсија, бресака, трешања, грожђа, патлицана и т. д. Извесне фабрикации које су биле најинтересантније, као добијање зејтина из кошчица од грожђа и кајсија, су биле индустријализиране и врло много су допринеле да се задовоље потребе појединих индустрија, нарочито сапуна. Количина зејтина изгубљена сваке године, бацањем ових првобитних материја у Француској прелази 15 милиона килограма, што износи око 60 милијона франака. Овакви важни извори нису могли бити занемарени.

Потребе у оделу и опреми за војску су биле предвиђене за мобилизацију и за рат од неколико месеци, али се никако није могло ни замислити да би рат могао трајати овако дуго

и под овако *тешким околностима*. Требало је снабдети војнике поред погодног летњег и зимског одела топлим подкошуљама од вуне, чарапама, рукавицама, капуљачама и т. д. дакле стварима које су биле врло мало употребљаване у мирно време и којима је интенданско слагалиште располагало у незнатним количинама.

Пре свега се морала избећи врло велика видљивост старих униформи (код Француза црвена боја капа и панталона) и усвојити погоднија боја. Французи су усвојили као што смо видели-хоризонт плаво, ма да та боја није била најподеснија. За добијање ове боје су биле потребне велике количине синтетичног индига, који је израђиван у мрачним бедемским фабрикама, а за време рата су га французи одпочели израђивати у својим фабрикама.

Одела боје какі, којим су биле одевене француске колонијалне трупе (жута боја антрацена са кромом), су се показала практична и та ће боја бити, вероватно, *усвојена у будуће* за француску војску.

Број кожних предмета који су били потребни борцима свију родова оружја, је био доста велики: обућа, појаси, фишеклије, футроле за револвере, седла, запреге за стоку и т. д. итд.

Индустрија за справљење и бојадисање кожа је такође једна од оних где хемија игра главну улогу. Примена научних метода је отворала код ове индустрије важне напредке.

Израда кожа је, почев од грубих кожа са животиња, операција доста дуга, компликована и деликатна, која захтева читаву серију хемијских процедура и чији успех зависи од најнижих предостржености.

Натапање кожа, скидање длака, чишћење од креча и д. т. све су то операције дуге и тешке, а нарочито ова последња, за коју се употребљују разни хемијски продукти, нарочито органске киселине, као: мравља, сирћетна, млечна и т. д. После чишћења од креча наступа бојадисање хемијским продуктима. Бојадисање може да буде са кромом, стипсом (alumen) и са биљним продуктима који су богати таником (vanillin) Овај последњи метод најважнији. Бојадисање са биљним продуктима је вршено храстовом кором, екстрактом из кестена (дрвета) и т. д.

Велики напредак је остварен, за време рата, употребом екстремних субстанаца за брзо бојадисање. Хемија је и овде врло много допринела, нарочито употребом екстрактних субстанаца.

VII Хемија и санитарска служба

Објава рата је затекла француски санитарет. у пуној трансформацији и реорганизацији.

Лекови и завоји за војне потребе су били приготовљени само за 3 месеца, а били су потрошени за 15 дана. Организација израде правих завоја није била довршена; ветеринарству су недостојали материјал и лекови.

Али благодарећи брзој организацији, која је остварена за неколико месеци, француска је фармација могла да задовољи све потребе у лековима и техничком материјалу војске, и шта више да изда извесну количину савезницима. Потрошња кинина која је била највише до 20 тона пре рата, попела се на 90 тона у 1918. год. од којих:

- 40 тона за војску на Истоку;
- 15 „ „ грчку војску;
- 8 „ „ српску војску;
- 10 „ „ Алжир и колоније;
- 17 „ „ континенталну војску и цивилно станов-

ништво.

Установљене су многобројне лабораторије које су побољшале хигијену и здравље трупа.

Пошто је опажено да су немци загађивали бунаре на земљиштима које су морали евакуисати, а бојећи се да ово не би систематски чинили и даље, основане су токсиколошке лабораторије које су ишле за војском и истраживале отровне субстанце у води и у продуктима за исхрану. Како је покрет трупа био заустављен и одпочела се опкопна војна, то су те лабораторије за токсиколошка истраживања претворена у лабораторије за хемију примењену на хигијену и медицину. У њима је испитивана вода за пиће, вођен надзор над продуктима за исхрану, вршене биолошке анализе захтеване од лекара, било да би се дошло до тачније дијалогије, било да би се открила симулирања (поједини су војници узимани са храном пикрачну киселину (mélinite) и кожа им је постајала жута као код праве жутице. Лукавство је откривено испитом мокраће, а такви су војници стављани под суд.), сакупљање делова граната ради одређивања гаса употребљеног од стране непријатеља; вођена брига о хигијени и дезинфекцији; држана обука за заштиту против гасова итд. Таквих је лабораторија било око 250 у 1918 год. и оне су учиниле велике услуге.

Исто тако постоји тесна веза између Хемије и Микробиологије, као и хемије и Хистологије. Микробиолошке лабораторије употребљавају, хемијске субстанце за препарацију буљона, боје за одређивање разних врста микроба и за бактериолошке дијагнозе.

У Хистологији и Микробиологији се употребљују не само природне боје, као: hématoxyline, hématéine, carmin и тд., већ

и врло велики број вештачких боја. Апсолутна чистоћа ових је неопходно потребна, ако се жели да се добију добри резултати.

Пре рата су Немци били монополизирали израду ових боја али после објаве рата, нарочито када су код француза резерве биле исцрпљене, требало их је израђивати у својим сопственим фабрикама. Напор је био врло велики, али су резултати били постигнути. Тако француске фабрике почињу израђивати: fuchsine — бактериолозима, fluoresceine, éosine — који су врло много употребљавани у Хистологији; чисте шећерне (galactosa, lactosa, lerulosa, maltosa, saceharosa и т. д.) за бактериолошке дијагнозе и интравенозне инјекције и т. д. и т. д.

За израду већине боја и лекова су биле потребне оне исте првобитне материје које су служиле за израду експлозива, као нпр.: рвеиде одакле су добивани: acidum salicylicum, natrium salicylicum, methul salicylicum, salol, urotropin; og tolmen-a saccharin и т. д.

Поред тога, да војска буде снабдевена потребном количином лекова и осталог материјала, је требало обезбедити и цивилно становништво, јер би храброст једног оца породице који је у рову била поколебана, чим би дознао да су његова жена или деца болесна и да немају потребних лекова. Према томе је било потребно дати и цивилним индустријама средстава за израду, у довољној количини, продуката неопходно потребних.

VIII. Разни проблеми

Немачка хемија и ратни проблеми

Развитак је немачке индустрије, у току друге половине прошлог столећа, био огроман. Продукција угља и гвожђа, која је била 2,3 и 1,4 милијона тона у 1870. год. је достигла 170 и 36 милијона тона у 1913. год. Упоредно се и спољашна трговина врло брзо појачала; извоз од 3.5 милијарди марака у 1890. год. је пребацио 10 милијарди марака у 1912. год.

Ове су цифре у толико фрапантније што Немачка није могла наћи у својој земљи и рудницима све што је било потребно за исхрану становништва и живота њене индустрије. Једном речју, Немачка је била нарочито земља увоза првобитних материјала, а извоза прерађених продуката.

У неколико је главних бранша она имала неопходно озбиљну надмоћност. Необично богатство њених рудника у чврстим продуктима је дозвољавало да извезе у 1912. години 30 милијона тона угља, докле је увозила само 10 милијона тона. Имала је врло богате руднике калијума (Stassfurt), а исто тако је располагала великим количинама кромпира и шећера.

Али је већина других продуката Немачка морала увозити са стране. Гас је био у дефициту, његова је производња била

мања него што је било потребно. Продукција гвожђа је била изобилна, па ипак је у 1913. год. Немачка морала да увезе 12 милијона тона. Производња цинка чији је главни центар у Шлезивији, је била у 1913. год. око 500.000 тона, али и поред те количине она га је увозила. Што се тиче олова, нарочито ба-кра и манганеза, те је продукте она морала увозити са стране у великим количинама, а нарочито је зависила од других држава односно етена (калаја), никела, алуминијума, крома, тунгетена, живе и платине.

Неповољна је ситуација била и у многим другим првобитним материјама од врло велике важности, као што су: сумпор, нитрати, фосфати, каучук, смоле, коже. и т. д. Најзад је била недовољна производња продуката за исхрану: меса, хлеба, жита, масти, фуражи итд.

Горе изложено нам јасно показује на каквим је националним базама почивала немачка индустрија. С једне је стране је угаљ давао, покретном моћи која је потребна фабрикама, све су продукте потребне за израду боја, фармацајтских продуката и синтетичких парфима; с друге стране, је калијум вађен из рудника оплођавао земљиште, изобиље соли гема (gemme) и кромпира дозвољавало да се израђују велике количине важних продуката: хлора натријума, алкохола, етра и т. д. који су неопходно потребни великим хемијским индустријама. Напротив ни једна грана металургије: гвожђа, цинка и олова, главних метала немачких рудника, није била независна од других држава; тако је исто било и са другим великим гранама индустрије, као: сулфуричне киселине, нитричне киселине, супер-фосфата, кожа, зејтина, каучука и т. д., за које су потпуно или већим делом недостајале првобитне материје.

Може се разумети какав је утицај изолисање Немачке блокадом могло да има на њену индустрију. Истина Аустро-Угарска јој је могла слати неке интересантне продукте, као хлеб, дрва, лигнит, петрол, зејтине за подмазивање, парафин, живу и т. д., али све то није било довољно. Економске су везе са осталим делом света а преко неколико неутралних држава, биле врло тешке. Карактеристика великог рата је била — економско изолирање Немачке. Али и поред свега тога, она је истрајала, као што смо видели, више од 4 године, а могла је да издржи тако дуго, само благодаревно *знању њених техничара и хемичара*. Осим тога она је нашла различита средства у државама које је била покорила.

Требало је, дакле извршити праву техничку револуцију, а величина посла је била у толико знатнија, што је ратна хемија није сводила само на хемијску израду муниције, већ је подухватала хемију исхране и одевања. Извесни су продукти, као кромпир и памук, били потребни не само за израду муниције, већ

и у индустрији за исхрану као и текстилној индустрији. Алтернатива је била увек страшна: ако су се изузимале потребне количине кромпира за израду великих резерви потребног алкохола, народ је остављан да гладује; исто тако изузимајући велике количине памука за израду барута, немогуће је било заменити одела која су већ дотрајала. Тако су били интимно повезани и уплетени проблеми хемије за израду муниције, хемије за исхрану и текстилне индустрије. То је био задатак Хемичара да пронађу модусе да би се задовољиле разне потребе, колико је били могуће, попуњавајући дефиците.

Неколико рефлексција о хемији и рату

Из свега до сада изложеног се јасно види да је хемија играла главну улогу у Великом Рату. Индустрија је била један од главних фактора борбе, која је захтевала све већу и већу израду муниције, као и других сваковрсних продуката који су намењени војсци и грађанству.

Да поменемо само један конкретан пример, да блокирана Немачка, лишена нитрата, није успела да производи у изобиљу од азота из ваздуха митричну киселину потребну за израду барута и експлозива, рат са свима ужасима, уместо да продужи од 4 године, не би без сумње више трајао од 8-10 месеци и завршио би се у пролећу 1915. године капитулацијом Немачке. Напоменимо и то, да је врло велика погрешка што није памук, првобитна материја за израду бездинмог барута, објављен још у почетку рата као контрабанда. Немци не би могли да нагомилају велике резерве памука, које су им дозволиле да продуже борбу, очекујући усавршавање израде барута од дрвене каше. Колико крви, колико милијарди би заштедила, скративши знатно трајање рата, једна проста мера забране! Напоменуемо оскудицу у металима, текстилној индустрији, каучуку, масти, зејтину, намирницама за исхрану и т. д. које је створила у Немачкој врло неповољну ситуацију. Али је њихова хемијска индустрија знала да знатно побољша ситуацију, створивши свуда где се осећала оскудица продукте за земљу.

Благодарећи само моћности својих лабораторија и индустрија, Немачка је могла да добије тако сјајне резултате и да одговори својим многобројним и великим потребама.

Одавно охрабрена и заштићена, имајући над хемијом земаља Антанте, у домену примена, врло велику превагу, немачка је хемија бола тако организована да је за врло кратко време могла бити употребљена за ратне сврхе. Ефектив хемијског персонала није био нижи од 30.000. Потребан број хемичара је био одмах стављен на расположење научницима и индустријалцима. Тако на пример један немачки научник, аутор једног метода синтетичне израде амонијака, није имао мање од 200

хемичара у свакој лабораторији! Индустијалци су имали довољан број хемичара и за време мира, који је само требало оставити на своја места.

Безгранично поверење у своју хемијску надмоћност, којим су сви Немци били прожети, без сумње их је навело да одпочну рат гасовима, тим страховитим методом офанзиве, којим су они рачунали да брзо сврше са непријатељевом одпорношћу.

Дакле благодарећи својим хемичарима, Немачка је могла да задовољи, више од 4 године, безброј сваковрсних потреба, од којих су поједине биле неопходне за продужење борбе и ништа мање до крајњу алтернативу: *производити* или *капитулирати*.

Много су већи, и са много већим заслугама, напори француске хемије. Она је имала да савлада огромне тешкоће, које је и њен непријатељ држао за несавладљиве. Њена хемијска индустрија упоређена са немачком била је очајна. Неке бранже неопходно потребне (течни хлор, бром и т. д.) нису ни постојале и требало их је из основа створити. Све друге су морале бити утростручене, удесетостручене и устостручене.

За ову је огромну задаћу Француска имала само 2.500 хемичера, јер се код ње сачувао принцип предратне организације, која је сматрала сваког појединца као борца, не узимајући у обзир његову *техничку вредност*, што је јако ометало добро функционисање њених индустрија.

Али и поред тога што је француску индустријску хемију требало створити и целу изменити; и поред тешкоћа које су долазиле услед старих прописа и практика; и поред захтева увек нових створених развитком борбе, чији су услови били у сталној трансформацији; и поред страшних подвига немачких сумарена (подморница), који су потапали њене бродове и парализовали снабдевање морем; и поред апсолутног нечувеног и непредвиђеног карактера огромног и страшног проблема који су варварци поставили француским хемичарима одпочињући тако подло рат гасовима; и поред свега тога, њена је хемија могла да задовољи огромне потребе војске и грађанства.

Генијалност шефова и херојизам трупа би били неплодни да их хемичари нису снабдевали у изобиљу топовима и муницијом. Каква би била ситуација савезника да нису могли да издрже рат гасовима, да нису знали да се заштите против оних страшних нападних субстанаца, нити да их израде да би прешли у офанзиву?! Тактика непријатеља би без сумње била сасвим проста: снабдевен довољним количинама штрудљивих субстанаца за таласе и гранате, вероватно око половине 1916. године, он би једновремено напао на више сектора и хекатоме би бројиле стотинама хиљада лешева. Рат би се завршио две године раније

убиством савезничких армија. Човек при овој помисли мора да уздрхти.

Како, којим је чудом ова смртна опасност била одклоњена?

Како су производње тако велике, потребе за спас земље, могле бити тако брзо организоване и дати стварне резултате? Само се *генијалности француске расе*, њеним неисцрпним интелектуалним средствима, њеној моћи одлуке и импровизације у свима доменима активитета, могу да припишу толики и тако сјајни успеси.

Могу се питати са чуђењем како је француска хемија, која се сматра много нижом од немачке, могла да реализира тако велике ствари, да парира и најзад да надмаши свога моћног ривала. Одговор је сасвим прост: За време рата су француским научњацима нарочито Хемичарима стављане на расположење, да би допринели победу, сва средства за рад, како у персоналу тако и у материјалу, средства која нико од њих није познавао ни из далека пре рата. Немачки су научњаци напротив, и не говорећи о њиховој бројној надмоћности, располагали свим потребним средствима и за време *мира*. Наука у француској није заузимала место, које би морала да заузима, према важностима њене улоге, докле је у Немачкој, напротив, она била охрабрена и помагана од саме државе.

Не може се порећи опасност у коју је срљало човечанство, према томе би било несмотрено играти се сличном авантуром која би ставила на коцку егзистенцију државе. Предвидети евентуалности и бити спреман да се оне дочекају, то је мудрост, то је дужност према држави.

Можда је прерано да се предвиђа, али вероватно неће бити у далекој будућности, новог немачког напада. Очеvidно је, да се Немачка неће помирити са тим да се сматра побеђеном и реванш је њена најглавнија брига. Пруски се милитаризам прикрива очекујући погодан час, ватра и даље тиња под пепелом. Уз то, ситуација у целом свету остаје и даље нејасна, и успостављање опште стабилне равнотеже изгледа још као удаљени догођај. Ако се рат појави понова, тешко онима који не предвиђају, тешко онима који не би били готови за борбу, тешко слабима!

У рат из кога смо изашли као победници, ушла је на сцену и Хемија. Може се слутити да ће будући рат бити искључиво хемијски. Треба помишљати на то, да су можда, већ нова ратна хемијска изучавања, у току у немачким лабораторијама. Можда нас очекују *страшна изненађења*, ако не мотримо будним оком, и ако се осећамо безбедним нашим лаворовим венцима.

Према томе се налаже хемијско припремање за рат, и то

ће припремање бити без сумње, како стара пословица каже, једно од успешних средстава да се он избегне.

Треба пожелити да стечена искуства буду потпуно искоришћена. Да прави хемичари, хемичари оригиналних истраживања, заузимају увек места која им доликују. Треба створити корвојних хемичара са озбиљним хемијским познавањем.

Превео и прерадио са француског
санитетски поручник,

Др. Мил. Радуловић

РАЗЛИЧНОСТИ

О АРТИЛЕРИЈСКОЈ МУНИЦИЈИ ЗА БУДАЋИ РАТ

Не само колико артилериске муниције треба имати спремљене за рат, већ и које врсте те муниције треба имати, било је, и јесте сада првокласно питање у питању наоружању сваке војске. Оно је нарочито важно за државе које немају фабрика за израду муниције у миру или у току рата, а довоз са стране може им бити стављен у питање или онемогућен.

Очевидно је, да код разних видова артилерије и појединих калибара код разних видова артилерије не може бити исти однос у врстама муниције, те је важно одредити тај однос.

Да се пак донесе правилно решење, да за поједине видове артилерије и њихове калибре треба имати оволико или онолико граната или шрапнела, немогуће је, ако се при томе не узму у обзир битне одлике будућег рата; т. ј. оно стоји у вези, и са правилним решењем питања:

- 1.) Обима примењивања фортификације у будућим ратовима;
- 2.) Дужине трајања будућих ратова;
- 3.) Могућност појаве рововског рата у будућим ратовима;
- 4.) Корисност једне или друге врсте муниције у покретном и рововском рату;
- 5.) Могућност фабриковања муниције за време рата у својој земљи и могућност набавке из страних држава; и
- 6.) Процене вероватних непријатеља и спреме њихове војске и земље за рат.

Као што се види, извесна су питања од наведених толико крупна да престављају војничку студију првог реда, и да се њихово решење може очекивати само од војника високе војничке спреме, с тога нека ми се не замери, што се усуђујем да се ових питања дотичем, јер ми и није циљ да с њима доносим убедљиве доказе, већ ћу се њих изводно дотаћи колико да поткрепим доказе насловнога питања.

Што сам пак покренуо ово питање, дало ми је повода пропис о ратној спремности артилерије, у погледу муниције као и најновије писање о будућем рату.

Још под свежим утисцима рововске војске, износе се гледишта по разним војничким питањима а поглавито артилериским, тако уоквирена, толико уског хоризонта, а при томе тако утачана и толико предвиђена, да без мало не излазе из обима рововске војске. Нико не одриче важност прорачунавања и предвиђања у ма којој врсти војевања или војничкога рада, али та прорачунавања и предвиђања ништавна су ако не почивају на — стварној основи. У збиљи није могуће имати исте податке и у истој мери блиске стварности у рововском и маневарском рату, па стога то треба делити и указивати на могућност извесне радње у овом или оном виду ратовања, као и што не треба губити из вида начела маневарског рата, која не смеју да заузму подређени значај како се то у последње време тежи да учини, при чему се често меша, па се оно што је могуће у рововском рату примењује у маневарском и обратно.

*

Ми смо у рат 1912. године ушли са пречишћеним појмовима маневарског рата и са уверењем да ћемо маневарски рат и водити, а са извенсом вероватноћом, да ћемо се евентуално борити и око непријатељских утврђених положаја (Скопљански утврђени логор?!). За рат наша артилерија је претежно била наоружана пољском артилеријом, у којој муниција беше са размером: $\frac{1}{3}$ гранате, а остало шрапнели. Предратна начела у маневарском рату овакав однос у муницији задовољавала су.

Слабо организована и слабо отпорна Турска војска а поглавито невешта у искоришћавању земљишта и фортификација, као и што је рат кратко трајао, то искуство ратно по питању врста артилеријске муниције остаде неизмењено од оних теориских предратних закључака. Шрапнел је заузео и даље претежно место у муницији пољске артилерије а тактика артилерије и техника артилеријског гађања задовољене су, ако се у одређено време и у довољној густини окити шрапнелима непријатељски положај.

Рат у 1913 год. одпочет је са непријатељем који оног из 1912. год. далеко превазилазаше у војничким способностима и спреми у опште. Битка на брегалници а нарочито бој на Рајчанском риду дао је примера величанствене улоге шрапнела. Ко је могао и то помислити, да ће после онаког успеха шрапнелне ватре на Рајчанском риду, слава шрапнела бити помрачена после неколико дана на Грленским висовима? Да, али борбе на Грленским висовима представљаху на овом делу фронта застој у операцијама — почетак стабилизације, за које ми сад кажемо, да је то био почетак рововске војне.

Краткоћа трајања и овога рата нам не дозволи сазнања искуства рововске војне, али поред извесних знакова питања,

остави нам извесна назирања и несигурна предвиђања, а само извесно беше: да се у маневарском рату може доћи до застоја у операцијама, при нападу на положај који је солидније утврђен, у типу пољске фортификације, и који је одговарајућом снагом брањен; даље, да је за напад на такве положаје потребна озбиљнија, темељнија и дужа припрема, и да за напад на такве положаје треба имати знатну надмоћност у артилерији, при чему се истиче значај разорног зрна — гранате.

По завршетку рата 1913. године расправљана су питања о артилеријској муницији и после кратког времена би донето решење, да пољска артилерија треба да има од муниције $\frac{1}{2}$ шрапнела а друга половина да су разорна зрна. (Овакво решење било је донето код извесних артилериских пукова као последица искуства ратног, а да ли је то примљено за исправно код највише војне управе — непознато ми је.).

Изненадни рат 1914. године затекао је нас неспремне и у артилеријској муницији, те се у почетку рата искоришћавала она муниција која нам је преостала од ратова 1912. и 1913. године, наша и заплењена Турска муниција.

Борбе на граничном фронту дуж Дрине и Саве а потом битка на Церу, повлачење 1914. год. до Рудника и офанзива од Рудника до потпуног протеривања непријатеља преко Дрине, Саве и Дунава, — управо у периодима маневарског рата, шрапнел је употребљаван, трошен и тражен баш исто онолико као и у рату 1912. и 1913. год.

Како пак у периоду рата 1914. год. у септембру и октобру имамо типичан рововски рат као и у 1916., 1917. и 1918. години на Македонском фронту, то за њихово вођење важе начела рововске војне у коме се, разумљиво, истиче значај разорних зрна. Но на ово питање да би дали правилан одговор морамо се вратити на решење оних питања која постависмо у почетку.

Поред сталног усавршавања технике наоружања, у будућем рату примењиваће се и сви остали изуми људски за убијање и уништавање оружане снаге непријатељске, из чега следује да међу остала средства која ће заштићавати људе и његова ратна средства од тог убијања и уништавања служиће и фортификација, те ће се она несумњиво примењивати у будућем рату, ако не много више, оно извесно знатно више него у прошлом рату. При овоме морамо одвојити маневарски рат од рововског рата и питање примењивања фортификације, па према томе и расматрати.

У маневарском рату сви знамо до ког степена је био употребљен ашов, жица и друге препреке код браниоца и у колико код нападача и та употреба мора и може бити појачана, благодаревно новим техничким средствима која иду у прилог бржег и солиднијег утврђивања, и по фронту и по дубини али не и у толикој мери, да она потпуно укоче маневарски рат.

Маневарски рат ће и у будућности бити извођен по досадшњим принципима, само с том напоменом што ће наоружање и фортификација учинити, да ће битке и бојеви бити нешто компликованији и видно спорији у својој брзини извођења, но што се до сада сматрало. Будући маневарски рат обиловаће не само бројем топова, већ и њивом знанто већом величином домета него до сада, но и са знатно већим бројем машина на земљи и у ваздуху, зато ће бити последица знатно дуже артилериске борбе као и спорост у извођењу појединих радњи а тиме и одужавање целог маневра.

Истина препоручује се да се при нападу на непријатеља који је из раније заузео положај за одбрану подилажење врши ноћу, тајно, но да ли је то увек могуће извести у потпуности, а нарочито још ако узмемо у обзир распоред браниоца по дубини и у данашњем начину распоређивања за одбрану?

По овоме питању износимо закључак, да се можемо надати и веровати у већу примену фортификације и њену већу солидност у будућем рату, но само у границама које буде предвиђао будући маневарски рат, т. ј. колико је она могућа у будућем маневарском рату те да овај остане заиста маневарски.

Што се пак тиче питања дужине трајања будућих ратова, ако се ослонимо на последњи рат, онда по његовом примеру излишно би било и говорити о томе.

Сви знамо, да пре последњег рата није нико говорио о могућности једнога дугога рата, доказујући то изношењем поред чињеница из домена војних наука још и економско-финансиске разлике.

Ово гледиште и поред свег досадањег искуства из светског рата оправдано је и сада потпуно исправно, ако се рат посматра са гледишта; да рат воде две посебне државе. Но како је са коалиционим ратовима?

Светски рат је један јединствен пример груписања ратујућих страна у свом почетку па и у току рата. Познато је да је он и у свом почетку био од огромног замаха, како по броју популације које формираху ратујуће стране тако и по материјалним средствима и пространству на коме се он изводио. И поред те све огромности рат је био решен после релативно кратког времена од његова почетка, а што се он ипак продужио, разлог је нада, да ће државе које још нису тада ушле у рат, и налазиле се у неком очекивању, — поправити ситуацију онога који није хтео да призна неуспех. Да је у Европи и на осталим континентима било још држава, које би се наизменично стављале на расположење једне или друге ратујуће стране, он се сигурно не би завршио ни 1918. год. Из овога излази да онај који је претрпео неуспех у првом периоду рата, управо који је изгубио рат, исти је продужавао до потпуног свог исцрпљења и сво његово даље ратовање представља батргање једног савладаног огромног цина, коме истеклу крв убризгаваху

ново ушавше њему пријатељске државе у рат. Све што је наведено, проузроковало је, да је светски рат вођен по етапама, и својим добрим делом био је више мир у рату него ли прави рат.

Да су државе, које су биле учеснице рата последњег дана рата, биле и првог дана, време трајање светског рата било би куд и камо краће. Оно би се ближило ономе времену трајања, како се то у предратно време рачунало.

Тврдити да ће будући ратови трајати дуго, при чему узимати светски рат за пример погрешно је, јер би то значило, да се будући рат може одиграти под истим околностима као и прошли Светски рат, и да се неће никад поновити 1912, 1913, год. Напротив већи су изгледи и вероватност је већа да ће ратови посебних држава трајати краће но што се то и до сада рачунало.

Како пак сви знаци говоре, да ће будући ратови бити ретки као ратови између двеју посебних држава, већ ће се пре ратујуће стране формирати из две, три па и више држава, то би се по примеру Светског рата имала рачунати на већу трајашност будућих ратова. Но, зар рат 1912. и 1913. год., није био то исто, па ипак је кратко трајао.

Из свега досадањег даје се закључити да ће будући ратови, били они као ратови двеју посебних држава или коалициони, трајати много краће него што нам је по томе питању дао пример светски рат.

Истина је, да у савременом и будућем рату треба додати један плус у времену трајања, што је производ величине војсака за будуће ратовање и огромних ратних средстава за живот и операције које садање војске потребују, а сем тога још и дуже трајање припреме за битку и њено извођење, као и што ће бити рећи случај да ће једна битка моћи решити судбину рата, већ ће за то требати две или више битака, — ипак треба додати један минус у томе погледу, који доприносе техничка средства за брз пренос и транспорт, као и нагло напредовање технике у стварању средстава за убијање и уништавање.

И по питању рововског рата, Европски рат нам не може послужити као пример. И у напред тврдимо, да рововски рат (типичан рововски рат као онај 1917. и 1918. год. на Македонском фронту) или боље рећи мир у рату, много је мање могућ него што се мисли.

Пре свега рововски рат је нежељен, не одговара природи људској, то је више производ случајности, то није рат, то је рат у миру, то је рат са мање добра а више зла.

Да до рововског рата дође између двеју ратујућих страна, треба да наступи такав однос у снагама и борним средствима, да искључује наду на успех ма којој страни при покушају да до решења дође, а колико је таквих случајева, да се два непријатеља

поставе у такав положај да се њихове снаге допуњују до индентичности?

У огромном броју случајева ће бити, да ће једна страна бити надмоћнија или ће се за такву осећати, па ће и решење рата тражити, док друга страна може и остати у жељи да до рововског рата дође да би поправила ситуацију али ће та њена жеља у највише случајева остати само жеља. Да до рововскога рата дође треба да су, дакле, обе ратујуће стране на то вољне, односно да су на то приморане, што и ако није искључено, оно је врло ретко. Да се у будућем рату и деси рововска војна, она ће трајати много краће но што се то дешавало у европском рату.

Ако предпоставимо, да су ова разматрања по питањима: примене фортификације, трајања рата и вероватности рововскога рата, исправна, онда се маневарски рат јавља као нормални и редован вид рата. Према овоме у миру се треба првенствено за овај вид ратовања и припремати, управо за њега треба увек бити спреман, а рововски рат имати у виду да се и њему евентуално може прићи ако се зато деси случај.

Познато је да данас у састав маневарске или пољске артилерије улазе више видова артилерије и више калибара код појединих видова. У већини војсака у пољску артилерију спадају:

- а) пољски топови калибра 75 мм—80 мм.
- б) брдски топови калибра 65 мм.—75 мм.—80 мм.
- в) дугачки топови калибра 100 мм.—105 мм.—110 мм.
- г) лаке пољске хаубице калибра 100 мм.—105 мм.—113мм
- д) тешке „ „ „ 120 мм.—155 мм.
- ђ) лаке рововске батерије.

Према овоме што смо до сад изложили, а према својствима балистичким и подобностима за гађање ових разних видова артилерије и њихових калибара, очевидно је, да се иста сразмера за шрапнел и гранату не може применити код свих њих. Мишљења сам да код пољских топова калибра 75 мм до 80 мм треба да има шрапнела исто колико и граната т. ј. пола и пола.

Код лаких пољских хаубица треба имати $\frac{1}{3}$ шрапнела $\frac{2}{3}$ граната; код тешких пољских хаубица да буде највише $\frac{1}{5}$ шрапнела, код дугачких пољских топова може бити и без шрапнела.

Овакав однос у зрнима задовољава услове не само маневарског рата, већ и услове рововског рата. Но како у рововској војни узимају учешће не само артилерија из пољске војне већ и тешка артилерија као и специјална рововска артилерија, то ће за циљеве рововске војне тешка и специјална рововска артилерија бити наоружане само гранатама.

Пошто у артилерији није постигнут тај идеал, да се има једно зрно, то треба одбацити свако умножавање врста зрна, и задржати само шрапнеле и гранате. Да би се гранате могле искористити према природи и особини циља ваља да има више врста упаљача.

Друга зрна која наилазимо у наоружању неких војсака а којих има и код нас, ако и могу наћи места код специјалне артилерије, не треба их имати у наоружању артилерије из састава дивизиске артиљерије.

Мајор Тадија Н. Мајсторовић

УПРОШЋАВАЊЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ У ПУКОВИМА

Већ нам је свима познато колико садашња администрација одузима времена, материјала и снаге. Огромна администрација која се води по пуковима није ни у каквом размеру са постигнутим резултатом. Зло ове огромне администрације увиђа се са свих страна и тежња да се она упрости и сведе на најпотребнији минимум. Поред тога што администрација односи много времена и материјала, она у трупним јединицама односи најпотребније време и снаге за наставу и васпитање и ангажује их администрација. Овај губитак најтежи је и највише се осећа. После великих ратова неопходно је да се пажња старешина као и њихова ратна искуства употребе на спремање војске, на искоришћење нових појава и искустава из рата, на што бољу извежбаност трупа.

У администрацији пукова има три гране рада и то су:

- 1.) Командовање у ужем смислу.
- 2.) Формацијско стање и попуна.
- 3.) Снабдевање.

Код нас су све ове три гране спојене у команданту и од њега потичу. Под командовањем се код нас најчешће узимају све три гране. Искуство учи да командант мора бити посвећен и да сам управља свима гранама, али је искуство такођер утврдило да команданта треба одстранити од споредних радњи, тако да главну пажњу обрати командовању у ужем смислу, а за остале гране даје само главне правце рада и постиже главни циљ т. ј. да има добру попуну и уредно снабдевање. Ради овога мора за сваку грану имати стручно лице, које независно ради под надзором команданта. У пуковима ово би имао бити интендант за снабдевање, помоћник или референт за попуну и најзад за командовање у ужем смислу сам командант са својим ађутантом.

Увођењем овога у живот, олакшала би се администрација у погледу рада команданта пука. У суштини администрација би и даље ишла гломно, зато је потребно у свима гранама администрације пука извршити потребне реформе ради упрошћавања.

1.) Командовање у ужем смислу.

Командовање неоспорно припада само команданту. За извршење радње има ађутанта, који треба да ради само око послова командовања у ужем смислу.

У ове послове долазе:

- а.) Лични односи
- б.) Настава
- в.) Дисциплина
- г.) Морално васпитање
- д.) Здравље и
- ђ.) Деловодство.

Сви ови послови дају се у свом извршеном делу врло лако ставити у шаблон и тако постићи највећа тачност у одправљању послова. Овде спада и вођење све статистике, контрола рада у свима гранама, евиденција и т. д.

2.) Формацијско стање и попуна

Ова грана нослова мора бити услед своје велике важности потпуно одвојена од осталог рада у пуку. Она захтева највећу тачност и брзину у раду. Код нас до сад није поклоњена довољна пажња овој грани послова*), да се она самостално ради и да даје увек сигурне податке за командовање.

Посао се дели на рад за кадровско и на рад за мобилно стање.

У првом делу имају се радити послови:

- а) бројно стање и требовање старешинског кадра и регрута.
- б) упис и распоред по потребама мирнодобске дислокације.
- в) Вођење евиденције и података за свакога појединца за време службе у кадру.
- г) Испит и распоред обвезника.
- д) Контрола служења, способности и спреме појединаца за место које ће узети у резерви.
- е) Целокупан рад са војним окрузима.

По досадањим прописима и пракси горњи послови били су вођени и по основним јединицама, услед чега се развила велика преписка, чине се велике грешке и одузимају много времена командирима основних јединица. Ако се овај посао централише у пуку добија се у тачности и једнообразности у раду. Одељење у пуку за попуна води рачуна о сваком појединцу. Оно једино наређује уписивање одпуштање, прекомандовање и т. д. Према овоме основне јединице воде само забелешку о року служења појединаца једино у циљу извођења наставе.

*) Како у коме пуку.

Познато је свима командантима колико послова ствара састављање разних бројних стања и колико су она у главном увек нетачна и увек непрегледна. Сем тога данашња служба у пуковима захтева много детаšовања.

Сва детаšовања подофицира и војника у пуку била су до сада нерегулисана; није ово учињено ни за попуну виших штабова и отуда случај да се по основним јединицама води много већи број људства него што их у ствари има. Ово долази до те мере да један пешадијски пук има 15-20 подофицира ван пука и 300-400 војника. Све ово људство расејано је по целој отаџбини, а брига о њима остављена и подељена на све командире основних јединица. Да ово ствара велику преписку очигледно је, да ово људство ипак није добро снабдевано, видимо из честих наредаба по овоме, да ово снабдевање много више кошта, такође, знамо врло добро, а што је најтеже сав овај посао пада на штету потребног времена за настааву и дисциплину.

Зар није много практичније све детаšовано људство, ако га већ мора бити, концентрисати код једног старешине. Преглед би се имао тачнији и потпуно тачан, снабдевање обједињено а преписка са основним јединицама одпада. Ово одељење за попуну (помоћник) водило би рачуна о извежбаности и способности детаšованих појединаца и радећи распоред, односно податке за упис у резерву, постављало би појединце на њихова места. Оваквим поступком и поделом рада постигло би се да би се ефектив једне основне јединице могао утврдити, онда на пр. чете у пешадији имале би све уписано људство и на лицу. Смањене ефектива било би (расход) равно броју војника у болници у затвору и на одсуству.

Контрола бројног стања била би потпуна јер би командант батаљона могао да контролише, више војника би излазило на вежбу, а администрација основних јединица свела би се на минимум. У другом делу — попуна људства за мобилно и ратно стање; и имају се радити послови:

- а) Упис обвезника на одговарајућа места, упис коморе.
- б) Распоред активних и резервних официра.
- в) попуна људства за специјално место.
- г) Израда прегледа за наоружање и опрему.
- д) Све припреме за мобилизацију и чување свих спискова.

Ови послови били су до сад децентралисани т. ј. рађени у штабу пука и у основним јединицама и услед тога посао није био тачан и благовремен и одузимао је много времена. Код попуњавања кадра са других територија досадашњи начин остао је непрактичан, јер повећава посао а ранији главни узрок-лично познавање резервиста код основних јединица више не постоји. Према томе вођење јединичких спискова за четири петине својих јединица излишно је да се давање оне петине својих јединица

оптерећавају основне јединице. Припремне радње за мобилизацију код јединица нижих од пука нису многобројне и за случај потребе спискови се могу увек добити.

3.) *Снабдевање.*

Целокупно снабдевање до сада је вршено сувише гломазно и измешано. Један и други начин могли би бити добри а садањи начин изазива велику администрацију и рђаво снабдевање.

По нашем начину живота и према способностима нижих чиновна налазим да је најбољи начин снабдевања децентралисано из дивизије а централисано у пуку.

Први услов за уредно снабдевање јесте да га извршава једно лице коме је то једина брига; ово би био пуковски интендант, он несме бити везан ни за касу ни за магацин.

Снабдевање пука дели се на: снабдевање новцем, храном, фуражи и простирком, убојном и обмундировном спремом, огревом и осветљењем и гарнизоним потребама.

Снабдевање новцем изискује једно одговорно лице које рукује новцем; ово лице — благајник имало би само да рукује новцем и ништа више; он би вршио исплате састављао рачуне и старао би се о правилности докумената о благовременом требовању и издатку новца свима јединицама и појединцима, све исплате вршио би благајник па и плате подофицирске и војничке, вршио обуставе и само у крајњем случају деташовања неке јединице, командир основне јединице био би овлашћен да га замени.

Снабдевање храном изазива велику администрацију због сувише великог и тешког манипулисања.

По садањим прописима војнике снабдева команда пука. Мада је ово потпуно правилно овај начин извргао се у једну тешку администрацију која трупне офицере одваја од њиховог главног посла вежбања и васпитања војника. Комисија за исхрану војника потребна је за контролу исхране али не за рад око исхране. Комисија је потребна за набавку артикала који се не могу наћи у магацинима за извођење боље храњивости и за сигурност да је војнику заиста дато онолико хране колико му припада. Према овоме имала би отпасти материјална одговорност комисије. Сви артикли који се набављају за исхрану имају се набављати за слагалиште пука и прописано књижити као и све остале потребе. Руковалац слагалишта чува све артикле који се могу чувати. На овај начин престаје потреба профијанских слагалишта за артикле људске исхране. Набавку хране врши пук довлачењем из дивизијских интендантских слагалишта, куповање на терену помоћу комисије, или закључним лиферацијама. Свакодневно узимање хране врши дежурни официр и дели јединицама у кухињи. Надзорник

кухиње подофицир са куварима спрема храну под контролом комисије за исхрану. Комисија за исхрану даје требовања дежурном официру на основу којих дежурни официр узима храну, потписује да је примио и овај докуменат служи руковооцу као оправдање, пошто на концу месеца потпише укупан збир ових требовања комисија за исхрану.

Комисија за исхрану има само ове дужности:

а) Да прими бројно стање људства из пука да по њему састави требовања и преда га дежурном официру.

б) Да контролише да ли се јело кува правилно и да ли хранљиво. На концу месеца потпише и овери количину издатих и потрошених артикала за тај месец.

На основу последњег извода храна се као утрошена расходује.

Обрачунавање трошка — правдање obroка, до сада је било и сувише сложено, јер је ту морала радити и комисија и благајник што је противно и самом послу благајника и задатку који има комисија. Благајник има да добија од дивизије одређену дневницу и из те количине новца има да исплаћује рачуне. Када добије руковооц слагалишта горњи извод о утрошеној храни током месеца израчунава цене и подноси другостепеном органу извештај утрошеног новца. Из новчано продоволствене књиге следоване дневнице за тај месец исплаћује све набавке учињене, било код дивизиског слагалишта, на земљишту или код лифераната. При оваквом раду дивизиска интендантура има само да сравни количину следованог и утрошеног новца; мање утрошени новац показује се као уштеда пука за дотични месец.

У опредељењу дневницу улази и снабдевање дрвима за кување јела. Дрвима рукује руковалац слагалишта и издаје их као све остале потребе.

Снабдевање фуражи и простирком, има се вршити из гарнизонских слагалишта, која су дужна имати сењаке и магацин, по досадашњем начину.

Снабдевање огревом и осветљењем. До сада је било врло тешко компликовано и готово се редовно мучило и било и без довољно огрева и осветљења и без уштеде у њима. Прописане таблице за утрошак могле би служити само за унутрашњу потрошњу у пуку и за контролу, оне не требају да имају никаквог утицаја у обрачуну са дивизиском интендантуром.

Као што се свуда спроводи принцип дневница и овде се може лако применити. Тако се мора усталити једна норма висине новчаног износа за огрев једнога војника; но пошто су гарнизони под разним приликама, то се овој норми додаје или одузима известан чинилац, тако дневница једнога војника износила би на пр. „Н“ суми дневнице за једну канцеларију износила би „М“, за разне месеце у години суме „Н“ и „М“ биле би разне.

Израчунавши на овај начин дневнице благајник повлачи одобрену суму новаца за огрев и осветљење; ова се сума новаца повлачи сваког месеца из ње се исплаћују потребе за огрев, дрва, угаљ, потпала, гас и т. д. било да се исплаћује гарнизонском слагалишту, лиферанту или набавка на терену.

На овакав начин могли би се појавити и уштеде, јер команди пукова имали би више могућности да распоредом својих јединица умање потребну количину материјала.

Снабдевање обмундировном и убојном спремом. Досадањи начин да руковаоц слагалишта и чува спрему и снабдева основне јединице показује се као сувише тежак ствара велику преписку и не чува довољно материјал, сем тога није ни правилан, јер који чува спрему не може и располагати нити водити администрацију по издатку, роковима службе, о расходовању и т. д. До сада се тако радило и добро је познато колико је контрола команданта пука слаба нарочито код великих магацина; кад овоме додамо одвојеност деташованих јединица, имамо закључак да се немају подаци кад је шта почело служити и у којој је мери употребљено. Услед овога појављује се уштеде или мањци, који се увек законским формама лако оправдају, тако да се материјал много више троши а људство је рђаво снабдевано. Наплаћивање упропашћене спреме већ је узело велике размере а главни узрок могућности упропашћивања, свакако је у рђавој администрацији. Јасно је да ово упропашћавање није у интересу дисциплине и васпитања.

Пуковско слагалиште и руковаоц морају имати једну дужност магацина и магационера. Сваки издатак из магацина мора се из имовине магацина одмах брисати и ако се из имовине пука не брише. Све што је издато јединицама и војницима на употребу не улази више у главну књигу магационера као стање слагалишта; изузетак чини само оружје и муниција. Све што је издато на употребу води се по књизи засебној као употребљено за кадровско стање. Спрема која је већ издата на употребу може се вратити само у магацин као поновно задужење магацина. Снабдевањем овом спремом као и снабдевањем свим потребама пука управља интендант. Он је надзорник свих радионица и свега онога што се код трупа налази. Основне јединице када приме спрему, оне је дугују интенданту. Спрема која се оправља мора се поновно унети у магацин, који се задужује. Издавање спреме основним јединицама врши се по нарочитој устројеној књизи — пријема ствари ове књига има уникат, трипликат и дупликат и на свима се напише што се прима. Уникат остаје код основне јединице и служи као докуменат четне имовине, дупликат се даје руковаоцу слагалишта који на истом ставља наређење наредбодавца; после тога брише ствари из инвентара, а трипликат се предаје интенданту

који задужује основну јединицу. Ове књиге разне су по боји према употребљивости у 100% (нове ствари) 50% и т. д. Потпуно расхоровање ствари врши се комисијски код интенданта; досадање реверсне књиге као застарели начин треба избацити, Командир основне јединице и интендант чувају све листе пријема и та се спрема сматра као задужење, интендант води преглед колико спреме има код основне јединице. На овај начин и контрола је боља и материјал се више чува; може се знати колико се годишње троши нове спреме и колики је успех радионица.

Снабдевање гарнизоним потребама. Сем најма за зграде, за које се морају давати кредити, сви остали трошкови зависе на првом месту од броја војника који се држи у касарни, а по том од прилике у којима се налазе станове. У колико зависи од броја војника, могли би се применити такођер систем сталне дневнице. У колико је стање неповољно, у толико би се морали давати засебни кредити што овде нећемо расправљати, јер би систем дневнице и без овога био користан за трупе.

Стални додатак за гарнизонске потребе одређивао би се и преносио у новчану књигу за гарнизонске потребе. Ма да ово изгледа теже изводљиво ипак посматрањем буџета за 1922 и 1923. (партија 1301, поз. 2, 4, 5,) види се да би се за трупе могло учинити стални разрез и одредити висина дневнице према броју војника у опште и посебице за трупне делове.

* * *

Из горе наведеног закључујем, да би се упрошћавање администрације пуковима могло лако извести. Измене које су потребне не представљају несавладиве тешкоће, њихова корисност би се увидела врло брзо, а што је најглавније, престала би улога сталног надзорника, коју сада врше команданти и командири, а они би били више учитељи и васпитачи.

Пуковник, Мил. Плесничар

ЈОШ ЈЕДНОМ О ИСТОРИЈИ НАШХИ РАТОВА

У јавности је покренуто питање заиста важно, чије важности управо као да довољно нисмо ни свесни, а која се тиче прикупљања грађе за историју наших најновијих ратова за уједињење. На једном скупу историског друштва проф. г. Станојевић изнео је овој реферат о томе. У вези с овим држимо да неће бити излишно и сувишно изнети још неке мисли.

За историју ратова, са чисто војничког гледишта природно је, да нико није позванији, да се постара, те да се она напише

и што пре изда, до наш главни Ђенералштаб. На њему лежи дужност и морална одговорност, да потомство не остане без дела у коме ће се уписати догађаји од тако епохалног значаја чији смо ми били савременици и учесници.

Познато је да се у историском одељењу налази ратна архива где се сва грађа прикупља, сређује и чува. Треба рећи да је ова архива делом, поглавито за рат 1912—1913 (први баклански и други српско-бугарски рат) упропашћена од стране непријатеља за време окупације Србије.

Она је после рата у једном шлепу нађена на Дунаву, спремна да се транспортује. Из шлепа је старањем тадашњег начелника историског одељења Ђ-штабног пуковника г. Миливоја Николајевића извађена и у жалосном стању враћена да се накнадно уређује. Важне релације појединих армија и дивизија, описи о биткама, операцијски дневници и други извештаји знатним делом не достају те ће се празнине у том погледу прилично осетити. Стога су потребне попуне на неки начин од стране дотичних тадашњих команданата, чија би и морална дужност била да колико су још у животу попуне по сећању или из својих дневника ако их из тог времена имају. За рат 1914—1918. може се рећи да стојимо боље, да имамо готово сву грађу са малим изузетком.

Сад настаје питање да се ова прикупљена грађа среди и искористи за састављање и писање историје дотичних ратова. Историско одељење није се могло до сада овог важног задатка прихватити, како ми мислимо, колико би требало из ових разлога. Ометале су доста честе промене начелника тог одељења. На том положају потребна је већа сталност но на ком другом месту у Г. Ђенералштабу. Година дана, па и две на том положају нису довољне човеку да ма шта озбиљно почне и предузме. Природа послова је таква да му треба оставити дужи низ година да може дати и показати извесне видне резултате.

У вези с њим је и обзир саме личности за начелника одељења, које свакако сем стручне војничке спреме мора располагати и другим способностима, већом интелигенцијом, вољом за те послове, разумевањем и схватањем.

А сама организација посла захтева човека који је поред своје спреме и искуства, јако начитан и још довољно марљивих руку које би запослене у року неколико година извукле из пребогате архиве описе великих догађаја, чију ће величину тек наше потомство достојно оценити. Потребно је помоћно стручно особље. То не би ни у ком случају могло бити ако се ту у историском одељењу не прикупе заиста људи који тај посао разумеју, који су на њему радили и који га заиста воле. Официри, који су способни на пример за трупу, али који овај посао не могу радити са довољно успеха заиста само ометају и у неизвесност доводе

појаву тако очекивање ратне историје. Понавља се вечито, да је историјско одељење уточиште оних старих официра, којима се не може наћи одговарајући положај и који се привремено ту упућују не дајући често никаква резултата.

Али с друге стране већ одређени официри за ове историјске студије и послове не треба да буду запостављани приликом унапређења у односу на своје другове. Важност праву и коју заслужује треба дати овом одељењу. Иначе нико тамо неће ни ићи, а воља ће им се убијати. Држимо да начелно то питање треба сада регулисати приликом изношења новог пројекта закона о устројству војске.

И кад се озбиљно настане да се из многобројних релација, по утврђеном систему, поцрпи и извади све што заслужује да уђе у опис, кад се организација постави на солидну основу, немогуће је а да и резултати не буду задовољавајући. Секције које би се у одељењу образовале са задатком да свака посебице студира и у одређеном року сврши разрађену по једну годину рата, давала би своје елаборате готове на преглед и оцену начелнику, односно комисији зато специјално одређеној.

Историјска истина и непристрасност биле би у овоме послу и једини циљ, коме се има тежити. Никакви лични мотиви, обзира болећивости и др. не смеју ту наћи места и играти какву улогу.

Историја има да изнесе што верније догађаје како су се збивали не улепшавајући ништа. Тек тада ће од ње бити користи, и тек тада ћемо се на њој моћи учити.

Ми немамо као што је то код других већих народа и војсака, а што је веома потребно стручно војно историјски часопис, у коме би се објављивале студије из наших прошлих ратова, описи битака и других војних догађаја. Једини наш војни часопис „Ратник“ по нужди мора испуњавати и ову потребу; али то може чинити у веома ограниченој мери. Држимо да би требало покренути засебан журнал чисто у горњем циљу, који би око себе скупљао војне раднике на историјском пољу. Добро би било да се такав журнал што пре покрене и код нас, јер би се материјални издаци, резултатима који би се тиме постигли, исплатили.

Да ће бити сарадника на једном таквом часопису сведочи у последње време знатан број чланака у којима се претресају и износе поједина питања из наше војне историје новијег доба. Сваким таквим чланком осветљава се по који важнији моменат и биће само користи за доцнијег правог историчара који ће у толико наилазити на мање тешкоће. Књижевни часописи такође уступају места таквим радовима који у неколико већ собом показују приличну грађу за наше најновије ратове.

Нагло изумире наша генерација која је на својим леђима изнела и издржала последње ратове. То смо ми у више махова подвлачили истичући и жељу да би од савременика требало што

више материјала прикупити како би историја рата била потпунија, вернија и што више критички израђена.

Но што се тиче официра и колико је нама познато, у том погледу одзив је слаб. Врло мали број је изашао у сусрет да своје мемоаре, успомене, забелешке и томе слично уступи „Ратнику“ или историјском одељењу да их они употребе. Нећемо овде тражити томе узрока. Желели смо само да констатујемо, да ће у овом погледу бити можда боље да смо ипак готови да изјавимо своју наду. „Ратник“ који је сад поред остале стручне садржине отворио ступце и војно историјским студијама својим позивом упућеним на официре и остале сараднике, довољно је истакао важност оваквог посла. Надамо се, да се неће остати без одзива.

Прилози ма с чије стране долазили, биће леп и драгоцен материјал за критично разрађивање, осветљавање и још боље допуњавање догађаја о којима званичне релације често и не могу да даду потпуну слику и опис. А с наше стране пак, то ће бити и најбољи доказ, да те догађаје одржавамо у светлој успомени, догађаје из свете борбе за народно уједињење и ослобођење.

Још нешто. Слично поступку ђенералштаба код других већих народа можемо и ми поступити. Ако је из извесних разлога још немогуће дати потпуну, критички израђену историју наших ратова онда бар што пре спремити скраћено издање које би како за војску тако и за ширу публику у најважнијим потезима, а у збијеном виду, представљало најважније базе догађаја из балканских и светског рата., То се бар са мало воље да урадити, те се неће десити да наше школе, у првом реду војничке, остану годинама, деценијама, без уџбеника за историју наших сопствених ратова који је тако потребан. Ратна историја је један од најважнијих предмета и најпотребнијих за образовање официра и војничког подмлатка.

Наши официри такође, а којих има знатан број у пензији и који су били на важним, истакнутим положајима у току ратова могли би се прихватити тога и све нас задужити таквом књигом. *Књижевна задруга* би свакако радо примила оваква дела за своја издања.

Да завршимо. Ове смо мисли изнели у најлепшој намери желећи да позваним истакнемо сву важност и озбиљност оваквог задатка: рад на историји ратова, при чему не би ни жртве скопчане с тим требало жалити. Јер прикупљена сређена грађа и издана у достојној форми, историја наших најновијих ратова била би и најлепши споменик подигнут онима што су своје животе дали за народно уједињење. Тај би споменик и потомству које долази најбоље говорио и сведочио о поднесеним жртвама у овим херојским временима и о великој, величанственој згради која је подигнута костима на палих јунака.

Ђ. Ђирић

ТРОДНЕВНА БОРБА НА БАРДАЊОЛТУ

25, 26 и 27. јануара 1913. године и њезин значај за заузеће
Скадра

Положај Бардањолта на сјевероистоку, сјеверу и сјеверо-западу затвара улаз у Скадар. Он је кључ за њега и сваки посјед Скадра без Бардањолта је немогућ, јер његови висови доминирају над њим.

За јасније схваћање „Тродневне борбе на Бардањолту“, навести морам неколико врло важних чињеница, које су проузроковале, те наша војска није освојила Бардањолт још у октобру или новембру 1912. године, а тиме и Скадар, чије је заузеће била вјековита и национална жеља Црногораца, и кога опјевавају и наше народне пјесме као словенски град. Сам би Скадар значео за Црну Гору велику политичку и националну, а нарочито господарску добит.

Већ у првој половини мјесеца октобра 1912. године, прешла је III. дивизија (Никшићска) са десне на лијеву обалу ријеке Кира; на исту су страну прешли и батаљони II. дивизије, у колико се сјећам, Братоношки, Спушки и Пиперски. Батаљони III. дивизије запосјели су положаје од ријеке Кира у источном правцу: Муселимову Главицу и све највише висове Бардањолта скоро до потока Пистола.

Сви ови положаји од Муселимове Главице па до потока Пистола били су обрасли врло честом, ниском шумом, тако званом плаником, те са ових висова Бардањолта, није се могао тачно осматрати претерен у правцу Нордаја, који се налазио у турским рукама; а између Бардањолта и Нордаја налази се дубоко усјечена јаруга, према којој падају у југозападном правцу врло стрмо косе Бардањолта покривене густом назначеном шумом.

У истим су данима прикупили и Турци на Нордају доста јаку снагу своје војске и користећи се јаругом између Бардањолта и Нордаја, шумом и мраком, они су ноћу између 15. и 16. октобра 1912. године привели своју војску југозападно до подножја Бардањолта у непосредној близини положаја наше војске, а на дан 16. октобра појавило се неколико турских официра и војника са бијелим заставама, као знакови предаје, пред нашом предстражом на Бардањолту. Наши су им повјеровали да они заиста мисле на предају и нијесу предузели никакве мјере сигурности, већ су одпочели да са Турцима преговарају. У току тих преговора, опаљен је на турској страни један топовски метак, чиме је био дат знак за напад Турака на наше батаљоне на Бардањолту, а њихова пјешадија са митраљезима, која се привукла у близину наших положаја, навалила је свом силом на наше предстраже на Бардањолту. Турска артиљерија из Штора и са Нордаја

концентрисала је своју ватру на наше предстраже. Највише су висове Бардањолта имали у рукама батаљони Рудинско-Трепачки и Граховски, развијени у врло ријетком стрељачком строју тако, да су војници једва могли да одржавају међусобну везу. И ако су се војници ових двају батаљона борили врло храбро, морали су услед великих губитака напустити у мраку висове Бардањолта, као и услед прејакe непријатељске артиљеријске ватре, која им је разриједила већ сам по себи веома разријеђени стрељачки строј и силне турске навалe које нијесу могле издржати, а појачање из резерве није им упућено.

Ноћу између 16. и 17. октобра 1912. године наређено је батаљонима II. дивизије, Петрушинском и Вражегримском, Бјелопавлићске бригаде, да буду 17. октобра у свануће на највишим висовима Бардањолта кота 316 и да ће тамо наћи батаљоне III. дивизије, који држе ове положаје. Али како су батаљони Рудинско-Трепачки и Граховски услед превелике снаге турске присиљени да одступају са висова Бардањолта још 16. октобра ноћу, а батаљони Петрушински Вражегримски о томе одступању нијесу били извијештени, то су се ова два батаљона нашли 17. октобра у разасвитање на Брадањолту усамљени. Истог часа кад су се они развијали и посиједали, још у сумраку положаје, навалили су Турци свом снагом на њих са фронта и са бокова. У тој су се страшној и неједнакој борби борили војници са презрењем смрти најхрабрије, док нијесу били скоро оба батаљона уништени.

Појачање им није упућено, а остаци сами нијесу могли одолети турској навали и морали су, да одступају носећи са собом рањене. Многи су рањени остали на мјесту и Турци су их све поубијали. На тај су начин Турци овладали 17. октобра 1912. год. свим положајима Бардањолта, а цијелој нашој војсци, која је била пријешла на лијевој обали ријеке Кира, наређено је било, да пријеђе са лијеве обале на десну у току ноћи између 17. и 18. октобра. Сјутра дан 18. октобра, Турци покушају прећи Кир код Бокеа на десну обалу, али буду одбијени.

После ове борбе Турци су увиђели важност Бардањолта и почели су га утврђивати а до тада на њему није било ни најмањег заклона.

Како се сад увиђало да је Бардањолт као и Тарабош најважнији положај око Скадра, то је наређено нашој војсци, да поново пријеђе преко ријеке Кира, на лијеву обалу код села Дришта (стари Дривост) и то батаљони: Спушки, Пиперски, Горжо и Доњо-Кучки, Братоношки, Мартинићско-Брајовићски, Петрушински, Павковићски, Вражегримски, Требјешки, Никшићски и Луковски, формирани у двије мјешовите бригаде, са неколико брдских, скоро све спорометних топова. Ова је војска пријешла преко Кира 29. октобра 1912. год. а 30. истог мјесеца посејла

положаје сјеверно и сјевернозападно од Бардањола између ријеке Кира и Црног Дрима, али није нападала на Бардањолт, који је доминирао свим положајима наше војске, него је задржата на овим положајима све до 25. јануара 1913. године.

За цијело ово вријеме од 18. октобра 1912. до 25. јануара 1913. године, Турци су се на Бардањолту утврђивали дању и ноћу и израдили за ово кратко вријеме најмодерније заклоне, блиндиране и утврђене, израђене по упуту савремене технике, а испред њих оплели су на гвозденим кољима свуда шестороструке и осмороструке редове жице. У времену док се Турци нијесу били још утврдили, достављани су чести извештаји о овом турском раду и утврђивању на Бардањолту и предлози, да се нападну означени турски положаји, али све узалудно. Осим тога и та важна чињеница, да су се прикупљали цијело то вријеме Турци, бјежећи из Санцака и Метохије у Скадар, те је Скадар са својим положајима, што редовном, а што народном војском био довољно осигуран.

Овај застој код Бардањолта и незадовољавање да наша војска нападне прије но што је био утврђен, дајући времена само Турцима, да се потпуно утврде као и прикупљање Турака из разних крајева у Скадру, стало је нашу војску огромних жртава, које се не могу оправдати, па и ако смо 27. јануара 1913. год. га освојили.

Да је Бардањолт 16. и 17. октобра 1912. године одржат у рукама наше војске, што је било могуће, или да се одмах 30. октобра исте године напало на још неутврђени Бардањолт, не би доцније пало толико жртава, па и у Зетском Одреду, који је држао фронт од Скадарског језера до Ријеке Црног Дрима, није било ни мало војске, а топова још мање. У оним данима пропуштено је најкорисније вријеме за напад наше војске, и ако малене народне војске (милиција), она је имала довољно храбрости којој са патриотизмом није онда био нико раван и могао се освојити Скадар још у октобру 1912. год. јер у срцима Црногораца живјела је побједа или смрт, а у самом Скадру у овим данима није било војске ни пола од оне што је било у јануару 1913. год., а главно што Бардањолт као ни други положаји око Скадра нијесу били утврђени. Са падом Бардањолта, пали би сви остали турски положаји на сјеверној страни Скадра, само да се на Бардањолту смјестила артиљерија, те би Скадар са те стране био потпуно тучен и не би се могао даље држати, јер ко би држао Бардањолт тај би имао и Скадар.

Овако гледајући дочекали су Црногорци утврђење Турака на свим положајима око Скадра, а отворили су своју гробницу тиме што су оставили непријатељу времена за рад до 25. јануара 1913. год., док су започели тродневну борбу за заузеће Бардањолта.

На дан 24. јануара 1913. год. у 11 часова прије подне саопштена је свим официрима Зетског Одрода диспозиција за напад на Бардањолт, који се имао извршити 25. истог мјесеца.

За напад на Бардањолт одређене су биле бригаде и на овим секторима:

На десно крило од ријеке Кира до на вис западно од коте 316, мјешовита бригада, формирана од батаљона: Спушког, Пиперског, Доњо-Кучког и Братоношког, Спушки на лијевом а Пиперски на десном крилу; до ове Васојевићска бригада на висовима коте 316; до ове у источном правцу мјешовита бригада формирана од батаљона: Мартинићско-Брајовићског, Вражегрмског, Никшићског, Павковићског, Вражегрмског, Требјешког, и Луковског; а до ове на лијево крило, као засебна јединица, батаљони: Петрушински и Горњо-Кучки. Фронт нападајућих јединица имао је облик скоро једног полукруга, јер су облик фронта имали и браниоци — Турци. У диспозицији је било предвиђено да артилерија туче турске положаје од 10 до 11.30 часова прије подне, а у 11.30 часова да започне напад пјешадије, која је у очи самог напада била на даљини 400 до 800 корака испред непријатељских линија, а некоји су батаљони били врло близу турских ровова.

На дан 25. јануара 1913. год. у 10 часова прије подне почела је наша артиљерија тући непријатељске положаје и продужила је своју ватру до 11.30 часова, а тада је започела пјешадија напад, која је без икаквих средстава за кидање жице и освајање ровова до само пушке и ножа у руци, навалила на турске положаје.

Деснокрилна мјешовита бригада, још ноћу између 24. и 25. јануара привукла се неопажено турским положајима на неколико десетина корака испред непријатељских ровова, у чему је послужио врло подесни терен; користећи се својим положајем, она је одређени јој сектор освојила одмах и ако са много жртава; и одражала сва три дана борбе ове положаје у својим рукама. Ова бригада имала је највише губитака у Спушком батаљону, у којем је од 8 официра остао само један, који није рањен или погинуо, јер овај је батаљон био посвема изложен пушчаној и митраљеској ватри блиндираних ровова са највишег виса Бардањолта. Из непосредне близине Турци су косили скоро цео фронт овог батаљона, који је исто тако био изложен митраљеској пушчаној и топовској ватри са фронта са Нордаја, као и бочној артиљеријској ватри са лијева из Штоја. Али поред свега овога што је овај батаљон био више но преполовљен мртвим и рањеним он је опет одржао свој положај до коначног освојења Бардањолта.

Васојевићска бригада имала је да изврши напад на неподесном земљишту уз врло стрме падине Бардањолта, отвореним земљиштем изложеном успјешном митраљеском и приличној ватри, али ипак батаљони ове бригаде дођу до жице, а како војишта нијесу имали

никаквих средстава за кидање жице, то су и остали испред ње, тучени митраљеском и пушчаном ватром из турских утврђених ровова а из непосредне близине (50—100 метара).

Мјешовита бригада, која се налазила источно од Васојевићске одмах при првом налету освојила је истакнути непријатељски положај Гајтанску Косу, а даљи рад овог дана био је као и код Васојевићске бригаде, јер биле су исте околности као и код ње без техничког материјала, са којим би могла уништити непријатељске препреке и упасти у ровове. Само на лијевом крилу ове бригаде, где је била чета Безујевачко-Лазојевачка, Горњо-Кучког батаљона, привукла се ноћу између 24. и 25. јануара у непосредну близину непријатељског рова, и за вријеме напада и освајања Гајтанске Косе, ова је чета пушкама, бајонетима и голим рукама пробила непријатељску жицу и на једном истакнутом углу освојила непријатељски блиндирани ров у дужини 30 до 40 корака. Турци схваћајући значај заузећа набацају вреће са пијеском у ров на десно и лијево крило ове чете и тако су преградили ров између себе и војника ове чете. На десном и лијевом крилу ове чете војници су били са Турцима на међусобној удаљености од 1 до 2 метра. Заузети ров ова чета држала је до 1 или до 2 часа после подне и није га напустила и ако је погинуло скоро три дијела војника; а остатак био је под сталном непријатељском пушчаном и митраљеском ватром и ватром бомби, те су и ови још живи војници били скоро сви рањени.

По освојењу Гајтанске Косе, чете Требјешког батаљона мјешовите бригаде и један вод митраљеза напале су на овај и дотични простор рова, који је још био у рукама чете Безујевачко-Лазојевачке и замијениле су преостатак војника те чете, прекинуле жицу на великом простору и заузеле још неколико непријатељских ровова. Изгубљени део рова хтјели су Турци по сваку цијену да поврате и почели су најенергичније против напад на нашу војску. Водила се тешка борба. Положај је мијењао свог господара, а на послетку остао је, али опет за кратко вријеме, у рукама наших војника. У тај час стигну испред рова и чете Мартинићско-Брајовићског батаљона и два вода митраљеза и војници чета Мартинићско Брајовићског батаљона измијешали су се у овом рову са војницима чета Требјешког батаљона; а Турци су понављали своје нападе са највишом жестином, те тако је овај дио утврђења падао час у руке Црногораца час у руке Турака, отимајући га једни другима хладним оружјем. Како је нашим четама био врло тежак приступ ка овом рову уз велику стреман, а простор испред њега био је тучен бочном митраљеском и пушчаном ватром, а Турци на против користећи се врло вјешто израђеним саобраћајницама, најенергичније су наваљивали са увијек новим снагама, бацајући масу бомби. Огорчена борба трајала је цијелог дана са промјењљивом срећом,

док није најпослије око 6.30 часова послије подне пао у руке Турака. Наше су се чете задржале ове ноћи између рова и жице, незаклоњене од непријатељске ватре, која је цијеле ноћи без прекида трајала. У овој борби погинуло је много официра овог дана и огромни број војника. Турски су куршуми испробирали и 4 наша митраљеза, који су били смјештени између жице и рова на 10 до 15 корака испред непријатеља.

Левокрилна два батаљона Петрушински и Горњо-Кучки цијелог овог дана водили су огорчену борбу, нападајући на најутврђеније непријатељске положаје, али жице нијесу могли пробити, сем чете Безујевачко-Лазојевачке, које је напад и борба већ описана.

На цијелом фронту овог дана вођена је паклена борба од ријеке Кира до ријеке Дриноса, али Турци су изгубили само положај, који је освојила деснокрилна мјешовита бригада.

Сјутра дан 26. јануара продужена је борба на цијелом фронту, али наше чете нијесу могле више нигдје пробити жице, те због тога и због огромних губитака, чете Васојевићске бригаде као и неке чете мјешовите бригаде, која је била на њезином лијевом крилу извукле су се у ноћи испод саме жице и поселе испред ове мало заклоњеније положаје.

Ноћу између 26. и 27. јануара извидница Васојевићске бригаде испита цио простор фронта своје бригаде и поднесе извјештај команданту, да би се на неколико мјеста испред фронта ове бригаде могла пробити жица, као и то да у рововима на овом фронту није тако јака непријатељска снага.

27. јануара цијелог дана вођена је борба као и прошла два дана, али прије подне овог дана није се нападало на ровове.

Командант Васојевићске Бригаде извијести команданта одреда, који је са својим одредом нападао на Бардањолту, да намјерава са својом бригадом понова напасти на непријатељске положаје. Командант одреда тражио је мишљење од свију команданата бригада, има ли наде за успјех ако се понови напад на непријатељске положаје — утврђене јаким жичним препрекама. Сви команданти били су једнодушног мишљења, да би требало поновити напад. По примљеном мишљењу команданата бригада, командант одреда наредио је поновни напад.

Овај напад отпочео је од прилике око 2 часа после подне и чете Васојевићске и мјешовите бригаде и два левокрилна батаљона почну се приближивати жици, тучене пушчаном, митраљеском и артилеријском ватром, али ипак дођу до жице и почну је кидати голим рукама. Но јака ватра и бацање непријатељских бомби, по неколико пута их је одбијала од жице, али они су се понова враћали на жицу и најпослије око 4 часа послије подне овог дана жица је скидана на неколико мјеста и наши су војници улећели у турске ровове. Настао је прави по-

кољ и борба на нож за живот и смрт. Турци су морали напустити све ровове на Бардањолту и ако им је долазило појачање неколико пута из Скадра. Наша војска овог је дана и ако уз огромне губитке, освојила све положаје на Бардањолту. Прва је Васојевићска бригада овог дана пробила жицу а застава те бригаде прва се залепршала на највишем вису Бардањолта.

Црногорцима је већ сад био отворен пут за улаз у Скадар, али се очекивало, да га Турци сами предају, као што је то и било 10 априла. Али ове жртве пале око тврдог града Скадра биле су узалудне, јер је Скадар Црногорцима брзо одузет дипломатским путем.

Црногорци су имали на Бардањолту огромне губитке, али и у редовима турске војске косила је смрт, јер поред тога што су мртве и рањене војнике односили у Скадар, оставили су пуне ровове рањених војника, а најјаснији доказ њихових огромних губитака оставили су на југозападној страни Бардањолта, где су ископали велики број рупа дубине 3 до 4 метра и ширине 4 до 5 метара и све их напунили својим изгнулим војницима, од којих није ни једна била затрпана.

Пошто су се Турци били одржали прва два дана борбе на највишим висовима Бардањолта, то су са сигурношћу убијеђени били, да ће одбити и овог дана све нападе наше војске, и одбијали су све нападе са највишом енергијом и храброшћу; али сву турску храброст и снабдјевеност за одбрану, надвладала је храброст и патриотизам црногорских војника, који су голим рукама без икаквих техничких средстава артилеријске, митраљеске и пушчане ватре и масе избачених бомби на нашу војску, освојили најмодерније утврђене ровове, који су сем врећама напуњеним пијеском били блиндирани на великом дијелу и гвозденим плочама. И заиста са правом се може рећи, да није ни једна војска у потоњим ратовима освајала један овако утврђени положај а без икаквих техничких средстава, као што је Црногорска, а к томе још и народна војска, јер и ако је потребна храброст у највишем степену, али техника данас побеђује. А за борбу на Бардањолту у потпуном смислу може се примијенити изрека: „Бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака“.

Пјешадијски мајор,
Илија Павићевић

РУШЕЊЕ КАМЕНИХ МОСТОВА, ПРОПУСТА И ВИЈАДУКАТА БРИЗАНТНИМ ЕКСПЛОЗИВИМА (са техничког гледишта)

— Примери рушања са 7 слика у II Прилогу —

Кратки подаци о конструкцији

Мостови, пропуссти и вијадукти, састављени су из стубова (потпора) и сводова. По дужини распона су кратког у дугачког. Израђују се од камена, бетона и армираног бетона. Служе за друмски и жељезнички саобраћај.

Експлозиви за рушење

За рушење се употребљавају врло бризантни експлозиви, као пикринска киселина, тринитротолуол, екразит, мелинит и сви остали, који су нарочито у наоружању за решење.

Прорачун, намештање и пуњења

За прорачун пуњења и намештање, треба видети чланак „Рушење зидова бризантним експлозивима“, ратник април мај 1921. год. свеска IV-V, где је детаљно изнета примена.

Напомиње се, да ће се у примерима рушења показати прорачун и намештање пуњења.

Паљење пуњења је једновремено, електрично или детонујућим штапином.

Начин рушења

Рушење је двојако: рушење стубова и рушење сводова.

Први начин. — Рушење стубова је главни начин, јер се тим извршује потпуно рушење. Руши се један или више стубова; падом стубова после експлозије, падају и сводови.

Код мостова се руше стубови, који су у најдубљој води, а код вијадуката највећи стуб.

Код мостова распона краћег од 20 метара, руше се обални стубови.

Порушени део, треба да је најмање 20 метара дужине.

Други начин. — Рушење сводова је не потпуно рушење, јер падом свода, остају стубови, који омогућавају оправку.

Овај је начин брз и лак и применљив у одступању.

Примери рушења

Први начин. Рушење стубова.

1. — Пример (сл. 1. и 2.) рушење стуба од доброг квадера. Дужина стуба 7 метара, дебљина 2 метра. Код овог примера узета су два случаја рушења.

1. случај (сл. 1.) Рушење горњег стуба, кад има довољно времена, алата, експлозива и материјала за зачепљавање пуњења. Пуњења су намештена на $\frac{1}{2}$ дебљине зида. Растојање пуњења на 1 дебљини зида, за правоугло дејство, код кога се кругови дејства додирују.

Да се сруши цео стуб, потребна су 3 пуњења.

Прорачун за 1 пуњење је по обрасцу $L=W^3 \times c \times 1.3 \times d$ у овом случају:

$$w=1 \text{ m.}$$

$$c=4.0 \times 1.3$$

$$d=1, \text{ —према томе је}$$

$$L=1^3 \times 4 \times 1.3 = 5.2 \text{ кр.}$$

За три пуњења 15.60 килограма.

2. Случај (сл. 2.). Рушење истог стуба, кад нема довољно времена ни помоћних техничких средстава, али има довољно експлозива.

Примењена су пуњења за тупоугло дејство, код којег се кругови пресецају. Пуњења су незачепљена и на $\frac{1}{3}$ дебљине зида. За рушења потребна су 2 пуњења. Узето је растојање између пуњења $2ч=4\text{m}$.

По обрасцу $L=w^3 \times c \times 1.3 \times d$ излази у примени вредности $=2^3 \times 3.5 \times 1.3 \times 6 = 58.24$ кгр. за једно пуњење, а за два пуњења потребно је 117 килограма.

Из ова два случаја види се јасно утрошак експлозива, при неједнаким околностима.

2. Пример (сл. 3.). Потпуно рушење стуба, дужине 10 метара, а дебљине 3 метра, са 2 пуњења. Пуњења су метнута са горње стране у стуб. Растојање пуњења је 5 метара. Пуњења су залепљена.

По обрасцу $L=w^3 \times c \times 1.3 \times d$ заменом $L=2.5^3 \times 3 \times 1.3 \times 1 = 60.94$ гкр. за 1 пуњење; за 2 пуњења потребно је 121.88 кгр.

3. — Пример (сл.4.). Потпуно рушење 4 стуба једног вијадукта. 1 стуб дужине 8 м. дебљине 2.20 мет.

На сл. 4 престављено је рушење 1 стуба, што важи и за остале.

Пуњења су метнута у стуб на дубину 1.50 м., а растојању $2ч=3$ метра и зачепљена. Потребна су 3 пуњења. Тежина једног пуњења по обрасцу: $L=w^3 \times c \times d$, заменом вредности, $L=1.5^3 \times 3.5 \times 1 = 11.81$ кграма.

За 1 стуб треба 35.43 килограма,

За 4 стуба треба 141.72 килограма.

4. — Пример (сл. 5.). Потпуно рушење моста — рушењем стубова. Мост је од првокласног квадера; са пет отвора, распона по 12 метара.

Да се мост сруши, потребно је срушити 4 стуба у води. Један стуб је дужине 10.4 мет., а дебљине 2.7 мет.

Да се један стуб поруши потребна су 2 пуњења. Ради смештаја пуњења израђени су ходници 0.60/0.70 м., а коморе 0.45/0.45/0.45 м.

Пуњења су метнута на 2.60 м. растојања.

За једно пуњење по обрацу: $L = W^3 \times c \times 1.3 \times d$, заменом $L = 26.^3 \times 3 \times 1.3 \times 1 = 68.55$ кгр.

За 1 стуб 137.00 килограма,
за 4 стуба 548.40 килограма.

Пуњења су зачепљена.

У овом примеру свако пуњење је снабдевено са по једном капслом за електрично паљење, које је као главно, а за резервно паљење детонујућим штапином, уметнута је по 2 гр. капсула (а) код сваког стуба. На случај да не упали макоје од ових, намештене су 4 капсуле са спорогорећим штапином (б) ради детонације. На слици су престављене ове везе. Прво се пали електрично, ако не успе, пали се детонујући штапин.

5. Пример (сл.7.). Рушење железничког моста од армираног бетона. Пуњења су са спољне стране, а паљење електрично и преносом детонације.

$$L_a \begin{matrix} (w=0.8) \\ (c=5.0 \times 2) \\ (d=4.5) \end{matrix} = 0.8^3 \times 10 \times 4.5 \times 22.95 \text{ кгр.}$$

$$4 L_a = 91.80 \text{ килограма}$$

$$L_b \begin{matrix} (w=0.6) \\ (c=5.0 \times 2) \\ (d=4.5) \end{matrix} = 0.6^3 \times 10 \times 4.5 = 9.9 \text{ килограма.}$$

$$4 L_b = 39.6 \text{ колиграма.}$$

На овом примеру види се размештај пуњења. Пуњења б пале се електрично а пуњење а, преносом детонације.

Кад је армирани бетон, пуњење је 2—3 пута јаче него што је за обичне зидове.

Рушење

1. Пример (сл.6.).

Рушење једног моста 26 м. распона, 6 метара ширине, и 0.9 м. дебљине свода. За овај пример могу бити два случаја, да пуњења буду у темељу свода или на крајевима свода. 1. Случај (сл. 6.). Пуњења су у темељу свода код а и зачепљена су.

За рушење су потребна 4 пуњења на растојању 2 метра.

Једно пуњење по обрасцу:

$$L = w^3 \times c \times 1.3 \times d \text{ је}$$

$$L = 1^3 \times 5 \times 1.3 \times 1 = 6.5 \text{ кгр.}$$

За 4 пуњења 26.00 килограма.

2. Случај (сл. 6). Пуњења су на крајевима свода на $\frac{1}{6} s$, код b и c и запаљена су. За овај случај потребна су 8 пуњења, по 4 са сваке стране.

За једно пуњење по обрасцу:
заменом $L=1^3 \times 5 \times 1.3 \times 1=6.50$ килограма.

За 8 пуњења 52.00 килограма.

Рушење пропуста врши се слично изнетим примерима.

инж. мајор, **Мих. Алић**

О ДЕЛИМА ПОВРЕДЕ СТАРЕШИНСТВА У ВОЈСЦИ, ИЗВРШЕНИМ ОД СТРАНЕ ПРИСТАЛИЦА НАЗАРЕНСКЕ ВЕРЕ

Војска као један моћан фактор у држави, одбрана је отаџбине од спољашњих непријатеља а у исто време и потпора реда и законитости у земљи. Да би испунила овај свој највиши задатак према држави и манифестовала свој етички смисао и етичку оправданост постојања своје организације у држави, војска мора на првоме месту, бити добро уређена. Она ће пак таква бити, ако је постављена и формирана на основи старешинства и потчињености, т. ј. на на принципу савршене послушности потчињених претпостављенима.

Овакав систем уређења, неопходно је потребан ради извршења свију оних задатака, које војска има да испуни у датим тренутцима и да у својој средини спроведе једну одлуку остављању у покрет целокупног војничког апарата ради једнодушног и брзог остварења задатака.

У таквој безусловној послушности гледа се и снага једне добро уређене војске, па следствено и саме државе.

Али војска, поред тога, што се од њеног доброг уређења очекује успешна одбрана отаџбине од спољашних непријатеља па, евентуално и одржавање правног поретка у земљи, од утицаја је и на политичку ситуацију земље у међународним односима држава. Јер једна држава са добрим наоружањем своје војске, савршеном дисциплином у њој и добрим старешинским кадром, увек ће бити потпора за одважније и одређеније вођење спољне политике своје државе у односу према другим државама, које не располажу добром војском. За ово нам служи као доказ Немачка, која је пред европски рат, ослањајући се на своју добро уређену војску, водила прву реч у спољној политици у Европи, што је код осталих држава створило живо интересовање и забринутост за евентуални поремећај европске равнотеже.

Војска је, дакле, ако се можемо тако да изразимо, компас за одређивање ранга у ранглисти држава. Она је регулатор снага и моћи за спровођење одлука у међународним односима држава.

Безусловна послушност потчињених претпостављенима, битни је услов за одржавање дисциплине и субординације рада и законитости и правилно функционисање војничког апарата, ради извођења свију оних задатака, које она има према држави и с тога, повреда таквих битних услова, чине тешка специјална војничка кривична дела, која су по закону загоржена и строгим казнама.

За одмерање тако строгих казна по овим делима, законодавац није узео за основицу својство праведности; које у себи садрже кривично-правне норме у опште, већ је за мерило одмеравања казне узео, на првоме месту, својство целисходности, које у себи садрже у много већој мери војно-кривичне норме, но што ово својство, поред својства праведности, садрже у себи кривично-правне норме у опште, те поред тога, на први поглед изгледа да казне које ова дела загрожавају, нису у сразмери са повреда, те да су према томе и неправедне.

Ну, овако би схватање било погрешно са разлога, што су тако строге казне, које ова дела загрожавају, постављена у циљу спречавања вршења кривичних дела ове врсте, јер су иста од битног утицаја по дисциплину, ред и одржавање војске, као једне важне установе у држави.

Због тако тешких казни које су по овим делима нормиране у војном казненом законику, дела повреде старешинства у војсци, врло се ретко чине. Та су дела била нарочито ретка до последњих ратова, али у последње време, после европскога рата, појављују се чешћи случајеви расправе ових дела код војних судова.

Ову врсту кривичних дела, најчешће врше присталице назаренске вере, који приликом ступања у кадар ради одслуживања свога обавезнога рока, одричу да положе војничку заклетву и одбијају да приме војничко оружје одговарајући се, да им то забрањују и недопуштају прописи њихове — назаренске — вере.

Назарени су један нарочити ред људи, управо једно друштво, које је постављено на верској основи. По својим верним прописима, они припадају једној секти односно једном фанатизованом друштву, које исповеда своја верска начела на основи братства и љубави према Богу и људима, те су према томе, најогорченији противници распре, свађе, метежа, буне и проливања крви.

Клица ове верске организације пренета је из Русије, јер „Кацани“, којих има много у северној Русији, исповедају готово иста верска начела, као и секташи назаренци. Како се њихове догме противе уставу и уставним прописима а њихова верска у-

у. духоборци.

как-цап.

чења спречавају извршење закона и законских наредаба власти, назарени се у данашњем друштву тешко одржавају, јер спровођење њихових верских начела, противе се постојећим законима и циљу одржања данашње друштвене организације.

Нас овде интересује назаренац у толико, што приликом испуњења једне од својих јавних дужности према држави, приликом ступања у кадар, ради одслужења обавезног рока у војсци, одриче да положи војничку заклетву и одбија да прими војничко оружје.

Првостепени војни судови, пред којима се ови случајеви појављују, нису сагласни у томе: да ли су ова дела повреде старешинства извршена од стране напред наведених лица, кривична дела извршена *непослушношћу*, предвиђена су § 41. вој. казн. законика, или су то пак, кривична дела извршена *непокорношћу*, предвиђена у § 45. истог законика?

Једни од војних судова стоје на томе гледишту, да полагање војничке заклетве и пријем оружја у војсци спадају у ред службених војних дужности и да се, према томе, одрицањем полагања војничке заклетве, као и одбијањем пријема војничког оружја, не вређа интересе вршења службе*), те са тих разлога оптужене много блажије кажњавају, но они првостепени војни судови, који стоје на супротном гледишту, т. ј. да полагање војничке заклетве и пријем оружја на службену оупотребу улазе у појам, па према томе и у дужност вршења службе а не службене дужности.

Велики војни суд који је, поред осталих својих функција, позван да по званичној дужности мотри и на то, да се примена закона код првостепених војних судова врши једнообразно, није у овоме питању раније стајао на прецизном гледишту, већ је по овим делима у сваком конкретном случају и доносио своју одлуку, с обзиром на стање предмета, време и место извршења дела, упорност кривца и друге околности под којима је кривац учинио дело. Сада пак велики војни суд стоји на гледишту: да су повреде старешинства извршене од стране војника, присталица назаренске вере, злочина дела неизвршења заповести претпостављених старешина *непокорношћу*, дела предвиђена и кажњива по § 45. вој. казн. законика; оснивајући такво своје гледиште на томе, што одрицање полагања војничке заклетве и одбијање пријема војничког оружја, нису само повреде службених војних дужности, већ да се такве повреде односе и на дужност вршења службе.

У ствари према чл. 1. Закона о устројству војске и тач. 1. правила службе I. део, војничка је заклетва коју је сваки војник

*) Тако и Љуб. А. Дабић, — Објашњење војног казног законика.

пошто ступи у кадар ради одслужења свога обавезног рока у војсци, у одређеном времену дужан да положи, један формалан, свечан и религиозан акт, којим се војник, да би остао веран своје позиву, заклиње:..... „*да ће заповести својих претпостављених старешина слушати и верно извршавати.....*“ акт, дакле, којим и отпочиње свака служба у војсци.

Пријем пак војничког оружја на службену употребу, јесте један стваран акт, којим се војнику даје и пружа могућност да врши службу у војсци. Ова се пак служба у војсци састоји у обуци, руковању и употреби оружја у циљу одбране земље од спољашњих непријатеља и евентуално у циљу одржања правног поретка у држави.

Ова два акта не падају симултано, већ сукцесивно т. ј. један за другим и по својој суштини, важности и последицама, нису једнака. Јер повреда религиозног акта, отказ полагања војничке заклетве, не повлачи за собом исте последице као одбијање пријема оружја на службену употребу.

Одрицањем полагања војничке заклетве, војник не вређа интерес службе, или другим речима, војник се не греши о прописе вршења службе из простог разлога, што се на вршење службе није ни обавезао, пошто заклетву на то није положио, *већ се таквим против законим поступком огрешио, о једну своју службену дужност коју је по закону и правилима службе, морао и био дужан да испуни.*

С тога, у поступку војника, који није хтео да изврши заповест свога претпостављеног стареине да би положио војничку заклетву стоји; по нашем мишљењу, кривично дело предвиђено и кажњиво по § 41. вој. казн. законика, пошто у таквом поступку стоје сви карактерни знаци повреде једне од службених војних дужности

Одбијањем пријема војничког оружја, војник је, поред тога, што се огрешио о једну своју службену дужност, повредио и интерес саме службе, пошто исту оружјем у руци има да врши а коју услед одбијања пријема оружја не може да врши.

Па како је држава само својом оружаном силом и моћи у могућности да одбије напад спољашњих непријатеља ради одржања своје целине и суверенитета и, на случај потребе, оружјем да одржи правни поредак у земљи, то је само због ових момената, законске дужности пријема оружја свакога војника у оружаном војничкој служби, један битни елемент за могућност вршења службе, управо услов за извршење свију оних радњи које улазе у појам вршења службе у војсци, те је према томе, по нашем мишљењу, само због ових момената, који дубоко засецају у интерес службе у војсци, одбијање пријема оружја на службену употребу, кривично дело повреде старешинства, учињено неизвршењем заповести својих претпостављених

старшина *непокорношћу*, специјално кривично дело, предвиђено и кажњиво по § 45. вој. казн законика**).

У прилог нашем мишљењу, сем тога, иде и то, што је војник, одбијањем пријема оружја, које му се даје на службену употребу, јасним знацима показао да неће да врши службу у војсци, односно у својој команди, која по свом формацијском саставу мора бити оружјем снабдевена. Та се пак служба састоји у обуци, руковању и употреби оружја.

Судски мајор,

Влад. М. Јевтић

***) Противно, Љуб. А. Дабић, — Објашњење вој. казн. законика: Одбијање пријема оружја је деко из § 41. вој. казн. законика.

НОВОСТИ и БЕЛЕШКЕ

ФРАНЦУСКА

Овогодишње велике вежбе. — Министар војни саопштио је штампи:

Са економских разлога ове се године неће одржати велики маневри. Али ће извесан број великих јединица бити сакупљен у сталним инструктивним логорима ради вршења гађања и борбених вежаба. Друге велике јединице, са сведеним бројним стањем, вршиће практичне вежбе ван ових логора. У ове последње спада и она вежба која ће се предузети у долини Роне на левој обали, у јужној области Монтелимара.

У овим последњим вежбама, којима ће управљати командант 15. корпуса, 6. коњичка дивизија, долазећи од стране Лиона, сукобиће се са једном маршевном дивизијом, састављеном од елемената двеју колонијалних дивизија и 15. корпуса. Задатак ће им бити да опробају функционисање ових специјалних трупа: ваздухопловних јединица, једног батаљона шасерских митраљеза, велосипедских јединица, аутомобилске артилерије, контраваздухопловне артилерије, аутомитраљеских ескадрона и, евентуално, борних кола.

Стварање резервног официрског кора за ваздухопловство. — Како је новијим законом ваздухопловства подигнуто на степен рода војске, то се указала потреба да се помишља и на стварање његовог резервног официрског кора. С тога је министар војни упутио преставку поглавару државе молећи га за овлашћење да може приступити овом послу и да председник државе, према министровом предлогу, утврди основе овог дела војне организације. На основу тога председник републике потписао је указ у којем се вели:

Резервни официри, било из трупе било из специјалних грана који су сада деташовани код каквог ваздухопловног одељења, преводе се у ово. Исто тако овамо се преводе по њиховом пристанку и сви остали рез. официри, који су у току рата 1914—1918. године вршили службу у таквим одељењима.

Сви они задржавају у новом роду војске ранг и права са њим стечена, која су имали у досадањем свом роду војске.

(France Mil.)

Издатци на војску. — „Тајмс“ јавља, да према једној изјави у енглеском доњем дому Француска је у овој години предвидела ове издатке на војску:

У централној земљи.....	3.661.201.324
У колонијама	186.748.006
Рајнска војска	493.603.700
Рурска посада	325.014.000

Свега.....франака 4.666.567.940

Кредити за физичку наставу и спортове у војсци. — Установе за физичку наставу (телесне вежбе и спортови) у војсци имају два кредита код министарства војног, и то:

један од 300 франака *тримесечно* за административне потребе појединих централних управа физичке наставе, и

један од 600 франака *годишње* за набавку потребних справа, дакле укупно по оба кредита 1800 франака годишње.

Пошто се овако цепање кредита показало непрактично при набавкама, то је министар наредио да се свакој од поменутих установа издаје по 1800 франака одједном за целу годину.

Посета резервних официра на бојним пољима. — Један део наставе резервних официра чини и посета бојишта прошлога рата под вођством својих војних професора. Такве посете биле су у последње време заказане две: прва између 20. и 25. августа у области Мореја (Moreuil), где ће се претрести операције од 8. августа 1918., — и друга између 1. и 15. септембра, посета верденског бојишта. Како ће се одлазак на ова места вршити у неколико путовања, то ће у њима моћи да учествује што више рез. официра.

Аутомобилска настава. — Наставни центар за аутомобилизам у Фонтенблоу примаће на обуку у наставној години официре и подофицире специјалисте из артилерије и возарије.

Курс за официре траје од 5. новембра до 31. јула и то по један из сваког артилеријског пука и из сваког возарског одељења, који ће бити званично предложени. Сем тога могу бити примљени и добровољно пријављени официри разних артил. формација и возарије као и административни официри артилеријских формација. У пријавама било службеним, било добровољним, треба навести општу спремност кандидата, способност за ову службу и да ли су већ прошли кроз какав аутомобилски курс.

За подофицире важе сличне одредбе с тим, да треба навести, да ли су били металски раденици или не, а сем тога примаће се само они са поновних рокова. Трајање курса је и за њих као код официра (8 месеца).

У 1914. години издато је на војску у централи 1.923.476.000, у колонијама 92.448.000 франака; то ће рећи да је у овој 1923. години издатак већи са 2.650.644.000 франака округло.

Превод пешадијских официра у коњицу и артилерију. — Наредено је да се 69 виших и нижих официра преведу у коњицу и артилерију. Нижи официри остаће у овим родовима од првог августа до краја октобра, а виши месец дана дуже. Затим ће сви прећи у специјалне школе тих родова (Фонтенбло), где ће курсеве похађати нижи официри 7 месеца, а виши 5. После тога биће стално преведени у коњицу или артилерију.

(France Mil.)

Организација народа за рат. — Поднет је предлог закона парламенту под називом „L'Organisation de guerre de la Nation,“ у чијем се образложењу наводи, да се немању оваког закона, односно оваке организације за случај рата, има приписати садањи економски, морални и социјални преврат.

Пре 1914. године само је мобилизација војске била организована и приуготовљена, и њено функционисање, којем се има захвалити за успех, свакако била је значајна. Али мобилизација грађана, т.ј. примена свих снага народа на ратну ситуацију, управо претварање нације у борца, морало се импровизовати тек у току непријатељстава, а овај неприуготовљен рад довео је до дубоких промена у индустријском, привредном и социјалном животу земље, те су тиме данас доведени у опасност плодови победе.

Устројство снабдевања, одлично изведено, које је у рату најуредније задовољавало потребе исхране, било је свакако пред-ратно дело. Али и ова организација била је искључиво војна, у толикој мери, да се при том није помишљало на потребе осталог дела народа. Реквизиција индустријских установа била је такође предвиђена још пре рата, али само начелно и искључиво у војном смислу. То је без сумње донело много користи онима, који су производили за војску. Али то је све уједно и знатно смањило продукте, исцрпило изворе, те се после рата појавио економски неред и страховита скупоба.

Због незапажања оваких последица, материјални терети, налагани народу за потребе рата били су врло неједнако распоређени. Док је један део имао да даје своје производе војсци јефтино, а тај део народа је уједно био и тај, који је, бар већином, имао и своје животе да жртвује, донде је други део своје производе давао војсци по скупу цену и богатио се. Сељак, пољопривредник се после рата, и даље лиферујући војсци, некако и наградио; сав остали терет промених прилика спустио се на интелигенцију, тј. на онај део нације, који је између индустријалца (фабриканта) и привредника (сељака).

То је потекло отуда, што за задовољавање других, — сем војних, — потреба нације за време рата, није постојало никакво правило, никаква директива: слобода трговине одржавана је и даље као у миру, закон понуде и тражње и даље је владао, као да није било рата. Међутим опадање продукције због смањене радне снаге и повећања тражње због већих напора и покрета ратних, пореметили су и равнотежу трговинску, што је убрзо злоупотребљено.

Да би се у будуће у оваке наопаке односе завео ред, потребно је да се законским путем регулише живот народа и за време рата, јер није право да се богатство једних заснива на оскудици и крви осталих; потребно је да рат буде за све без разлике: напор и пожртвовање. С тога је потребно за то саставити ратну диктаторску владу, без парламентарне контроле, са најширим овлашћењем, која ће положити рачун народу тек после рата; потребно је одузети од грађана за то време сва права која су противна интересима националним; као први ратни мораторијум треба изгласати мораторијум необуздане слободе, коју треба свести на два друга начела: једнакост и браство. Само ће то моћи обезбедити коначни тријумф оног првог начела: слободе.

(France Mil.)

Органске јединице према новом војном закону. — Потпуковник Жил Фабри, чија смо разлагања о новом француском војном закону доносили у неколико махова као изјаве известиоца војног одбора у народном представништву, дао је штампи нова обавештења, дотичући се овом приликом састава стратегијских јединица. Он вели: „Борбена формација захтева:

1. Дивизију као елементарну борбену јединицу снабдевену најмодернијим средствима за акцију, довољно јаку да се не поремети јединство командовања, а још мање хомогеност заједничког рада; дивизију, која ће бити довољно покретна и лака за руковање и која ће имати организацију команде и службених грана способну да обезбеди правилно снабдевање; — 2. Те елементарне јединице (дивизије), груписане по неколико њих, појачане моћним средствима (опште резерве), *имајући један свој одређени задатак формирају корпус*; — 3. Према истим принципима групе од по неколико корпуса здружују се да формирају *армију*, и тако даље *навише, до врха војних формација ратнога времена*“.

Усвајајући ове поставке има се сад утврдити она организација, коју треба дати дивизији. Резултати до којих се дошло разним проучавањема у томе смислу, врло су разнолики због сложености питања. Јер није довољно имати јединицу која ће у себи спојити покретност са снагом; треба је саставити и према старешинском кадру у колико га има, и према бројном стању који нам је стављен на расположење. Затим треба остварити равно-

тежу у распореду тога броја (подела снага) између дивизија и резерва на начин да се ниједна снага не губи.

„Према томе, вели известилац, ту можемо имати два начина. Ако би нпр. број дивизија био и сувише велик у односу према општој резерви (*réserves générales*), чија је намена да сломије отпор, успех би био угрожен и онда би мало вајде било од довољних средстава за експлоатацију успеха; ако би, напротив, средства за сламање отпора била сувише обилато предвиђена за обезбеђење успеха, онда би се жртвовала средства за експлоатацију његово; у оба ова случаја исти је резултат: немоћ. Ту дакле, као код сваке организације, има се остварити извесан *склад* између броја и средстава акције, како би она дала највише шта може“.

Формација дивизије дала је повода многобројним дискусијама: било је присталица дивизије од 4 пука, а било их је и од 3.

Пошто састав пешад. пука није измењен а тако исто ни укупан број пукова, настало је питање, дали вреди више имати са 120 пукова 30 или 40 дивизија?

При овако постављеном питању претресла су се потанко четири предлога, па се ипак није могло доћи ни близу решењу. Сви су ови предлози потицали са компетентних места, те су утицала и на текст законског предлога. Овај је у почетку предвиђао 37 дивизија и 3 колонијалне; дивизија би имала три пука и 6 арт. одељења, од којих два тешка. Такав се састав могао постићи само при пуном двогодишњем року. Од овог се предлога одустало.

Други предлог предвидео је 34 дивизије у централној земљи и 3 колонијалне са предњом формацијом дивизија. То је било доведено у везу са роком од 18 месеца, али бројно стање се успротивило овакој организацији. Предлог је повучен.

Трећи предлог, који је ушао у слог законског пројекта, дао је пешад. дивизији 4 пука, а смањио јој је артилерију на 5 одељења (од којих два тешка). Овакав распоред, међутим, противио се како логичком мишљењу, тако и искуству рата. Дивизија од 4 пука захтевала је бар 4 пољска арт. одељења, а не 3; али толико артилерије није могло бити на расположењу са свих предвиђених 37 дивизија.

Последњи законски предлог, састављен у споразуму са владом и војном комисијом, свео је број дивизија на 32, у које су урачунате и 3 колонијалне. Свака дивизија има 3 пеш. пука и 5 арт. одељења, од којих 2 тешка. — Ово се усвојило с тога, што би стварање дивизија од по 4 пука, солидно организованих, значило жртвовати њене органске елементе, нарочито артилерију, која би морала бити сведена на скоро комично недовољну јачину.

Најзад, на основу представака владе и команде војске, војни одбор парламента, па и сам парламенат, усвојили су број

од 32 дивизије по 3 пука и по 5 арт. одељења, од којих 2 тешка. Та је организација опробана у рату.

Потпуковник Фабри расветљава ово решење у корист дивизије од 3 пука оваквим шематичким примером:

Имамо да држимо нпр. фронт од 200 километара. Дивизија од 4 пука може успешно да држи фронт од 4 километра; дивизија од 3 пука пак фронт од 3 километра. Располажемо са 300 пешад. пукова који се могу формирати у 75 дивизија по 4 пука или у 100 дивизија од по 3 пука. Да би се фронт очувао са истим условима солидности, требају у првом случају 50 дивизија, у другом 67, док у залеђу команда располаже са 25 дивизија по 4 пука или са 33 дивизије по 3 пука. За лакоћу попуне и потпоре оба су решења истоветна; али за лакоћу маневровања, за транспорт јединица, за нова груписања и за концентрисање снага на једној тачки, 33 дивизије дају командовању много већу варијацију комбинације него 25. Поуке историје и логичко расуђивање препоручују усвајање дивизија од 3 пука.

— Нова француска дивизија имаће у своме саставу:

пешадије: 3 пука,
 коњице: 1 ескадрон,
 артилерије: 3 одељења по 2 батерије 75 и 1 одељ. од 2 батерије 155 кратких,
 инжињерије: 2 чете сапер-минера и 1 чету телеграфску,
 авијатике: 1 ескадрилу,
 балонства: 1 чету.

(Место 4 пешад. пука, 1 еск., 3 арт. одељ. од по 3 батерије 75 и 1 чете сапер-минера.)

У оваким околностима борна кола не налазе се у дивизиском саставу; пешадија је смањена и пешадијске бригаде је нестало; ово смањивање има се приписати *повећању авијатике и борних кола.* —

Коњичка дивизија показује исту околност, исто појачање срестава; њене 3 бригаде располажу и пешадијом и инжињеријом (преносном); добија још велосипедисте, коњичку артилерију, аутомитраљезе и аутотопове, а добиће и брза борна кола, авијатику и преносну артилерију (*portée*).

Најзад, под називом „опште резерве“ групишу се „јединице које у рукама команде сједињују најснажнија средства акције: пукове преносне артилерије, тешке артилерије са трактерима, борна кола, митраљеске батаљоне, ваздухопловне формације, секције аутомобилских возова, специјални материјал и људство разних службених грана са средствима и т.д.“

Узимајући све то у обзир, коњица ће у миру имати 30 пукова.

Артилерија је такође знатно појачана средствима; она ће имати: 5 коњичких одељења (*goures à cheval*), 16 лаких преносних

пукова, 3 тешка преносна пука (portée), 9 тешких пукова са трактерима, 5 контраваздухопловних пукова, 6 пукова пратеће артилерије (à pied), 2 тешка пука на железничкој подлози, 2 брдска пука.

Криза у француском војном санитету добива све озбиљније размере, тако да је рекрутовање у ту струку јако подбацило, а предвиђа се још веће опадање. Пре рата француски војни санитет имао је 1700 официра. Овај се број јако смањио нешто ратним губитцима, а нешто и привременим затварањем лијонске војне медицинске школе. Трећи је узрок у одиласку официра из струке. Међутим, нова организација војске захтева повећање предратног броја, а данас га нема ни толиког (тачно узев има их данас свега 1500).

Да би се овај недостатак уклонио, за лионску вишу школу је повећан број питомачких места на 200, што значи да је предратни број утростручен; али пријавило се свега 120 кандидата. Медицинска школа у Вал-де-Грасу показала је још гори резултат; место тражених 40 кандидата пријавили су се свега двојица. — У изгледу су још већи неуспеси.

Ђенерал Фонвил испитује узроке ове немиле појаве. Санитетски официри, наравно, налазе узрок у недовољној награди и великом оптерећењу послом. Ђенерал Фонвил, међутим, у колико с из његових разлагања може извести, проналази сасвим друге и јаче узроке:

Прво, спекулација са питомачким местима. Кандидати хоће да сврше школу о државном трошку, али службу напуштају одмах по истеку обавезног времена (обично до 6 година).

Друго, за војног лекара тражи се иста спрема као и за грађанског. Међутим зарада од лечења код оних који су у војсци, — средње узев, — одиста је мања него код оних других.

Треће, има узрока и до владе. Сви лекари који у једном месту стичу пацијенте, нерадо га мењају, те им премештаји стварају незгоде.

Четврто, војни лекари су од стране државе врло добро награђени, али у случају премештаја у колоније, требало би повећати припадности.

Набрајање ових узрока указује уједно и на лек. Треба стати на пут спекулацији, смањити захтеве квалификација и премештаје вршити обазривије. Питање о колонијалној служби лако је решити. — Ове мере биле би и потпуно хумане, јер ипак не би затварале пут онима што теже за већом каријером, нарочито ако би се у том погледу управа војног санитета споразумела са универзитетом. — То су од прилике закључци, до којих се долази из разлагања Ђенерала Фонвила.

Настава за борбу са гасовима. — Издат је пропис за обуку и наставу борбе са гасовима. Она се оснива на овим принципима:

1. Обука одбране противу гасова треба да је организована у свима војним школама.

2. Настава у колико је намењена официрима и официрским приправницима, треба нарочито да има у виду како личну одбрану, тако, у што је више могућно практичном смислу, и заједничку одбрану.

Потребно снабдевање за те задатке предвиђено је овако:

I. *Средства личне одбране.* Сваки приправник треба да добије по једну маску А.Р.С. и по једну М-2. — Официри привремено преведени (ради усавршавања) у друге родове војске, понеће их собом у Фонтенбло (у специјалне школе устројене за њих), а по одласку отуд носе их и на своје ново опредељење. Они који се, сем ових, буду налазили у Фонтенблоу, нпр. рез. официри ради активисања итд., добиће по две маске ту. — И за друге школе и слушаоце издата су слична наређења.

II. *Средства заједничке одбране.* У Фонтенблоу налази се материјал типа за артилеријски пук. У Поатијеу такође га има у арт. парку и командант школе наредиће издавање према потреби.

Одржавање и оправке материјала вршиће се према нарочито издатим прописима у одређеној радионици у Фонтенблоу.

Војни царински кор (Corps militaire de douaniers), под овим именом је указом одобрена војна организација царинске страже (или царинских чувара). Досадања организација (од 1882.) укида се. Главне су одредбе ове:

(Члан 2.) Људство царинарница, изузев они који су ослобођени активне војне службе од две године на овамо, формира се при мобилизацији у царинске батаљоне, од којих сваки одговара поједној царинској управи, а имаће променљиви број чета и водова. Царинарски батаљони употребиће се за обилазак и чување границе.

Царинарски стражари, ослобођени активне службе од две године на овамо, прелазе у свој пук, где ће остати до превода у царински батаљон.

У току непријатељстава а према наређењу министра војног, најмлађе класе могу бити преведене из царинских батаљона у борбене јединице својих пукова.

(Члан 4.) Старешински кадар царинских стражара преводи се при мобилизацији у административни персонал царинарница. (Значи да ће у батаљонима бити војне старешине.) Са колико њих ће се тако поступити, одређује министар војни у споразуму са министром финансија.

Царински чиновници, у колико би их било више него што захтева потреба попуњавања старешинског кадра у јединицама,

остају, начелно, овима на расположење. Али министар Војни може, према потреби распоредити овај вишак у борбене јединице мобилисане у области дотичне царинске управе.

(Члан 7.) При мобилизацији царински батаљони прелазе у делокруг министра војног. Али и без мобилизације може људство царинарница, цело или делом, бити стављено на расположење министру војном ако то захтевају прилике.

(France Mil.)

О попуни пешадије. — Под насловом „Le réserviste d'infanterie“ доноси француски војни дневни лист врло интересантан чланак који улази у ред многобројних публикација изазваних садањим расправљањем готово свих војних питања поводом нових војних закона и новог устројства војске. И ако се излагања односе на француске прилике, ипак начин којим писац поменутог чланка третира ово питање, оно има општег интереса и доста поука, те га с тога доносимо овде у изводу. У чланку се вели:

Непрестано се враћамо на Дантонову изреку: „Материјала, још материјала, увек материјала!“ и само је тај захтев једини који привезује општу пажњу а сем њега још само специјалисти који су позвани да га остваре.

Материјал је, несумњиво потребан, толико, да се без њега не може. Али не заборавимо да је он ипак само помоћно средство пешадије, а важно је и да он не буде нагомилан у сувишним количинама, да не смета и то у реалном као и у фигуративном смислу, тј. да га пешадија има онолико колико јој таман треба.

Само је пешадија та, — тврде сви предратни и послератни прописи, — која чини успех зависним од свог напредовања или повлачења. Ако пешак продире, то је успех; ако устукне, то је неуспех општи. — С тога су сви остали родови тако рећи скупљени, усредсређени око ње, да јој олакшају њен *тегобан* и *мучан* задатак: авијатика и коњица које јој расветљавају пут, артилерија која сузбија отпор, борна кола која јој крче пролаз, инжињерија која јој ствара угодности за борбу и за снабдевање. Као некадањи ритер, пешак је наоружан борац који надире опкољен свима потребним службеним гранама војске. Као стуб, окретна осовина битке, пешадија има да буде база и при мобилизацији.

Карактеристика пешадије и коњице јесте околност, што је у њих скоро сваки војник уједно и директан борац. Код механичких или специјалних родова: артилерије, возова, ваздухопловства и т.д., број послуге, старалаца и снабдевалаца тим је већи што су средства сложенија и ломнија. Код борних кола и ваздухопловства готово сви треба да су специјалисте.

Да би јој се јединице попуниле, да би се за њу стварале нове, пешадија не може рачунати у свему, чак ни у највећем делу,

на мобилизацију. Једини род у којем су људи тако рећи сасвим своји, потпуно извежбани за непосредне борце, јесте коњица; кирасири, скинути с коња, доказали су то у рату, у којем су представљали елиту пешадије. Али чак и коњица, овим начином смањена, имаће потребе за својим млађим класама ради попуњавања својих ескадрона, а старије ће класе свакако дати артилерији јахаче, а возарији вође.

Друга два рода: ваздухопловство (тј. непловидбено људство) и борна кола, неће моћи давати пешадији резервисте без нарочите претходне спреме и дресаже.

У француској пешадији је, вели писац, у том погледу све остало по старом. Резерве се не спремају, не обучавају за борбу, скоро никако. Међутим заплети савременог рата и улагање све новијих оруђа у борбу захтевају, да се за то спрема не само пешак под заставом, него и његова резерва. Може се рећи да је пешадија у том погледу остављена на саму себе.

Године 1914. сваки пешад. пук мобилисао је пет батаљона, што ће рећи, да је пет класа достигало, па чак и престизало, да попуне потребан број. У слагалиштима било је намирница за шест класа (до 35. године).

Данас француска пешадија у централној земљи (без колонија) своди се на округло 100 пукова. Ако у случају мобилизације, хоћемо да имамо исти број батаљона као у 1914. г., мораће се овај број утростручити. Хоћемо ли за то имати довољно обученог људства?

Пошто мирнодопско стање обухвата једну и по класе, требаће имати за поуну тог првог пука две класе; четири су потребне за 1. резервни пук а пет за 2., јер класе се све више смањују што су старије.

Све то чини око 13 класа, које ће се утрошити одмах у почетку тј. сви људи испод 35. године. А пошто ће се пионири морати узети између 35. и 40. године, то ће депови (резерва) одмах и бити испражњени.

Овај дефицит у броју пешадијских резервиста узнемиравајућа је околност, јер пешак, ако хоћемо да у њему имамо борца пуне вредности, мора да је још млад. Напротив „стараоци“ и „снабдеваоци“ његови из других родова могу припадати и старијим класама.

Разложно је дакле, пре него што ћемо већ у миру повећати број и моделе специјалних средстава и оруђа, за које наше резервисте нису обучени као пешаци, да главни род војске, пешадија, буде ваљано снабдевена људским материјалом; јер нашта јој „крчити пут победе“, кад она није у довољном броју и снази да њиме продире? Фронтони, на којима се развијају борбе, јуче као и сутра, сваког континенталног (копненог) рата, захтевају

што гушће редове пешадије, којих ако нема, онда је сав технички материјал само „гвожђарија“.

— Толико писац поменутог чланка. Изнели смо његове погледе као повод за корисно размишљање о једном кардиналном питању организације земаљске одбране.

Број официра према новом војном закону. — 1922. години број официра француске војске износио је 36.053, од којих сталнога кадра 28.037, привремених 3.177, колонијалних оба реда 4839. Нови војни закон утврдио је број активних, трупних официра (дакле сем оних које наводимо сниже у „Напомени“) у 25.920 виших и нижих, са осталима пак, према доњем прегледу, 30.878. Према ранијој активи треба да излазе из војске дакле: $36.053 - 25.920 = 10.224$. Овај ће број у ствари бити мањи, ако се узму у обзир превођења у помоћне и специјалне гране; урачунајући и то, мањак износи стварно, опет према доњем прегледу: $36.053 - 30.878 = 5.175$.

Према родовима војске и чиновима овај се број од 30.878 распоређује овако:

1. Пешадија:

Пуковника	221
Потпуковника	290
Мајора (commandants)	1192
Капетана	3028
Поручника и потпоручника	4230
	<u>8.961</u>

2. Борна кола:

Овај род имао је године 1922: пуковника 5, потпук. 13, мајора 72, капетана 179, поручн. и потпор. 275, свега 544. Нови закон их сад све увршћује у горњи број пешадије.

3. Колонијална пешадија:

Пуковника	70
Потпуковника	91
Мајора	391
Капетана	976
Поруч. и потпор.	1420
	<u>2.948</u>

4. Коњица:

Пуковника	56
Потпуковника	79
Мајора	291
Капетана	826
Поручн. и потпор.	954
	<u>2.206</u>

5. *Артилерија* (са возаријом и административним официрима артилерије) у централној земљи и у колонијама:

Пуковника	181
Потпуковника	237
Мајора	975
Капетана	2876
Поручн. и потпор.	3049
	<u>7318</u>

6. *Инжињерија* (са својим административним и са станаринским официрима — de casernement):

Пуковника	51
Потпуковника	68
Мајора	324
Капетана	1118
Поручн. и потпор.	1005
	<u>2566</u>

7. *Ваздухопловство* (са својим административним официрима):

Пуковника	47
Потпуковника	63
Мајора	254
Капетана	955
Поручн. и потпор.	605
	<u>1924</u>

8. *Интендантура* у централној земљи и у колонијама (војни чиновници):

Интенданата I класе	94
„ II „	116
„ III „	132
Интендантских помоћника (adjoints)	60
	<u>402</u>

9. *Интендантура* у централној земљи и колонијама (администр. официри):

Мајора	74
Капетана	439
Поручн. и потпор.	538
	<u>1051</u>

10. *Санитет* у централној земљи и колонијама (лекара):

Главних лекара (médecins principaux) I класе	97
Исто II класе	127
Санитетских мајора I класе (médecins-majors)	510
Исто II класе	766
Помоћника (médecins-aides-majors)	761
	<u>2261</u>

11 <i>Санитет</i> (фармација) у централној земљи и колонијама:	
Главних апотекара I класе	8
„ „ II „	10
Апот. мајора I класе	43
„ „ II „	66
Апот. помоћника I и II класе	44
	171
12. <i>Санитет</i> (административних официра) у централној земљи и колонијама:	
Главних адм. официра	32
Адм. официра I класе	120
„ „ II „	172
	324
13. <i>Ветерина</i> :	
Главних ветеринара I класе	11
„ „ II „	18
Ветер. мајора I класе	69
„ „ II „	143
Ветер. помоћника (<i>vétérinaires-aides-majors</i>)	165
	406
14. <i>Помоћна служба ђенералштаба</i> (<i>service d'étas-major</i> — официри административни и за рекрутовање):	
Мајора	17
Капетана	92
Поручн. и потпор.	112
	220
15. <i>Тумачи</i> :	
Официри главни тумачи	14
„ тумачи I класе	37
„ „ II и III „	69
	120

Напомена. Не улазе у бројно стање сталних кадрова: маршали, ђенерали, ђенералштабни официри, војни изасланици, аташеји, мисије, официри на расположењу, у недејству и они који су на осуству преко годину дана.

— У образложењу закона вели се, да је у горњему број официра, сведен само на најнужније (*an stricte nécessaire*), по чему се може закључити прво, да ће се смањивање извршити тек постепено у наредним буџетским годинама испомажући се накнадним кредитима, и друго, да поред свега тога горњи бројеви неће задовољити све потребе, да предстоји дакле доцније повећање.

Према рангу официра, без обзира на трупу, има дакле укупно:

Пуковника	742
Потпуковника	1.077
Капетана	4.302
Мајора	11.573
Поручника и потпоручника	13.184

(France Mil.)

30.878

Вештачки („препарисани“) хлебови у прошлом рату. — За време последњег рата нестало је обичаја сувише честог просејавања брашна, тако штетног за породице којима је хлеб главна храна. Прочишћено брашно, које је у почетку рата од 45% повишено на 70, још је више повећано у 1915. години процентуално 74, доцније до 77, 80, 85, па чак против закона и преко тога.

Додавањем пшеници у већим количинама боба, пасуља, кукуруза, јечма, проса, пиринча, ражи, а нарочито маниоке и ељде, створило је у унутрашњости земље, више него и у Паризу, прави „хлеб гладовања“. Ови рђаво сварљиви хлебови садржавали су преко 47 делова воде. Дневни оброци, одобрени шездесетогодишњацима у 200 грама, једва су давали 100 грама сварљивих и хранљивих састојака. Недостатку хране имале су се приписати, више него отровном семењу у рђаво прочишћеном жити, немиле физиолошке појаве (мучно варење, честе главобоље, прогресивно мршављење), које су изнели у Академији Медицинских наука, у октобру 1917. г. Глеј и Ле Данту.

Војнички хлеб у Француској такође је осетио последице начина просејавања брашна и препарисања теста, али у мањој мери него хлеб грађанског становништва. Сем тога оброци нису никако или једва смањивани. Никад у пређашњим ратовима трупе нису биле тако добро храњене и никад побољевања од оскудне хране нису биле тако малобројне.

У Америци и Енглеској где се мање троши хлеба него у Француској, тајин био је зготовљен лепим пшеничним брашном без икаквих сурогата. Савезници Француза ипак су овом лепом хлебу са пивским квасцем претпостављали укуснији француски хлеб са комловским квасцем и војници су га радо измењивали међу собом.

Војнички хлеб руских трупа у Француској био је мешен, као у Русији, од ржаног и слабо просејаног брашна, којем се додавало неколико зрнаца кима.

Немачки тајин прошао је кроз многе и дубоке промене. Судаћи по парчадима нађених код добеглица и заробљеника, немачки војнички хлеб је још од почетка 1915. године био зготовљен од ражаног брашна просејаног до 85%; доцније се то повисило до 95 па чак и преко тога. У јануару 1916. мешано је у раж кромпира и репе, а неколико месеца доцније уз то и струготине. При крају исте године, после окупације Румуније, понова се појавио ржан хлеб понекад са додатком ситне проје.

(Rev. de l'Intend.)

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА

Бројно стање британске војске за годину 1923—24. — Према буџету за ту рачунску годину број сталног кадра износи 170.800; територијална војска имаће на окупу мирнодопског броја 172.257 обвезника (са близу 8000 официра). То чини мање 44.200 него у прошлој години, поглавито због повлачења трупа из извесних колонија и њихова отпуштања.

Професионална настава за исписнике. — У пролеће ове године отпочели су специјални курсеви професионалне наставе за оне старије војнике, који излазе из активе. Задатак је ових курсова, да посетиоцима омогуће пристојну зараду у грађанству. Примају се само они који су под заставом провели бар шест година и били непорочног владања. Настава обухвата, по разним групама, трговачка, индустријска и економска знања и ручне израђевине (занате).

(Rev. d'Inf.)

Посета енглеских кадета на бојним пољима у Француској. — 500 британских кадета стигло је преко Амијена у Арас у јулу, дочекани и на смотри прегледани од пуковника Дипереа, који их је затим провео по оближњим бојним пољима, задржавајући се подуже у Монши-ле-Преу, где су одржана предавања о протеклим ратним операцијама.

Поморско ваздухопловство. — У Енглеској се појавио сукоб између министра ваздухопловства и адмиралитета о питању „контроле ваздуха“, која спада у ресор тога министра а којом је подложно и морнарско ваздухопловство. Чује се чак и о намерама оставке шефа адмиралитета и још неколико адмирала, ако морнарица не добије своје независно поморско ваздухопловство (које би у том случају спадало у делокруг министра морнарице).

Овај је случај свакако у вези са интенцијама, да се што више развије енглеско ваздухопловство, са чијом јачином тамошњи стручни кругови нису задовољни. Конфликт већ почиње да добива и политички карактер, те је председник владе изјавио да га што пре треба решити и да за то има наде. Међутим, како данас ствари стоје, нема довољно изгледа за брзо решење. Догађај је свакако од већег научног и стручног интереса.

(France Mil.)

РУСИЈА

„Са обале Неве на Босфорско приморје“. — Под овим натписом приказује ђенерал француске војске, г. Малтер, књигу сер Буханана, енглеског амбасадора у Петрограду у очи рата, издату

под натписом „Бухананова сећања“. Приказ је објављен у France Militaire-у и ми из тога доносимо интересантнија места:

„Читао сам књигу енглеског посланика, за кога се посумњало да је подстрекао руску револуцију у марту 1917. Принцеза Палај, супруга великог кнеза Павла, изрично га оптужује. Писац се брани од тога, али, излагање које нам даје о својој дипломатској акцији у Петрограду за време рата, допушта мишљење да он није био далеко од догађаја који су изазвали пад царства“. Критичар вели, да је посланик свакако давао обилате савете цару, и да је тек после тога помишљао да створи уставну владу уз сарадњу са думом, неким великим кнежевима и другим главним чињеницама. Интереси Енглеске и савезника захтевали су да се цар и двор ослободе од немачких интрига, те да се ради тога преда власт либералним елементима, који би створили реформе у земљи а уједно би са највећом енергијом продужили рат до коначне победе.

Стварно узев, вели даље приказивач, сва несрећа Русије, са војног тако и са политичког гледишта, потекла је отуда, што је она од почетка рата била одвојена од својих западних савезника уласком Турске у рат. Не можемо а да се не сећамо са горким жаљењем грешака савезничких дипломатија па и влада, које су у августу 1914. пропустиле да принуде Турску на предају мореуза. Милом или силом Турска је тад морала попустити и супрот споразуму Енвер паше који га је везивао за Немачку; то је била ствар чисто... новца и топовских метака. Долазак брода Гебена под Цариград давао је Антанти права на потребно разрачунавање. И доцније, кад се увидело да је чвор ситуације био у Цариграду и мореузима, како је бедно организована и вођена Дарданелска експедиција! После стабилизације фронта, која је дошла поводом победе на Марни, рат је требало свом снагом пренети на исток. Посед Дарданела и Балкана био је неизоставни услов руске победе која би ускоро произвела крај рата и брзу превласт савезника. „Рат је могао бити довршен још 1916!“

„Историја ће доцније рећи који су били одговорни за овако вођење рата. Русија је највећом несрећом која је икада могла снаћи један народ, платила за велике грешке стратега и влада.

Међутим, у Лозани је господарство над мореузима ту скоро предато Турцима. То су одобрили и руски бољшевици. Одиста морам се запитати, шта могу мислити дуси јунака који су тамо доле пали за слободу Истока?“

СЕВЕРОАМЕРИЧКЕ СЈЕДИЊЕНЕ ДРЖАВЕ

Обука резервних официра. — Начелник главног Ђенералштаба издао је ова наређења за обуку резервних официра у

наставној 1923-24. години (од почетка јуна до краја јуна идуће године).

1.) Обучаваће се 300 официра, који ће бити на расположењу начелника глав. Ђенералштаба за послове индустријске мобилизације. Он ће их сам позвати на обуку од 15 дана.

2.) 100 официра разних родова такође на 15 дана, ради припреме за службу у специјалним гранама, канцеларијама и родовима војске.

3.) 450 официра (по 50 на област), на 15 дана, који ће бити позвани у команду области, чији ће команданти прописати дужности наставника.

4.) 1800 официра (200 на област), на 15 дана, на индивидуалну обуку у дужностима њихова чина, а биће позвани у трупу, било у активну војску, било националну гарду, према жељи дотичних. Који ће бити позвати, одредиће команданти области.

5.) 900 официра (100 на област) на 45 дана добровољне обуке у каквом сталном логору. Команданти области позваће их по избору према способности. У овој обуци моћиће да узимају удела и добровољно пријављени официри националне гарде, ако их ова препоручи, али само до половине броја свих својих (резервних) официра.

6.) Око 144 официра (16 на област), који ће се обучавати у националној гарди, и

7.) Произвољан, неодређен број добровољних пријавника (резервних официра) позвани у специјалне школе. — Под 6. и 7. одредиће се трајање курса према потреби, а под 7. одређен је и нарочити број слушалаца: за пешадију 10, коњицу 3, пољску арт. 6, обалску 2, инжињерију 2, везу 3, авијатику 6, санитет 2.

8.) 9588 официра (по 1.041 на област) и још 216 са Хаваја, на 15 дана, у летњим логорима.

Тамо где су бројеви официра велики, команданти области моћиће према локалним приликама и буџетском ограничењу и смањивати их, а евентуално и повећати.

Највећи аероплан за бомбардовање. — У Лондону имају детаље о аероплану за бомбардовање, који је, како се тамо вели, највећи на свету, а чија је израда ту скоро довршена по поручбини владе Североамеричких Сједињених Држава.

То је триплан са шест мотора укупне јачине 2460 коњ. снага; може непрекидно летети 12 часова са средњом брзином од 140 км. на час. Може понети две тоне (2000 кг) бомби и своју сопствену тежину која са товаром износи 20 тона.

Да би се могао бранити од гоњења у ваздуху, имаће седам митраљеза или топовских револвера.

Монтирање овог исполинског аероплана довршено је у централној радионици у Дејтону (Охајо) и њиме ће ускоро отпочети пробна летења.

(Franc. Mil.)

Пешачка спрема. — У овој америчкој држави сада се претреса питање о оптерећењу пешака при маршу, налазећи да је потребно смањити тај терет. У логору код Бенинга вршени су огледи у овом смислу према упуштвима министра војног. Резултат ових огледа је, да пешак не може носити садању спремину ако се не избаце неки предмети.

Ради лакшег ношења спреме морнарица је за своје трупе решила овај проблем завођењем колица система „Cole“. Али за пешадију се ово средство не може усвојити, јер је не може пратити у испресецианом терену.

Војник који носи аутоматску пушку (по једну на групицу) оптерећен је са 42 кгр. округло. У митраљеским и хаубичним четама има послуживалаца оруђа који су, ма и за кратко време, оптерећени са преко 50 кгр. Средња оптерећеност пешака сада у тој војсци износи 34 килограма. Чак и у лето, кад је одело лакше, терет је још сувише велик и, према мишљењу компетентних официра, треба га смањити.

(Rev. d' Inrf.)

БЕЛГИЈА

Преустројство војске. — Предлог закона о новој организацији војске садржи, између осталог, ове одредбе: Обавеза траје од 20 до 40 година старости; преко тога доба обвезници се увршћују у индустријску војну службу. Јачина у миру износи 70—80.000 војника; у рату: 1. и 2. армија по 220.000, опсадна војска 220.000, допуна ове 250.000, свега 910.000; оних који се преводе на радове у ратну индустрију, биће око 500.000.

Командни језик је француски, али за официре и подофицире обавезан је и вламски. Три пешад. дивизије имају повећано бројно стање. Ваздухопловство броји 8 дивизијских одељења, 2 за више команде, 3 за гонење, 2 за напад ноћу, 2 за напад дању.

Војни буџет. — С погледом на неутралност државе и с тим скопчаног органиченог броја сталног кадра, ни војни буџет не показује веће суме. У том буџету тражени су кредити у овој години за редовне издатке 44.2 милијона франака, за ванредне 13.3 милијона; сем тога одређено је за војску из ратне оштете (по годишњим отплатама) 17.4 милијона, свега на војску округло 75 милијона франака (око пола милијарде динара).

Предвиђено је и подизање нових утврђења на Фландријској обали, али суме за то још нису унете у буџет.

Стварање рекрутских надлештва. — До сада су у Белгији послови рекрутовања били поверени грађанским властима, а администрацију резерва вршила је жандармерија. Сад је пак поднет предлог закона којим се стварају „рекрутске канцеларије“ (bureaux de recrutement), чије ће се особље саставити из активних кадрова војске.

(Rev. d' Inf.)

Рок активне службе. — Борба која се око овог питања водила у доњем дому, пренета је и у сенат, где је социјалистичка опозиција бурним опструкцијама хтела да обори предлог министра војног, тражећи да рок под заставом не износи више од 6 месеца. Министар је изјавио да је само због сувише безобзирне опозиције био принуђен свести у свом предлогу активну службу на 12 месеца. Том приликом одржао је врло лепо образложен говор о међународној ситуацији и држању Немачке, која и данас остаје главни противник Беглије. Поред свих великих скандала, изазваних од опозиције, предлог је изгласан великом већином са 82 противу 32 гласа (4 уздржалих). Рок је одређен 12 месеца за пешадију, тешку артилерију и техничке трупе, а 13 месеца за остале (коњица и пољска артилерија итд.)

(France Mil.)

ПОЉСКА

Подизање опустошених крајева. — Према једној званичној статистици у току рата порушено је 1.651.892 грађевина, од којих је до краја 1922. године обновљено 780.037 зграда, остатак у 871.855 још је у рушевинама и то: 25.096 зграда тврде грађе, 232.603 дрвене, 609.471 грађевина служе за експлоатацију, 2772 школе, 966 цркви, 947 јавних грађевина.

(Rev. d' Inf.)

ШВАЈЦАРСКА

Промена у главном ђенералштабу. — Комисија за земаљску одбрану одлучила је укидање четврте чете у сваком батаљону. Због тога је начелник глав. ђенералштаба, дивизијар Сондерегер, поднео оставку на тај положај, а на његово место постављен је дивизијар Рост (Roost).

(MWBlatt)

АУСТРИЈА

Спремање подофицира за офицере. — Ову обуку добивају подофицири у трогодишњем курсу Војне школе (Heereschule). До 1927. године примаће се и они аспиранти, који су прошли кроз један припремни курс, у којем су стекли општа војна знања,

ма и не били подофицири. Од ових примају се само они који су до 1924. године свршили бар 4 разреда средње школе, до 1925. бар 5, до 1926. бар 6. разреда, а до 1927. године бар претпоследњи разред средње школе, с тим, да нису прешли 28. годину старости. Код подофицира је крајња граница за примање у Војну школу 30 година старости, а за ниже официре пређашње аустријске војске (који су сад подофицири) 33. године. Сви имају да полажу пријемни испит. — После две године успешног учења производе се за нареднике (Wachtmeister). Официрски испит полажу на 3½ године по ступању у школу. (MWBlatt)

ФИНСКА

Нови закон о војној обавези (рекрутовању), који је почео важити од 1. априла ове године, замењује пређашње законе од 1919. и 1922. године. Главне одредбе новог закона ове су:

Обвеза је општа, без изузетака. Војска се дели у два реда: актива са резервом и домобранство (lantvagn, које има три категорије). Служба у активи траје 12—15 месеца, у резерви 8 година у домобранству до 52. године старости, а за младиће од 17. до 20. године старости. Рекрути се увршћују у својој 20. години. Поновне вежбе се предузимају само у резерви до 63 дана трајања највише годишње.

Изузети су од редовне обвезе Лапонци из области језера Енара, а становници Аландског острва имају специјалну организацију, пошто према решењу Лиге народа уживају извесну аутономију; они могу бирати трупу или бити употребљени за обалску службу. — Медецинари свих врста служе 6 месеца и затим се преводе у домобранство. Остали студенти, чиновници и хранитељи, могу одложити обвезу до 3 године и у случају рата. Обвезници који са верских или других начелних разлога неће да употребе оружје, могу по нарочитој дозволи владе, бити позвани у војску као радници или на неборачке службе. Исто вреди и за лица без грађанског права. Неспособни за строј могу такође бити позвани на службе за које су способни.

Официри произлазе из Кадетске школе у Хелзигфорсу, која је општа за све родове војске и за морнарицу. По свршетку школе могу ступити у војску или вратити се у грађанство. У овом другом случају увршћују се у ред „ратних официра“ (управо: „официра за рат“), који могу бити унапређени само у рату (в. сниже рез. официре).

Курс Кадетске школе траје 2 године; аспиранти затим прелазе на 1 годину у специјалне школе родова и морнарице. Кандидати могу сами бирати специјалну школу, али у Коњичку и Артиљеријску могу бити примљени само ако су Кадетску школу

свршили бар са врло добрим успехом из предмета који се односе на ове родове.

Аспиранти који хоће да буду резервни официри, рекрутују се из редова матураната и имају да ступе у 2. годину Кадетске школе. По изласку из ње сматрају се као и „ратни официри“.

(Република Финска, образована 1918. године као независна држава, има 3.059.000 становника; Аландска острва (око 300) имају 25.000 становника Швеђана. Остало становништво је финско и лапонско, са нешто Руса и других племена из Русије.)

(Rev. Mil.Fr.)

ЈАПАН

Према информацијама које су стигле из Токија у Лондон, јапанска штампа узбудљиво пише о јачању поморског оружања Велике Британије на крајњем истоку. Она између осталог критикује стварање горостасне поморске базе у Сингапуру, које назива „новом оријентацијом британске поморске политике“. У исто време пребацује Великој Британији да се не прилагођава духу вашингтонског уговора и да у опште не схваћа осећаје Јапана према Енглеској.

На то је енглеска влада преко преставника компетентног одељења министарства морнарице убрзо дала изјаву у народном представништву, да кад би се у року до 20 година унапред могао предвидети ратни сукоб са Јапаном, Сингапур би одиста постао најстрашније утврђено место на целом свету, али да стварање и одржавање такве базе су више би скупо стало британско царство.

(France Mil.)

ОЦЕНЕ и ПРИКАЗИ

ВОЈВОДА ПЕТАР БОЈОВИЋ:

Одбрана Косова Поља 1915. године и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе

(Свршетак)

3. *Одбрана Качаничког и Кончулског теснаца са Скопском Црном Гором непосредно, а Косова Поља посредно.*

У другом одељку своје књиге, господин војвода је исцрпно и у свима потребним детаљима описао тридесетодневне мучне и непрекидне напоре, његове и његових трупа у одбрани Качаничког и Кончулског теснаца и Скопске Црне Горе непосредно, односно у посредној заштити Косова поља, — које је у нашим операцијама октобра 1915. године добио врло квелики управо пресудни значај, како са гледишта васпостављања везе са нашим савезницима у долини Вардар, тако и још више у погледу тежње непријатеља за овлађивањем Косовом, а у циљу спречавања нашег одступања једним још могућим правцем преко Албаније и Црне Горе.

Целокупан историјат овога питања, обзиром на општи развој догођаја у захтеву трупа Нове Области, садржи *три периода*: први је од 10-16. октобра, други од 16. октобра до 6. новембра и трећи период од 6-13. новембра, када је отпуштањем заповести за повлачење трупа Нове Области ка Скадру и Љешу, окончан рад на обезбеђењу одступнице наше војске преко Албаније и Црне Горе.

Период од 10-16. октобра карактерише се поглавито тежњом команданта трупа Нове области, поправљање мучног стања у коме се његове трупе налажаху и за безусловно одржавање у нашој власти линије положаја, који се протежу од југоисточног излаза из Качаничког теснаца преко Скопске Црне Горе на Кончулени теснац.

У времену заузимања Скопља од стране непријатеља, главна снага српске војске још се налазила на територији северне Србије, а њени одступни правци водили су право на Косово, које је на тај начин постало најдубљом њеном позадином. Код овакве ситуације, командант трупа Нове Области по паду Скопља сасвим је правилно ценио потребу и донео одлуку за

најупорнијом одбраном Качаничког теснаца, Кончунског теснаца и Скопске Црне Горе, стим да му ови теренски објекти послуже доцније и као ослонац за прелаз у напад, у циљу повраћања Скопља, чим му Врховна Команда буде ставила на расположење потребна ојачања.

У духу своје одлуке, командант Трупа Нове Области издао је наређење за распоред трупа којима је располагао и за предузимање свих осталих потребних мера за организацију упорне одбране на поменутој линији, но као што се то из ове књиге види, војвода Бојовић је сада још у самом почетку свога рада био начисто са тешкоћама, које су га очекивале у извођењу пројектоване одбране. Дугачак фронт, никаква материјална спрема, депримираност, поколебаност и растројство трупа— све је он то добро уочио, али ипак није падао у очајање, већ је куражно ишао у сусрет свима тим тегобама, одлучно решен да их својом контра-акцијом сузбија, ломи и одстрањује, — са уверењем, да ће на корист наше опште ствари успети да оствари своје намере. Колику је све делатност требало непрекидно развијати, у којим је све правцима и са коликом интензивношћу свакодневно радити, — па да се обезбеди само *први постављени циљ*: упорна одбрана Качаничког и Кончулског теснаца са Скопском Црном Гором, најлакше ће се видети из хронолошког регистра најкрупнијих и најважнијих догођаја са фронта Трупа Нових Области за време од 10-16. октобра.

Једанаестог октобра командант Вардарске дивизије I. позива известио је команданта Трупа Нове Области, да прелазе преко Скопске Црне Горе, није могао заузети, због малог броја и изнурености својих трупа, јер је располагао укупно са 1300 уморних и клонулих бораца. Командант Трупа Нове Области наређује му, да се одмах и безусловно организује бар одбрану Гиљана, а да у правцима прелаза преко Скопске Црне Горе упути јака извиђачка одељења ради констатовања стварнога стања.

Међутим, овакав извештај команданта Вардарске дивизије беше последица ненаређеног повлачења његових трупа, које је својим младушним и непромишљеним држањем изазвао командант I. батаљона XI. пука кадровског. Тај командант беше са батаљоном одређен да поседне и брани на Скопској Црној Гори прелаз Сефери, но у место тога, он је преко нић 10-11. октобра повукао у позадину и то не само свој батаљон, већ и пуковски штаб, што је пак изазвало: забуну, пометњу и повлачење и свих осталих делова Вардарске дивизије са целе линије Скопске Црне Горе и Кончулског теснаца на леву обалу Биначке реке. И да командант Вардарске дивизије није одмах предузео мере за враћање трупа на њихова места, овај немио догођај могао је имати и фаталне последице не само по трупе

Нове Области, већ и по целу нашу војску. Господин војвода је такође и са своје стране парирао дејство овог непријатног случаја: отпуштањем потребне наредбе свима јединицама из састава армије, личним одласком на лице места, обиласком свих трупа с једног крила положаја на друго и бодрећи јединице за одважно и предано вршење своје узвишене дужности у одбрани Отаџбине.

Готово у исто време, када се описани догођај одиграо на фронту Вардарске дивизије, непријатељ напада на сектор Брегалничке дивизије и то поглавито на сам улаз у Качанички теснац, — и 12 октобра до мрака успева да продре до пред Качаник. Наши пукови који су били са стране од теснаца одступили су без јачег притиска непријатељског хитно и у неред, па се тек на излазу из теснаца задржали. Командант Трупа Нове Области наређује команданту доивизије „да одмах и под својом личном одговорношћу поврати ред у својој дивизији и предузме све мере да поврати Качаник“. Сем тога, отпушта једну наредбу којом кори све старешине Брегалничке дивизије, о томе извештава и Врховну Команду, а сам лично обилази трупе, храбри војнике, опомиње и поучава официре и т. д.

Вредно је овде нотирати и остале главније напоре Команданта Трупа Нове Области за поправљање заиста страшног стања на његовом фронту и код његових трупа. Тако: у ово исто време предузео је мере да се у захвату његове армије исправе путеви, који беху у мизерном стању; затим, наредбама својим, скренуо је пажњу командантима и њиховим јединицама на потребу што веће и боље опрезе, чиме се једино бугарски препади могу да парирају, а са друге стране да се скруполозно треба старати о извршењу отпуштених наређења, која без тога немају никаквог значаја и вредности; најзад исто тако засебним наредбама констатовао је хрђаво одржавање реда по путовима, хрђаво одржавање веза у опште и хрђаво узајамно потпомагање, па је ради отклањања и тих врло незгодних и опасних појава дао потребна упуства.

Последице тог неуморног старања, свакодневног обиласка трупа и невероватно велике радиности команданта Трупа Нове Области, почеле су да се осећају већ 14. октобра, када је био у стању, да од оно мало трупа којима је располагао образује *армијску резерву* од једног пешадијског пука и једне батерије и исту одмах пласирао позади левога крила Брегалничке дивизије. Шеснајестог октобра војвода Бојовић ја са задовољством могао да констатује почетак повраћања реда и дисциплине и побољшавање моралног стања својих трупа, — а како су истог дана отпочели да пристижу делови Моравске дивизије I. позива, која му је нешто раније обећана као ојачање од стране Врховне Команде, то војвода сву своју бригу и старање почиње да

сасређује на припремање своје армије за што скорији почетак напада на непријатеља ради преотимања Скопља. Од овога дана, дакле, почиње други период акције команданта и трупа Нове Области за заштиту повлачења српске војске из северне Србије на Косово поље.

У ово време Брегалничка дивизија држала је положаје: Алијас-Качаник-Белиграце (у Качаничком теснацу,) а Вардарска дивизија држала источни излаз из Кончулског теснаца и прелаза на Скопској Црној Гори. Са Битољском Дивизијом, која је требала да штити Битољ, Гостивар и Тетово, Командант Трупа Нове Области врло је тешко одржавао везу (због губитка Скопља,) а о дејству Француза у долини Вардара око Бевђелије, није имао никаквих података нити се њихово дејство у опште осећало.

Међутим баш у ово исто време почиње се јављати живљи покрет међу Арнаутима (побуне њиховог становништва и чешћа појава качака,) а у току 17. и 18. октобра непријатељ напада јако на Брегалничку и на Вардарску дивизију и то уз добро организовано садејство својих комита и Арнаута Качака.

Командант Трупе Нове Области ангажује армијску резерву додељујући је Вардарској дивизији, као и Моравски коњички пук I. позива, који беше већ стигао у Урошевац, — али Вардарска дивизија ипак није успела да одржи источни излаз из Кончулског теснаца, већ су се њени делови повукли на њихове раније положаје (Дуплица—Биљача).

Ови догођаји, као и други непријатни и штетни запажени случајеви, побудили су команданта армије војводу Бојовића, да понова отпусти читав низ корисних упустава и потребних наредби. Тако: 1.) једном наредбом врло је јасно истакао познати тактички принцип, да се гоњење непријатеља не врши само ватром, већ и прилажењем у контра-напад, дакле гоњењем живом силом и то бар једним делом од снаге којом се располаже; 2.) Издао је нарочито упуство за предузимање мера у циљу угушивања нереди позади бојишта, недисциплинованих поступака од стране војника, а нарочито коморџија, што у последње време беше узело маха; 3.) Једном наредбом је скренуо старешинама нарочиту пажњу на потребу, да примљене усмене заповести од стране и војника и старешина понављају и памте; 4.) Најзад, једним циркуларом објавио је случај команданта 2. батаљона XII. пешад. пука II позива мајора Н. И., који је са батаљоном напустио поверени му положај, па одступио чак у Прешево (за 80 км. у назад,) позивајући све офицере своје команде, да се клоне оваквих и сличних жалосних примера, који бацају рђаву сенку на наше оружје.

Двадесетог октобра беше завршено прикупљање Моравске дивизије I. позива јужно од Приштине, а сутра дан, т. ј. 21. октобра војвода Бојовић је обишао све јединице исте дивизије и издао наређење за њен распоред у непосредној близини од Вардарске дивизије, у припремни положај за напад на линију; *Сефери-Мучибаба-Кота тог*. Међутим, овај распоред не беше још ни извршен, а непријатељ предузе снажан напад 22. ог. у зору на десно крило Брегалничке и на фронт Вардарске дивизије, успе при томе да потисне Вардарску дивизију на леву обалу Биначке Мораве.

Из целокупног, пак, развоја догођаја у старим границама Србије, као и поводом све јачег непријатељског притиска на његовом фронту, војвода Бојовић беше закључио: да смо ми у истини дефинитивно сами себи остављени, да је према томе значај сектора који својом трупама држао из дана у дан све већи, — и најзад да је наш једини спас у томе, да што пре повратимо везу са савезницима у долини Вардара, јер ако се у томе не буде успело, остаће нам : или одступање преко Албаније и Црне Горе, или капитулација на Косову, пошто трећег решења није било. У духу ових закључака, командант је известио Врховну Команду о својој намери за предузимање офанзиве ради освајања Скопља и ради даље акције за васпостављање везе са савезницима, али како му је за ову целъ била потребна јача снага, молио је, да му се што пре стави на расположење Дунавска дивизија II. позива, која му је већ била обећана. Овај извештај команданта Трупа Нове Области завршавао се интересантним обавештењем, да Бугари убијају све наше заробљене и рањене војнике, који су из Србије старих граница, а да оне из Старе Србије и Маћедоније поштеђују тог зверства.

24. октобра непријатељ је предузео снажан напад на фронт Моравске и Вардарске дивизије, I позива и у томе није успео, али с друге стране ни наше трупе, и мимо наређења и настојавања војводе Бојовића, нису могле прећи у контра-напад. Исто је се то поновило и сутрадан 25. октобра, те обзиром на своје последње опажање о губљењу чврстине и способности наших трупа за озбиљнија предузећа као и обзиром на ситуацију у границама северне Србије, која се у то време карактерисала сталним и концентричним потискивањем наше војске ка Западној, Великој и Јужној Морави, - Командант Трупа Нове Области шаље Врховној Команди исцрпну представку и скреће пажњу на деликатан положај, који његова армија има у одбрани Качаничког и Кончулског теснаца и Скопске Црне Горе, разуме се у односу на одступање наше главне снаге на Косову, — па у закључку по други пут моли, да му се ради појачања ставе на расположење још две дивизије, које би употребио за одбијање

непријатељског напада, а одмах по том и за освајање Скопља, и отварање везе са савезничким трупима у долини Вардара.

26. октобр војвода Бојовић је наредио напад на непријатеља Моравском и Вардарском дивизијом, али са тим нападом не постиже готово никакав успех, а војвода долази до уверења, да непријатељ из дана у дан добија не само ојачања већ и поуздања, сигурности и чврстине у својој акцији. Исто тако константована је тежња нептријатеља за обилазак лревог крила и бока Вардарске дивизије, те се због свега тога војвода још истог дана обраћа Врховној Команди молбом: *да II. Армија заузме положаје „Китку“ и „Белу главу“ и да се о даљем свом раду наслања на левокрилну дивизију из састава трупа Нове Области.*

Карактеристично је да су у ово време сви команданти наших армија добили писмено овлашћење Врховне Команде, да имају *пуну слободу* у избору средстава за повраћање духа и дисциплине код својих трупа, — а у исто време и једно врло оптимистичко обавештење о општој ситуацији. Ваљда из разлога, што су последњи дани месеца октобра били дани нешто интензивнијег превозења француских и енглеских трупа и њиховог материјала до Струмице, Демир капије и Ђевђелије (пуштено је по 8-10 возова за 24 часа), наша Врховна Команда је ценила, да је близу тренутак када ће нам савезници са довољно снага притећи у помоћ и изазвати преокрет у ситуацији. У томе извештају наводи се: *„Шиљање савезничких трупа преко Солуна у Криволак врши се највећом журбом и у најкраћем времену отпочеће одлучна акција“*..... *„Али Акција Француза већ је отпочела и Бугари су очистили десну обалу Вардара. Руси ће такође отпочети акцију првих дана месеца новембра“*..... Ако на овоме месту створимо себи слику стварног распореда и стања главне снаге наше војске, у времену писања овог извештаја (управо 26. октобра 1915. године) и ако не изгубимо из вида податак, којим је наша Врховна команда морала располагати, има да француско-енгласка армија, која је у то време преко Солуна пребацивана у најнужнију област Србије *имала у своме саставу свега шест слабих и непотпуних дивизија*, морамо се заиста са чуђењем запитати: сме ли се веровати, да су нас у најкритичнијим часовима борбе са непријатељем наши велики савезници могли обмањивати; да ли је могуће да наша обавештајна служба није била у стању благовремено то да оцени и чиме се у опште може објаснити веровање наше Врховне Команде у оно у шта се није могло веровати?!

29. октобар командант Трупа Нове Области шаље Врховној Команди по нарочитом куриру представку, којом још једном могли за ојачање (комбиновани одред, који му беше додељен имао је свега 2000 пушака, а сем тога није могао доћи у састав трупа Нове Области пре 1, новембра), те како би могао што пре да

предузме снажан напад на непријатеља у циљу освајања Качаничког и Кончулског теснаца са Скопском Црном Гором, а одмах по том да освоји Скопље и Куманово, другим речима да отвори пут за брзу везу са французима, који су отпочели операције уз Вардар. У овој исцрпној и документованој представи господин војвода је врло рељефно истакао значај што бржег пренашања тежишта операција на Косовско војиште, — те како нас непријатељ не би својим обручем прикљештио и на Албанију набацио.

На ову представку Врховна је Команда одговорила под 31. октобром и то овако:

„Команданту Трупа Нове Области.

Врховна Команда стално води рачуна о целокупној ситуацији на ратишту. План повлачења целокупне наше војске, који је до сад у брзом извођењу има за циљ, да се на Косово прикупи што пре сва наша оперативна снага, те ће се и тежиште наших операција на овај начин убрзо пренети на Косовско војиште. Тада се мора настати, да се отвори комуникација са Солуном и да се добије веза и наслон на наше савезнике.

Команданту је била упућена Дунавска дивизија II. позива, али она је се морала задржати због незгодне ситуације, у коју је била запала I. Армија, пре њенога пребацивања на десну обалу Западне Мораве код Краљева и код самога Краљева.

Тако исто била је упућена и Моравска дивизија II. позива да избије на Китку и ту да се стави Вама на расположење, али врло незгодна ситуација у коју је била запала II. Армија код Лесковца, ово апсолутно није дозволила, већ је командант II. армије морао задржати још неко време Моравску дивизију II. позива, докле не успе, да установи ред код својих трупа и да се борбом пребаци на правац Лебане-Медвеђа-Приштина. Чим овај задатак буде решио, Моравска дивизија II. позива упутиће се ка Гиљану и ставиће се на расположење томе команданту, а дотле се морате задовољити Комбинованим одредом, кога Ви већ диригујете на жељено место.

Као што се из овога види и Врховна Команда тежи да тежиште операција постепено пренесе на Косовско војиште, само ово не може да изведе брзо због планинско земљишта, рђавих комуникација и врло тешке и споре евакуације хране и муниције у позадину“.

Расматрајући овај одговор Врховне Команде, војвода Божовић је у својој књизи сасвим оправдано и умесно констатовао, да је Врховна Команда заиста делила у потпуности његово мишљење о питању пренашања тежишта операција на Косовско војиште и долажење у везу са савезницима у долини Вардара, — али да је зато било знатне разлике у схватању времена извођења свега овога, јер док је он као командант Трупа Нове Области

осећао, па према томе и предлагао и молио, да се ова пројектована и тако потребна операција изведе *благовремено*, дакле, што је могуће раније, — дотле је Врховна Команда исто значајно питање одлагала за последњи моменат; непрекидно верујући у долазак довољне савезничке помоћи, она је покушавала да брани сваку стопу северне Србије, а такав рад нас је одвео *савршеном пропуштању момента за продор непријатељског фронта у правцу Солуна*. У осталом догођаји су се потврдили, да је војвода Бојовић био у праву, да је дакле његово гледиште било и правилније и целисходније, јер у времену када се је наша главна снага оперативне војске прикупила на Косову, било је, по све доцкан и мислити на пролом непријатељског фронта у правцу Солуна; непријатељски обруч беше већ и сувише јако притегнут око наших трупа, које у то доба беху у најгорој ситуацији која се у опште може замислити.

Због свакодневних борби и одступања из своје земље с једне стране, а веома рђавог снабдевања с друге стране, беше наступило не само невероватно велики умор и апатичност према борби већ у опште такво стање да се какав озбиљнији задатак нападакога карактера са таквом војском апсолутно није могао да изведе. Очеvidно је дакле, да наша Врховна Команда није могла предвидети, да се по прикупљању наше главне снаге оперативне војске на Косову, неће моћи ни мислити на пробијање непријатељског фронта и да ће још због тога остати свега два излаза из несрећне ситуације у коју је наша војска запала: или да капитулира, или да се прихвате мучног одступања преко Албаније и југо-источног дела Црне Горе. Ово последње решење било је и часније зло, те је срећа наша, што је од надлежних оно изабрано и усвојено.

*

Првога новембра непријатељ је снажно напао на фронт Моравске и Вардарске дивизије I. позива и потиснуо њихове предње делове, а сутрадан је наставио напад захтевајући при томе и Брегалничку дивизију; Моравска и Вардарска су попустиле и непријатељ заузео Гиљане, а како Комбиновани одред још не беше стигао у састав трупа Нове Области и на своје место војвода Бојовић је наредио: да се поседне и брани позадна линија: *Ново брдо кота 1190 на планини Жеговцу*; Врховну Команду је, пак, о свему известио и молио да му се што пре упути обећана Моравска дивизија II. позива, а штаб своје Команде преместио је у Липљам.

Врховна Команда осећајући већ и сама сву критичност положаја наше главне снаге, наређује да се команданту Трупа Нове Области ставе одмах на расположење:

Моравска дивизија II. позива.

Комбинована дивизија,

Крајински одред и

Коњичка дивизија ..Али као што ће се то одмах видети, *ова мера беше јако задоцњена па према томе и узалудна*. 3. и 4. новембра непријатељ је напао Брегалничку и Моравску дивизију и Вардарску дивизију I. позива и његови напади били су одбијени, али зато комбиновани одред није успео у наређеном нападу на Ново Брдо. Петог новембра Врховна Команда одузима из састава Трупа Нове Области Брегалничку и Комбиновану дивизију и даје их Тимочкој војсци, — а војвода Бојовић наређује напад у циљу повраћања изгубљеног Гиљана. Напад је вршен у току 5. и 6. новембра, али и поред свег настојавања команданта и старешина у опште, није било никаквог стварног успеха. Због јаког непријатељског отпора, који је из дана у дан бивао приметно јачим, због изнурености поколебаности наших трупа, најзад због отежаног снабдевања муницијом и другим потребама наступио је још већи поремећај у реду и дисциплини, војници су потпуно изгубили самопоуздање и веру у победу, и не само да се нису упорно борили, већ се свакодневно предавали непријатељу у великим групама.

Војвода је 6. новембра провео на положају код Лабљана, — и чувши топовске пуцње у правцу Новог Пазара, Преполца и Прапаштице, као и са целог фронта његове армије — био је начисто са ситуацијом. Био је убеђен, да је то напад непријатеља на целоме фронту наше војске, па му се јасно оцртала и раније предвиђена катастрофа на Косову пољу, јер нам заиста ништа више није остајало, — него мученичко одступање преко дивље Албаније и дела кршевите Црне Горе. Није никакво чудо, што се описујући тај тренутак после скоро пет година, војвода Бојовић и по други пут убзудио од патриотског бола, којим је 6. новембра 1915. године код Лабљана био притиснут и обузет. Кратак опис овог заиста тешког војводиног осећања за остављеном породицом и изгубљеном Отаџбином пун је нежности, туге и узвишености, па га с тога овде износимо у целини. Војвода наводи: *„Срце ми се стегло, а душа заплакала за изгубљеном милом домовином и заробљеном својом породицом, проклињући судбу, зашто ја ово да преживим!? Па и сада, када пишем ове редове, 2. јануара 1920. године у Новом Саду, као командант препорођене победоносне I. Армије, која се ненадмашном издржљивошћу и храброшћу, после пролома Солунског фронта, уништавајући непријатеља, где год их стиже, прелете Македонију, прекрили и ослободи целу Србију, преброди Саву и Дунав и ослободи Војводину, Славонију и Хрватску; — и сада сећајући се тога судбоносног тренутка, не могу да задржим сузе у очима и не знам дали су то тадашње сузе туге и жалости или садање сузе радости, или помешане и једне и друге!*

Оних критичних дана долазио је мени на положај код Лабљена Његово Величанство Краљ Петар. Али све је било доцкан и узалуд, стање се није могло поправити ни поред свега лепог утицаја, који је чинило Његово присуство на трупе у опште“...

Како је војвода Бојовић код Лабљана помислио, тако је у ствари и било, јер је непријатељ 6. новембра прешао и снажан и припремама напад на целома фронту Трупа Нове Области и II. Армије, и још истога дана успео да целу II. армију и Моравску дивизију II. позива (из састава Команде Нове Области) потисне са дотадањих њихових положаја. Спаса није више било; жеље и тежње за прелазом у напад у циљу освајања Скопља и пробоја непријатељског фронта ради долажења у везу са енглеско-француском армијом у долини Вардара, дефинитивно су скрхане, а у зачетку је развоја последњи период акције команданта и Трупа Нове Области, коју карактеришу: сталне борбе, свакодневне коректуре у распореду и постепено повлачење у назад, — све у циљу добијања још оно мало потребног времена за организацију одступања главне снаге наше војске преко Албаније и Црне Горе.

Врховна Команда је благовремено (7. новембра) наредила, да се возови, који нису више одговарали бројноме стању војске редуцирају и одмах по том, да се повуку, дубље у позадину, ради олакшања рада трупних јединица на отешњеном бојишту.

Обзиром пак, на опште стање на ратишту Врховна Команда већ 11. новембра одређује дефинитивно правце одступања возова појединих армија, до морске обале, а 12. новембра отпушта своју директиву, с којом се у детаљу регулисано одступање целокупне наше војске преко Албаније и Црне Горе на линију Драч-Скадар, где се наша војска „има да реорганизује, снабде храном, оделом, обућом, оружјем и муницијом, као свима осталим материјалним потребама“, — како се то у овој директиви наводи.

Командант Трупа Нове Области регулисао је својим заповестима како припремне, тако и извршне радње наређеног одступања, које је код његове армије отпочело 14. новембра, а извршено правцима: Ђаковица—Везиров Мост и Призрен—Љум—Кула—Спас—Флети—Пука ка Скадру и Љешу и то без јачег узнемиравања од стране непријатеља.

4. Преглед на целокупну одбрану Косова Поља.

На крају своје књиге војвода Бојовић је бацио један кратак поглед на целокупну одбрану Косова Поља, т. ј. на укупност рада његовог и његових трупа у спречавању Бугара, месеца октобра и новембра 1915. године, да не продру на Косово Поље, позади леђа целокупне Српске војске.

У овом завршном излагању господин војвода је извео неколико тачних закључака, а који резултирају из стварног његовог рада у напред описаним операцијама. Тако:

При упућивању на дужност команданта Трупа Нове Области Врховна Команда није му ни једном једином речју, ни усмено ни писмено, нагласила важност и значај одбране Косова Поља, у односу на целокупно наше ратиште, а у вези са савезницима, нити је пак доцније у току рада давала подробније податке ради оријентације у општој ситуацији нашој и наших савезника. Према томе, све што је војвода Бојовић предузимао, *радио је по своме нахођењу и по својој сопственој увиђавности*. Потврду овог закључка није тешко наћи; треба само у памети прелистати све што је у томе смислу напред речено, треба се само сетити: колико је и каквих трупа војвода затекао у повереној му армији и какве је све представке морао свакодневно писати, да би Врховну Команду убедио, да се са слабим, премореним, растројеним, а при том непотпуно формираним и рђаво наоружаним трупама, не могу да огарантују деликатни задаци, који се обзиром на положај његове армије, у односу на главну снагу наше војске сами собом намећу.

У другом закључку, војвода Бојовић такође правилно утврђује, да нам је преко Солуна могла на време доћи савезничка помоћ, да је само било више увиђавности и добре воље на страни савезника. У питање, пак, *ко је био позван да цени и зашто није благовремено констатовано: може ли нам, када и са које стране стићи потребна и стално обећавана савезничка војничка помоћ*, господин војвода није хтео да улази. Али, да је ово питање и деликатно и врло значајно, свакако нико неће спорити па с тога, и налазимо, да је крајње време за почетак његовог претресања од стране војних лица, политичара и дипломата, који су у своје време положајем и дужношћу својом били позвани да о њему мисле и на њему раде.

На трећем месту писац Одбране Косова Поља концизно и разложно истиче значај Скопске Црне Горе са Качаничким и Кончулским теснацем, како у односу на спречавање непријатељских напада, којима је циљ пресецање последње наше одступнице и принуђавање српске војске на потпуну капитулацију, исто тако и у погледу евентуалног нашег ослањања на ове теренске објекте, при прелазу у напад, ради добивања везе са француско-енглеском армијом у долини Вардара, *а у чему и беше наш једини спас*. Из предњег нашег разлагања види се, шта је све војвода Бојовић предузимао, да би Врховној Команди показао потребу за што бржим пренашањем тежишта операција на Косовско војиште, у циљу пробијања непријатељског фронта и долажење у везу са савезницима у долини Вардара. Овај циљ, на који је војвода Бојовић благовремено указао и са

којим се и Врховна Команда слагала, — није могао бити постигнут због тога што је Врховна Команда до последњег тренутка била обузета веровањем у долазак савезничке помоћи и покушавала одбрану сваке стопе северне Србије од знатно надмоћнијег непријатеља који је концентрично продирео са севера, запада и истока, — а због свега тога, није могла одвојити потребно појачање трупама Нове Области за предузимање замишљеног напада, који је могао успети и бити спасоносан у времену када га је војвода Бојовић предлагао. Напред смо видели да је другог новембра Врховна Команда ставила Команданту Трупа Нове Области на расположење: један здружени одред, две пешадијске и једну коњичку дивизију, али је тај пројектовани, неминовни потребни и спасоносни напад био је већ завршно неостварљив и немогућ.

Најзад, на самом завршетку своје књиге, господин војвода умесно примећује, да је акција његова и његових трупа, због горе описаног држања и рада Врховне Команде, сведена на успешно спречавање непријатеља у продирању на Косово Поље и обезбеђењу једине одступнице наше војске преко Албаније и Црне Горе. Да је, пак, и овај успех био од огромнога значаја по развој слеђујућих ратних догођаја на Балкану, па према томе и по судбину нашега народа у опште, није тешко увидети, те сматрамо да се командант и трупе Нове Области могу са правом овим успехом да поносе, без обзира на то, што тај успех није везан за неке пријатне успомене, за звучне и блиставе победе, за сјајну и ратну славу наше војске.

Једна само примедба. Писац Одбране Косова Поља очевидно је пребацио, кад у својој завршној речи на једноме месту вели: *8. новембра навршило се било месец дана од кадо сам примио команду над трупама Нове Области, у којима с почетка, на жалост почев од ђенерала па до редова, с незнатним изузетком нико ни о чему другом није мислио, него о одступању и уклањању испред непријатеља за спас свога беднога живота*)*... Нека нас господин војвода извини, али ми се не можемо да сложимо са овим његовим мишљењем; — напротив сматрамо, да он и поред свег неуморног свог залагања, највећег напрезања и најинтензивнијег командантског делања, које је ван сваке сумње у описаним операцијама бриљантно свакодневно документовао, — не би могао да успе, да је свако од реда, из његове команде од ђенерала до редова, мислио само и искључиво на спасавање свога живота... Изузетака је дакле морало бити, и то у врло знатноме броју, јер се једино тако и може објаснити крајњи успех у описаним операцијама, успех за који смо дужни признања и благодарности како команданту трупа Нове Области

*) Курзив је наш.

војводи Бојовићу, исто тако и сенима тамо палих хероја, ратним богаљима и свима још живим храбрим борцима из тих операција, тим живим сведоцима невероватно тешких дана и изузетно мучних борби око Скопске Црне Горе, Качаничког и Кончулског теснаца.

*

Напред смо већ видели, да је *циљ* књиге Одбрана Косова Поља од војводе Бојовића управо *одбрана* господина војводе од извесних лица, који тајно али систематски протурају мишљење, да је за пад Скопља, за одсецање српске војске од савезника код Солуна и за забацивање наше војске на Албанију и Црну Гору, *крив војвода Бојовић!*... Да је тај постављени циљ господин војвода заиста у потпуности постигао, дужност нам је да на завршетку овог нашег приказа констатујемо, уз напомену да ради доказивања истога питања не треба овде трошити ни једне више речи, јер је објављеним аргументима и верним описом свих, па чак и најмањих догођаја, од 8. октобра када је војвода Бојовић примио команду над трупама Нове Области, па све до 13. новембра када је издао заповест за повлачење своје армије кроз Албанију, *апсолутно и несумљиво утврђено да је пуштени глас о кривици војводе Бојовића за наведене догођаје: лаж, глупост и бесмислица.*

Још нешто. Пружајући потребан материјал за разголићавање тих недостојних измишљотина, господин војвода Бојовић морао нам је и ненамерно указати на непобитне доказе: његовог смишљеног и умешног командовања, ретке иницијативе и ванредне агилности од првог до последњег дана командовања трупама Нове Области, а чему се у многome и има благодарити за постигнуте резултате у обезбеђењу једине одступнице српске војске и спасавању исте од капитулације на Косову Пољу.

Најзад сматрамо за своју дужност и то да поменемо, да је књига војводе Бојовића драгоцено историјско градиво из несретне 1915. године. Она пружа скоро све заповести, наредбе и извештаје команданта Трупа Нове Области, затим неколико директива и инструкција Врховне Команде и најзад читав низ личних запажања и опаски писца књиге, без којих се заиста не може да схвати она мучна и замршена ситуација у којој се трупе Нове Области налажаху, као и тежина онога времена у опште узев.

На основи свега изложеног налазимо, да је књига Одбрана Косова Поља од војводе Бојовића успела, да заслужује препоруку и да је треба да имају сви и учасници и неучасници у нашем последњем рату, који се за радове ове врсте интересују.

Бенералштабни пуковник,

Светислав Т. Милосављевић

ПЕШАДИЈСКИ ПОТСЕТНИК

Саставио пуковник Драгољуб М. Динић. Треће издање. Крагујевац 1923. год. Нова штампарија „Шумадија“ А. Јовановића. Цена: официрско издање 20.— дин.; популарно подофицирско издање 15.— дин.; величина књиге 24 штампана табака џепног формата.

*

Око половине прошлог века стране војске увиделе су и осетиле неизоставну потребу за „ручном књигом“ (или „потсетником“ или „џепном књигом“) посебице за официре сваког рода војске. Овакве књиге, које се и у данашњици појављују, познате су у француској војној књижевности као: „Aide—memoire“ и „Manuel“, а у немачкој и аустријској војној књижевности као: „Handbuch“ и „Taschenbuch“. Али око половине прошлог века, наша војска беше тек у зачетку, те је имала да поставља своје темеље, па се зато у њој овакве књиге нису ни могле појавити. Тек око осамдесет петих година прошлога века појављује се и у нашој војсци први пут књига овакве врсте под насловом: „Ручна књига за инжињерске официре“ и то не у једној, већ у неколико свезака. После ове прве појаве „Ручне књиге“, јављају се књиге овакве врсте у нашој војсци за официре посебице сваког рода војске, под називом или „Ручна књига“ или „Потсетник“. Корисност и потребитост књиге овакве врсте за нашу војску толико је јасна и по себи тако разумљива, да је она потпуно оправдана, те нам за овакво тврђење није потребно никакво објашњавање.

*

Ми хоћемо да прикажемо треће издање „Пешадијског потсетника“. У њега је писац унео одредбе наших најновијих службених правила и прописа, као и искуство из минулих ратова, које активни и резервни пешадијски официр треба да зна. По свом садржакју овај Потсетник има девет делова. Први део: мирнодобски службеник; други део: администрација; трећи део: крокирање; четврти део: подела, састав и ратна спрема пешадије; шести део: наоружање и гађање пешадије; седми део: решавање тактичких задатака; осми део: ратна служба пешадије и девети део: борба пешадије. Првих осам делова потсетника писац је потпуно завршио, а за IX део: борба пешадије писац на крају објашњава, да није састављен по званичним податцима и да према томе није завршен. Пошто се до дана штампања овог Потсетника нису појавила наша нова Пешадијска егзерцирна правила, те је пуковник г. Динић „Борбу пешадије“ израдио по предавањима у Пешадијској школи гађања, по инструкцијама из наше Пешадијске инспекције, као и на основу француског и немачког пешадијског правила. За то је писац на крају књиге оправдано

напоменуо, да ће по појави наших званичних Пешадијских егзецирних правила следовати један прилог као IX. део његовог Потсетника.

Пешадијски потсетник обухватио је у главном све оно што је неизоставно потребно да обухвати један Потсетник активног и резервног пешадијског официра, како за употребу потсетника у миру тако и у рату. Ако се само помисли, да ће у нашој „Резервној војсци“ у евентуалном будућем рату командовати великим бројем пешадијских чета наши резервни пешадијски официри, тек онда ће се лако и брзо схватити велика корист од употребе баш у рату овог Пешадијског потсетника, у коме ће наши резервни пешадијски официри наћи све оно, што им је неминовно потребно.

Сматрамо, да је сва садржина „Пешадијског потсетника“ у главним и општим цртама добро састављена и да ће он за то моћи потпуно задовољити потребу, за коју је намењен.

Из ове књиге нарочито истичемо одељке, који заслужују особиту пажњу читаоца:

1. Из VI. дела одељак:

а.) „Дејство ватреног оружја и средства, да сегубитци смање“, у коме пуковник г. Динић у кратко расправља постављено питање обзиром на дејство артилеријске ватре против пешадије, и

б.) Одељак: „Важнији податци нашег артилеријског наоружања“, — у коме је писац изложио само оне податке, које треба да зна сваки пешадијски официр, Познавање ових података може корисно послужити нарочито пешадијским капетанима I. класе — кандидатима за полагање мајорског испита, (при студирању предмета: „Наоружање војсака“).

2. Део VII: „Решавање тактичких задатака“. У овом делу пуковник г. Динић је изложио кратак упут, како треба ценити ситуацију; на основу те оцене, какву одлуку треба доносити; по донетој одлуци какав план рада треба саставити, а потом коју заповест треба издати и како је извршити. Осим тога писац је унео неколико тактичких задатака за решавање са трупом и неколико задатака за решавање без трупе, али на земљишту, — и то обе врсте задатака на земљишту око Крагујевца. Овим се делом могу нарочито врло добро користити и активни и резервни пешадијски поручници — кандидати за полагање капетанског испита, а тако исто и командири чета.

*

Препоручујући топло овај Пешадијски потсетник, који је пуковник г. Динић, као *пешак*, *посветио пешаку*, можемо казати да му је успело да са њим у нашој сиромашној поратној војној књижевности ове врсте попуни један осетан недостатак.

Милош Ђ. Станковић
пуковник

ЂЕНЕРАЛ ПАВЛЕ БОШКОВИЋ

— Посмртни говор —

Тужни скупе,

Дошли смо да одамо последњу почаст нашем старијем другу и наставнику испраћајући га његовој вечној кући. Но пре него мајка земља покрије за вечита времена његове остатке, при последњем нашем изговору речи: пођи са Богом, нека ми је слободно да у име српске војске, чији је угледан члан био ђенерал Павле Бошковић, као и у име Војне Академије у којој је он био дугогодишњи наставник и једно време њен Управитељ, велим нека ми је дозвољено да вас укратко подсетим на рад и заслуге овог у истини скромног, вредног, ваљаног и доброг човека. Желим да пред овим тужним скупом манифестујем благодарност коју српска војска дугује ђенералу

Павлу Бошковићу за његов плодан искрен и поштен рад у њој за дуго време службе на разноврсним положајима великог поверења, војске са којом је он активно суделовао у четири рата и којој је он користио колико је најбоље могао и умео.

После ратова за ослобођење 1876-7-8 године, који су вођени са народном војском у најпотпунијем смислу те речи, није се измакло из вида ондашњим нашим школованијим и интелегентнијим и официрима, на основу искустава стеченим у тим ратовима, да такав квалитет српске војске неће моћи одговорити циљевима српске народне политике: ослобођења и уједињења и остале српске браће још заостале у разним крајевима под туђим господством.

У друштву тих наших заслужних официра, који су неминовно радили на коренитој реорганизацији српске војске, не би ли је успособили да што потпуније и сигурније одговори својим циљевима када дође време њене употребе, онда млади капетан Павле Бошковић заузима видно место својим радом, својом солидном спремом, добијеној не само у нашој Војној Академији него и школовањем у Немачкој, као и својом интелигенцијом.

На овоме послу он је сарађивао и из раније са мајором Михајлом Илићем јаворским јунаком и са Чувеним капетаном Укропином. Али, интензиван рад од почет је тек после ратова 1876-7-8 године. У друштву Јована Мишковића, Јована Петровића, Мих. Срећковића, Станоја Стокића, Павла Јуришића-Штурма, Божидара Јанковића и других тадањих наших најодличнијих официра ђенерал Павле Бошковић најактивније је суделовао. Ови људи уложили су у овај посао сво своје биће, јер су имали да савладају скоро непребродне тешкоће, али су најзад успели да ондашњу малену српску војску реорганизују на потпуно савременој основи и да је уздигну на степен најмодернијих европских војсака. Као главни резултати рада ових људи истичу се: Закон о преустројству Војне Академије од 1879 године и закон о устројству војске од 1883 године. Овим последњим законом пење се српска војска од само 10 батаљона прво на 15 пешадијских пукова, да се убрзо са (формирањем 5 нових гардијских пукова попне на 20 пукова пешадије. Разуме се, да је се ово повећање односило и на друге родове оружја: коњицу, артилерију и инжињерију.

Данашњој нашој генерацији, данашњем нашем млађем официрском кору, овај корак унапред не представља ништа особито и нарочито, јер се не могу унети у погодбе оног времена када је се овај посао радио, те не могу ни довољно тачно разумети све тешкоће које су се имале савладати. Довољно је да их подсетим, да је доба овог рада падало непосредно после нашег трогодишњег рата, када је малена Књажевина Србија

била исцрпна и малаксала, нарочито у финансијском погледу, и када је било врло тешко да се нађу нова материјална средства за оснивање корисних идеја ове заслужне групе наших официра. Па ипак су ови наши старији другови, чија нам је успомена драга и света, све то савладали и створили солидну основицу да српски народ преко своје војске, изјави ону легендарну виталност у остварању своје заветне мисли, којој су се жилавости и упорности дивили како наши пријатељи, тако и непријатељи. Ако се упустимо дубље да испитујемо рад ових наших старијих заслужних другова уочићемо, да је једна од најглавнијих функција била за онда у рукама младог мајора Павла Бошковића тадашњег главног сарадника началника Економног одељења Министарства Војног, који је имао да створи материјалну могућност да се рад његов и његових другова и реализује. И он је то створио, и он је посао омогућио.

Али, заслуге ђенерала Павла Бошковића за српску војску нису само ове. Као што је познато он је био и наставник Војне Академије, како је у некадашњи Артилерској школи тако и на вишој школи новоустројне Војне Академије, кроз његове наставнике руке прошле су многе генерације.

Као хонорарни и редован професор он је провео у Војној Академији, овој нашој свима нами драгој Alma mater, од 22 августа 1879 године са малим краткорочним прекидима све до 27 августа 1898 године, а када је 14 јула 1900 године унапређен у чин ђенерала и постављен за Управитеља Војне Академије он је понова заузео своју катедру од 5 октобра исте године и достојно је репрезентовао, све до његовог стављања у покој.

У последњим ратовима — балканском и светском — није учествовао. Њега су заменила његова два сина Милутин и Боривоје који су јуначки погинули и своје младе животе положили у темељ ове наше данашње моћне и уједињене државе. Смрћу ова два своја сокола саломљена су крила оца ђенерала Бошковића. И ако је се, као стари официр, поносио јунаштвом њиховим ђенерал Бошковић је био душевно депримиран, па доцније и физички, док најзад полако и смрт није по њега дошла.

Као што видите ђенерал Павле Бошковић дао је све што је могао дати својој земљи, он је извршио своју дужност према своме народу и према војсци којој је одано служио. Извршићемо и ми нашу дужност када му на последњем растанку речемо искрено: хвала ти ђенерале Павле Бошковићу. Нека се млађи нараштаји, угледају на твој рад.

Вечан ти помен!

Слава ти!

Ђенерал,

Милив. Ј. Николајевић

† ЧЕДОМИР ПЕТРИЋЕВИЋ,

Артилеријски Мајор

Рођен 1884 године, у селу Поскурицама, округа Крагујевачког, у скромној сељачкој кући, покојни Чедомир је имао све врлине једног Шумадинца.

По завршеном шестом разреду гимназије у Крагујевцу, ступио је у војну Академију 1902. године са 35. класом, где је још првих дана стекао симпатију својих другова због свог увек ведрога расположења и питомог понашања. Прилежан и марљив, а обдарен природном бистрином покојни Чедомир убрзо задобива симпатије и поверење својих професора и претпостављених и Нижу Школу Војне Академије свршава са одличним успехом као 4. у рангу.

Постав 1906. године артилерски потпоручник, буде одређен за водника Моравског артилеријског пука, у коме је остао све до ступања у Вишу Школу Војне Академије 1910. године. Четири године његовог службовања у том пуку оставиле су неизгладиве успомене, јер је својим тактом, дружељубљем и очинским поступањем према млађима, био стекао симпатије старешина и другова, а љубав и уважења својих потчињених.

На Вишој Школи Војне Академије, покојни Чедомир је још једаред потврдио своје лепе особине запажене за време његове службе у трупи: У школи увек међу најбољима, у приватном животу најомиљенији друг. Некадашњим посетиоцима Београдског Офицерског Дома оз 1910., 11. и 12. године, још је увек у памети ведра, насмејана и увек природна појава Чедина и оно весело расположење, што га је стварао његов здрав и сваком пријатан хумор.

Рат 1912. године затекао га је као свршеног слушаоца Више Школе Војне Академије, те га због тога одредише у штаб Моравске Самосталне Бригаде. Са том бригадом прошао је покојни Чедомир целу Стару Србију и Македонију од границе до Елбасана, увек неуморан на послу.

По свршеном Балканском рату 1913. године., буде распоређен за водника у Дунавском Артилеријском пуку, а баш пред почетак светског рата за ађутанта Команде целокупне жандармерије. И ма да је у организацији одбране Београда, одмах по објави рата, узео видног учешћа са Жандармеријом Београдског гарнизона, покојни Чедомир је непрестано тражио батерију, коју напослетку доби опет у Дунавском артилеријском пуку.

Тек сад, као командир батерије, он је показао, да су све наде у њега полагане, биле потпуно оправдане. У крвавим борбама на Мачковом Камену и при нашем повлачењу и поновном насту-

пању с јесени 1914 године, Чедомирова батерија је била једна од оних, које је највише јаде задавала ђесаровој Армији.

Операције катастрофалне 1915. године, затекле су га на дунавској обали код Смедерева. Одатле, па све до арбанских гудура, покојни Чедомир је био стално уз своју батерију. И тада, када су и најотпорнији духови почели малаксавати и очајавати, њега није напуштао урођени му оптимизам.

При преформирању наше војске на Крфу, он понова доби своју батерију и већ крајем јула 1916. године беше на положају на Солунском фронту.

Шестог августа 1916. године Бугари изненада нападоше са много јачом снагом на Дунавску дивизију.

Борбе су биле очајне, али под притиском много јачег непријатеља, дивизија се је морала повлачити. И 9. августа приликом бирања новог положаја за батерију, једна непријатељска граната учини крај драгоценом животу Чедином.

Мили и незаборављени Чедо, када се на скромном сеоском гробљу Твог родног места припале воштанице и уз њихов тихи пламен шаљу топле молитве Свевишњем творцу за покој душе, палих јунака, нема свеће Теби намењене. Твоја стара мати, једина, кога си од рода имао, издахнула је на неколико дана по сазнању за смрт свога јединца. Али ће светла успомена на Тебе живети у нама, Твојим друговима, докле нас и једног буде, а потоњим нараштајима биће узорити пример службе Народу и Отаџбини.

Ј. А.

ЧИТУЉА

погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника
чиновничког реда, за време Европског рата 1914—1920

(наставак)

Пеш. потпуковник *Петар А. Стевановић*, рођен 29. јануара 1882. у Слатини, округ тимочки; умро 3. новембра 1916. од задобијене ране, као командант батаљона у 24. пеш. пуку.

Пеш. потпуковник *Петар Н. Франичевић*, рођен у Дубровнику; умро 1. јануара 1920., а био је на служби у штабу Јадранске дивизијске области.

Рез. санитет. потпуковник *Др. Роман Далмајер*, рођен у Обреновцу; умро 23. октобра 1914. у Обреновцу.

Арт. потпуковник у недејству *Радмило Сарић*, рођен 30. јануара 1877. у Г. Милановцу; умро 26. новембра 1918. у Београду.

Пеш. потпуковник *Сима Симић*, рођен 19. јануара 1868. у Крагујевцу; умро 17. септембра 1914. у Ваљевској војној болници, од задобијених рана као командант 6. пеш. пука III позива народне војске.

Сан. потпуковник *Др. Стеван Вујичић*, рођен 27. децембра 1867, у Београду; умро ноћу између 16. и 17. марта 1915. у Нишу од пегавог тифуса. као референт санитета Косовске дивизијске области.

Пеш. потпуковник *Стеван Р. Петровић*, рођен 25. октобра 1868. у Јасиковици—Црна Гора; умро 13. октобра 1916. од задобијених рана, као помоћник команданта 23. пеш. пука.

Коњич. потпуковник *Станко М. Радуловић*, рођен 20. јануара 1873. у Црној Гори; умро 27. децембра 1916. у Руској болници у Солуну, као начелник интендантуре Моравске дивизије.

Пеш. потпуковник *Сретен Ристић*, рођен 6. јуна 1863. у Ракцима, округ ужички; умро 3. септембра 1917. у болници „Престолонаследник Александар“ у Солуну.

Пеш. потпуковник *Светислав Д. Бацковић*, рођен 3. новембра 1880. у Пироту; умро 3. септембра 1918. од задобијених рана, као командант 1. батаљона 6. пеш. пука.

Пеш. потпуковник *Милорад Љ. Митровић*, рођен 4. августа 1875. у Обреновцу; умро 3. октобра 1915. у Књажевцу од задобијене ране, као командант 5. кадровског пеш. пука.

Артилер. потпуковник *Марко Станојловић*, рођен 15. новембра 1858. у Вражогрнцима, округ тимочки; умро 7. јануара 1920. у Косов. Митровици, од запаљење плућа, као управник убојног слагалишта Југословенске дивизије.

Арт. потпуковник *Тодор Стаменковић*, рођен 5. фебруара 1877. у Пироту; умро 26. јануара 1915. у Крагујевцу, од прогресивне парализе.

Пеш. потпуковник *Тихомир М. Марковић*, рођен 14. јула 1879. у Пожаревцу, умро 2. фебруара 1916. у у војној болници у Бизерти.

Пеш. потпуковник *Чедомир Ф. Васић*, рођен 10. марта 1878. у Ваљеву; умро 14 марта 1917. у болници „Пиерфе“ близу Тулона, а био је на служби у штабу Шумадишке дивизијске области.

Пеш. мајор *Арсеније Лазић*, рођен 1. априла 1867. у Сврачковцу, срез таковски, округ руднички; умро 10. новембра 1914. у Аранђеловцу, од задобијених рана, као командант 4. батаљона 15. пеш. пука II позива народне војске.

Пеш. мајор *Александар С. Гавриловић*, рођен 22. фебруара 1879. у Чачку; умро 28. новембра 1914. у Нишкој војној болници, од задобијених рана, као командант 2. батаљона 10. пеш. пука I позива народне војске.

Рез. санитетски мајор *Д-р Ахило Р. Михаиловић*, рођен 7. фебруара 1869. у Малој Азији; умро ноћу између 11. и 12. фебруара 1915. у Ђуринцима, као командир 4. Тимочке пољске болнице.

Арт. мајор *Боривоје Јончић*, рођен 21. септембра 1878. у Зајечару; умро 9. јануара 1915. у Крагујевцу, а био је на служби у Управи војно-техничких завода.

Рез. сан. мајор *Др. Божидар Занфт*, рођен 26. децембра 1860. у Јашу — Румунија; умро 20. фебруара 1915. у Нишу од пегавог тифуса.

Пеш. мајор *Борисав С. Милошевић*, рођен 5. маја 1865. у Бауру; округ ужички; умро 31. октобра 1915. у Приштини, од задобијених рана, као заступник команданта I. пеш. пука II позива народне војске.

Арт. мајор *Божидар Здравковић*, рођен 7. децембра 1884. у Крагујевцу; умро 28. јануара 1919. у Мантони-Француска.

Арт. мајор *Владимир Трнавчевић*, рођен 18. септембра 1872. у Севојни, округ ужички; умро 15. децембра 1914. у Нишу, као ађутант хаубичког пука II Армије.

Арт. мајор *Велимир И. Ђукнић*, рођен 25. октобра 1880. у Ужицу; умро 31. јануара 1915. у Палерму—Италија, од срчане болести.

Пеш. мајор *Војислав П. Танкосић*, рођен 16. септембра 1880. у Руклади, округ ваљевски; умро 20. октобра 1915. од задобијене ране, као командант четничког одреда.

Арт. мајор *Глигорије Живановић*, рођен 24. јануара 1877. у Богатићу, округ подрински; умро 25. децембра 1917. у санаторијуму у Давосу—Швајцарска.

Пеш. мајор *Добросав С. Ђорђевић*, рођен 17. априла 1880. у Ваљеву; умро 12. септембра 1914. у Пецкој од задобијених рана а био је на служби у 4. прекобројном пеш. пуку.

Пеш. мајор *Добривоје Ј. Марковић*, рођен 10. маја 1870. у Шапцу; умро 21. октобра 1914. од задобијених рана, као командант 2. батаљона 5. пеш. пука I позива народне војске.

Арт. мајор *Драгутин Крстић*, рођен 7. јула 1877. у Нишу; умро 27. новембра 1914. у душевној болници у Нишу.

Рез. санит. мајор Др. *Димитрије О. Миџић*, рођен 6. новембра 1866. у Зајечару; умро 21. фебруара 1915. у Пироту, од пегавог туфуса, као управник резервне војне болнице у Пироту.

Пеш. Мајор *Добросав Николић*, рођен 12. децембра 1876. у Заовни, округ ужички; умро 24. октобра 1914. као ађутант Ибарске дивизије.

Арт. мајор *Драгутин М. Ристић*, рођен 26. априла 1872. у Рокцима, округ чачански; умро 14. марта 1915. у Крагујевцу од пегавог туфуса. као командир допунске батерије Тимочког артилеријског пука.

Пеш. мајор *Драгутин Љ. Пантић*, рођен 3. јула 1873. у Лапову, округ крагујевачки; умро 30. марта 1915. у Скопљу, од парализе срца, а био је на служби у Скопској пеш. подофицирској школи.

Рез. санитет. мајор Др. *Добривоје Петровић*, рођен 24. октобра 1880. у Мозгову, срез алексиначки, округ нишки; умро 21. априла 1915. од пегавог туфуса, као управник 4. пољске болнице Дунавске дивизије.

Санит. мајор Др. *Драгољуб Шрага*, рођен у Београду; умро 9. августа 1915. у Нишкој бањи.

Коњич. мајор *Драгомир Бешевић*, рођен 14. јуна 1882. у Дервену, срез и округ нишки; умро 16. септембра 1915. у Крагујевцу, као командир 3. ескадрона 4. коњичког пука.

Рез. пеш. мајор *Драгутин В. Минић*, рођен 15. априла 1869. у Магову, срез косанички, округ топлички; умро 28. јула 1916. у Ахилеону на Крфу.

Пеш. мајор *Димитрије Т. Андрејевић*, рођен 30. новембра 1879. у Београду; умро 30. септембра 1917. у болници „Престолонаследник Александар“ у Солуну, као командант 2. батаљона 1. пеш. пука.

Рез. санитар. мајор Др. *Драгутин С. Вељковић*, рођен 1. фебруара 1866. у Јагодини; умро 22. фебруара 1915. у Паланци.

Пеш. мајор у пензији *Драгољуб Веселиновић*, рођен 24. 1880. у Крагујевцу; умро 3. септембра 1918. у Паризу.

Арт. мајор *Драгутин Блашковић*, рођен 1. новембра 1883. у Крагујевцу; умро 25. септембра 1918. у Бизерти.

Арт. мајор *Драго Д. Пож*, умро 11. децембра 1919. у Марибору напласно од мане срца, као командир 1. батерије II дивизије 2. хаубичног пука.

Коњич. мајор *Душан А. Марјановић*, рођен 26. августа 1868. у Крагујевцу; умро 31. децембра 1919. у Земуну, од мане срца, као ађутант главне војене станице у Земуну.

Арт. мајор *Драгољуб Ћ. Нинић*, рођен 15. децембра 1872. у Обреновцу; умро 15. децембра 1919. у Нишу.

Пеш. мајор *Ђура Беловић*, рођен 21. априла 1879. у Јазаку — Аустро-Угарска; умро 17. новембра 1914. у Нишу, од задобијенох рана, као командант 1. батаљона 16. пеш. пука I позива народне војске.

Пеш. мајор *Ђорђе Пеливановић*, рођен 28. августа 1875. у Ћуприји; умро 16. децембра 1914. у Јагодини, као командант 19. пеш. пука I позива народне војске.

Рез. санитар. мајор Др. *Ђорђе Петровић*, рођен 12. септембра 1848. у Сремској Митровици; умро 1. априла 1915. од пегавог тифуса, а био је на служби у резервној крушевачкој војној болници.

Пеш. мајор *Ђорђе Д. Ђорђевић*, рођен 15. јануара 1858. у Нишу; умро 15. фебруара 1915. у Вел. Градишту, као размењени инвалид.

Рез. санитар. мајор Др. *Едуард Михел*, рођен 12. јула 1864. у Рихнови — Чешка; умро 24. марта 1915. у Паланци, од пегавог тифуса, као лекар резервне војне болнице у Паланци.

Санитар. мајор у пензији Др. *Ервин Штренг*, умро 3. марта 1915. у Сењском Руднику, од пегавог тифуса.

Санитар. мајор Др. *Живојин Стојадиновић*, рођен 27. октобра 1880. у Књажевцу; умро 9. фебруара 1915. у Крагујевцу, од пегавог тифуса, а био је на служби у Санитетском одељењу Врховне Команде.

Рез. пеш. мајор *Живко Ваљаровић*, рођен 7. септембра 1863. у Четерену, округ пожаревачки; умро ноћу између 27. и 28. фебруара 1915. у Нишу, од пегавог тифуса, као командант 4. батаљона 2. пеш. пука III позива народне војске.

Рез. пеш. мајор *Живан Станојевић*, рођен 14. септембра 1858. у Сиколу, срез и округ краински; умро 10. новембра 1919. у селу Сиколу.

Рез. санитар. мајор Др. *Исак-Рего-Херцог*, рођен у Београду; умро 14. јануара 1915. у Коцељеву, од пегавог тифуса, као командир I пољске болнице Дринске Дивизије.

Рез. санитар. мајор *Др. Илија Коловић*, рођен у Самаилу, срез жички, округ чачански; умро 18. фебруара 1915. у Крагујевцу, од пегавог тифуса, као управник 4. рез. Крагујевачке вој. болнице.

Артил мајор *Илија Д. Губеревац*, рођен 3. јуна 1874, у Београду; умро 15. априла 1915. у Ваљеву, као командир 3. позицијске батерије Шумадиске Дивизиске области.

Арт. мајор *Иван Логер*, рођен у Новом Месту — Крањска; умро напрасно 8. октобра 1919. као командант 2. дивизиона Дравског арт. пука.

Рез. санитар. мајор *Др. Јован Лилић*, рођен 20. септембра 1875. у Зајечару; умро 27. децембра 1914. у Врњачкој бањи од срчаног напада, као управник резервне војне болнице у Врњачкој бањи.

Пеш. мајор *Јован М. Катанић*, рођен 6. јула 1881. у Бечњу, срез љубићски, округ руднички; умро 2. октобра 1915. од задобијених рана, као командант 1. батаљона 5. пеш. пука I позива народне војске.

Пеш. мајор *Јеврем В. Рајевић*, рођен 12. марта 1868. у Ужицу; умро 2. новембра 1915. у селу Тулару, од задобијених рана, као командант 4. батаљона Допунског пука Шумадиске Дивизије II позива народне војске.

Рез. арт. мајор *Јован М. Пантић*, рођен 26. октобра 1854. у Бајковцу, срез и округ кагујевачки умро 25. новембра 1918. у Солуну.

Пеш. мајор *Јован Вранеш*, рођен 14. јуна 1875. у Плевљу; умро 30. новембра 1918. у болници „Престолонаследника Александра“ у Солуну.

Пеш. мајор *Јаромир Феликс*, рођен 6. децембра 1882. у Жабарима, округ пожаревачки; умро ноћу између 11. и 12. априла 1919. у болници „Престолонаследника Александра“ у Солуну, као командир деповске чете заробљеничког пука.

Пеш. мајор *Јосип С. Трушчец*, рођен у Беловару; умро 28. децембра 1919. у Беловару, као командант 3. батаљона 42. пешадиског пука.

Рез. арт. мајор *Јовица Зековица*, рођен 9. априла 1848. у Крагујевцу; умро 15. августа 1916. у Нишу.

Пеш. мајор *Јеленко И. Богдановић*, рођен 29. децембра 1873. у Копривници, срез и округ нишки; умро 6. септембра 1914. у I пољској болници Моравске дивизије II позива од задобијених рана, као командант 1. батаљона рез. комбинованог пука Крушевачких трупа.

Рез. санитар. мајор *Др. Коста Ристић*, рођен 1. августа 1863. у Параћину; умро 25. децембра 1914. у Младеновцу, од запа-

лења плућа, као командир I пољске болнице Комбиноване дивизије.

Пеш. мајор *Лазар Михаиловић*, рођен 2. новембра 1876. у Вел. Градишту; умро 29. новембра 1914. од задобијених рана, као командант батаљона у 5. пеш. пуку I позива народне војске.

Арт. мајор *Љубомир С. Николајевић*, рођен 3. септембра 1874. у Београду; умро 10. априла 1915. у Београду, од пегавог тифуса, као командир II позицијске батерије Дунавске дивизиске области.

Рез. санит. мајор *Др. Лазар Илић*, рођен 30. новембра 1852. у Зајечару; умро 26. јануара 1918.

Арт. мајор *Лазар Ракић*, рођен 1. октобра 1858. у Ражњу, округ крушавачки; умро 19 јула 1915. у Зајечару, као референт артилерије Тимочке дивизиске области.

Пеш. мајор *Мина Минић*, рођен 10. априла 1879. у Александровцу, округ крушевачки; умро 4. августа 1914. од задобијених рана, као заступник команданта 1. прекобројног пука I позива народне војске.

Пеш. мајор *Миленко Рогојевић*, рођен 21. фебруара 1872. у Ковиљачи, срез јадрански, округ подрински; умро 21. септембра 1914. у Чачку, од задобијених рана, као командант 3. батаљона 14. пеш. пука II позива народне војске.

Пеш. мајор *Мирко Станковић*, рођен 9. августа 1881. у Стрижевцу, округ пиротски; умро 8. августа 1914. од задобијених рана на Текеришу, а био је на служби у 3. пеш. пуку I позива народне војске.

Коњич. мајор *Милан Дамјановић*, рођен 10. децембра 1859. у Коштунићима, срез љубићски, округ руднички; умро 1. новембра 1914. у Крагујевцу, као ађутант Шумадске дивизиске области.

Пеш. мајор *Милутин Никодијевић*, рођен 14. септембра 1880. у Алексинцу; умро 1. децембра 1914. у Гостивару од пегавог тифуса, као командант 2. батаљона 18. пеш. пука I позива народне војске.

Пеш. мајор *Милан Вељковић*, рођен 26. јула 1878. у Сокобањи, округ нишки; умро 8. септембра 1914. у пољској болници у Руми — Срем, а био је на служби у 13. пеш. пуку I позива народне војске.

Рез. санитет. мајор *Др. Милутин Перишић*, рођен 8. августа 1873. у Београду; умро 13. јануара 1915. у Скопљу.

Рез. санит. мајор *Др. Миша Михајиловић*, рођен 17. марта 1873. у Ваљеву; умро 16. јануара 1915. у Новом Пазару, као управник Ибарске сталне војне болнице.

Пеш. мајор *Михаило Н. Петровић*, рођен 5. јула 1861. у Шапцу; умро 25. јануара 1915. у Београдској војној болници, од пегавог тифуса, као комесар београдске војне болнице.

Судски мајор *Михаило Миловановић*, рођен 4. јуна 1877. у Руднику, округ руднички; умро 3. фебруара 1915. од тифуса.

Санит. мајор *Др. Милорад Јанковић*, рођен 2. децембра 1873. у Миличинцима, округ ваљевски; умро 11. марта 1915. у Скопљу, од пегавог тифуса, као референт санитета Тимочке дивизије I позива.

Пеш. мајор *Милан В. Скубиц*, рођен 13. новембра 1872. у Пожаревцу; умро 2. априла 1915. у болници за душевне болести у Београду, као ађутант Моравске дивизиске области.

Пеш. мајор *Милутин Р. Петровић*, рођен 6. новембра 1873. у Рготини, округ тимочки; умро 27. новембра 1915. у Скадру, од задобијених рана, а био је на служби у 3. пеш. пуку II позива народне војске.

Арт. мајор *Михаило Ристић*, рођен у Васињу, округ тимочки; умро 18. јануара 1916. у „Сиди-Абдалах“ — Африка.

Пеш. мајор *Михаило Јовић*, рођен 21. јуна 1865. у Г. Врањској, округ подрински; умро 12. фебруара 1916.

Почасни инж. мајор *Марко Атанацковић*, умро 22. новембра 1915. у Дебру, као управник инжињерског арсенала.

Арт. мајор *Младен Вучићевић*, рођен 29. јануара 1873. у Приликама, срез моравички, округ чачански; умро 25. јула 1916. у Солуну, као командир арт. покретне радионице Шумадиске дивизије.

Пеш. мајор *Марко Велић*, рођен 15. марта 1863. у Тугори — Далмација; умро 10. новембра 1916. у Англо-Америчкој болници у Риму, а био је на служби у 2. пуковској окружној команди.

Пеш. мајор *Милан П. Поповић*, рођен 29. августа 1879. у Црнајки, округ краински; умро 30. октобра 1915. у Гостивару, од задобијених рана, као командант 2. бат. 18. кадровског пешадијског пука.

Пеш. мајор *Милош М. Јоксић*, рођен 23. јануара 1869. у Београду; умро 30. априла 1917. у болници за душевне болести у Београду.

Пеш. мајор *Милан Ђ. Димић*, рођен 30. новембра 1880. у Крагујевцу; умро 26. априла 1917. у Соровику, а био је на служби у Интенд. Дунав. Дивизије.

Пеш. мајор *Миљко Н. Николић*, рођен 15. фебруара 1867. у Брњици, округ крагујевачки; умро 21. јула 1918. у Солуну, а био је на служби у инжињерском одељењу Врховне Команде.

Рез. пеш. мајор *Милован Поповић*, рођен 2. новембра 1857. у Вел. Пчелици, срез левачки, округ моравски; умро 11. марта 1918. у болници „Престолонаследника Александра“ у Солуну.

(наставиће се)

I S P R A V K E

U prošloj svesci za *jul* molimo da se isprave ove greške:

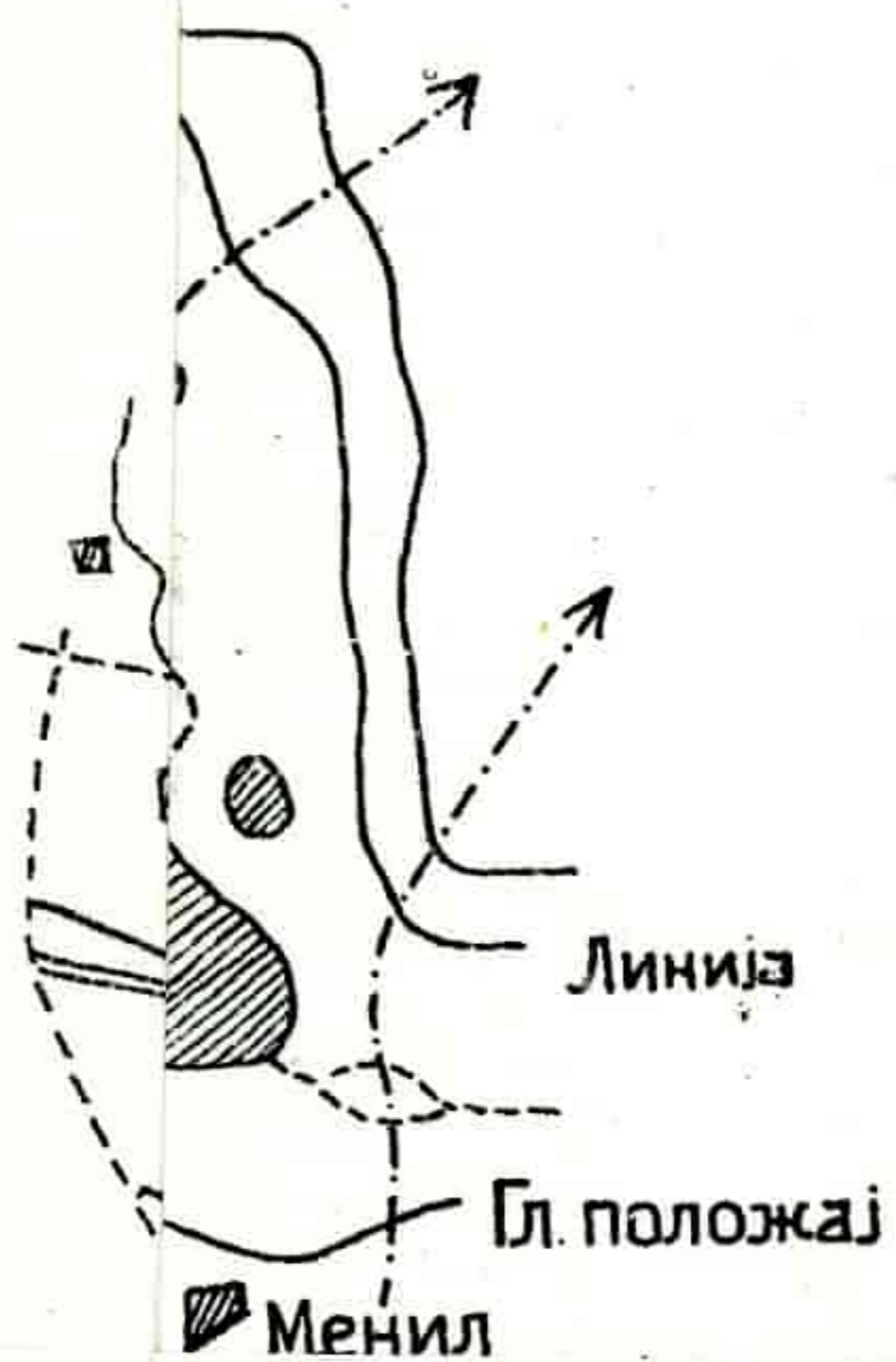
Str.	<i>Red</i> odozgo	<i>Red</i> odozdo	<i>Greška</i>	<i>Ispravka</i>
92	3	—	Inžinjeri	Inžinjerci
93	16	—	Modlingu	Mödlingu
„	21	—	je moguće	nije moguće
„	—	15	gradjavinara	gradjevinara
95	—	12	ne opslužuju inžinjeriju	ne opslužuje inžinjerija

У Читуљу Ратника, свеска за месец мај ове године, страна 149, 4. став одозго, погрешно, је унет и резервни коњички потпоручник г. *Михајло М. Симић* међу погинуле официре. Пошто је он био само рањен, то се наведени став овим поништава.

Сл. 2.

5900

XIII